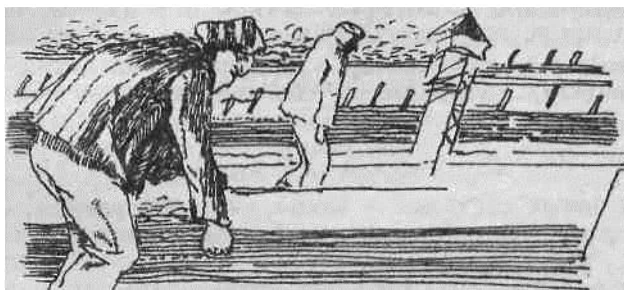
СЯРГЕЙ ГРАХОЎСКІ

ЗОНА МАЎЧАННЯ

Спавядальная аповесць

Я и Сам о Себе свидетельствую; свидетельство Мое истинно, потому что Я знаю, откуда пришел и куда иду.

Евангелие от Иоанна, гл. 8, стих 14.

СЛОВА ДА СПОВЕДЗІ

Я пасціў перад споведдзю дваццаць гадоў, каб прычасціцца глытком свабоды. І вось дачакаўся яе ў пару сваей позняй восені. Кароткая вясна маіх няспраўджаных летуценняў прамільгнула даўно і незваротна. На пачатку майго лета лютая навала нагнала мяне далека ад дому па прыбітых слязьмі пакутніцкіх даро-гах дзяліць горкі лёс з мільёнамі нявольнікаў, пазна-чацых страшным таўром 58.

Я двойчы прайшоў усе кругі пекла і не зламаўся, не знік на таежных скрываўленых трасах. Смерць удзень і ўначы цікавала кожнага з нас і гнала ў нябыт мільёны сумленных і таленавітых. А я ўсё ж з ёю недзе размінуўся.

У самай страпінай бядзе толькі чалавек ратуе чалавека, толькі дабро і спагада вядуць з безнадзейнасці да жыцця і збавення.

З мільёнаў вярталіся сотні, з тысяч — адзінкі, знясіленых і ледзьве жывых. Усё меней і меней застаецца сведак тае страшнае пары, калі людзі баяліся ўласнага ценю, калі сын выракаўся бацькі, а бацька — сына, калі па праведнай крыві нячутна ступалі катавы боты. Усё наваколле патанала ў змроку хлусні і казён-най патэтыкі. Гучныя рапарты і бравурныя маршы заглушалі людскі стогн і плач, каб ніхто не пачуў зладзейскія стрэлы ў патыліцы.

Асірочаныя дзеці пад гул бубнаў і горнаў па каман-дзе дзякавалі «любімаму бацьку народаў за шчаслі-вае»... сіроцтва. Колькі маленькіх пакутнікаў" не ведала сваіх бацькоў і мацярок? І дагэтуль яны, ужо даўно пасівелыя, шукаюць родныя магілы і не знойдуць ніколі. Злачынцы ўмелі хаваць крывавыя еляды. Та-емныя могілкі ад Брэста да Магадана даўно зараслі лесам.

Я бачыў усё і ўсё перажыў. Лёс злітаваўся і нака-наваў мне жывым выйсці з пекла і стаць сведкам на Судзе Гісторыі.

Я не стаўлю дату пад гэтаю споведдзю. Яна склада-лася з першых дзён майго пакутнага жыцця. У камерах і ў бараках, на этапах і ў карцэрах я прагаворваў сам сабе старонкі і раздзелы будучага твора. Я памятаю прозвішчы, імёны, аблічча і характеры сяброў па агульнай бядзе і ніколі не забуду садыстаў-следчых, злачынцаў-суддзяў, наглядчыкаў і лагерных началь-нікаў. Адных ужо няма, іншыя схаваліся ў цень знешняй «прыстойнасці» і высокіх пенсій. А я памятаю іх і клянуся кожным словам, кожным радком гаварыць толькі праўду, каб людзі яе ведалі і ніколі не дазволілі сябе ашукаць пустымі абяцаннямі, пры-гожай хлуснёю, падазронасцю і д'ябальскім вералом-ствам.

Рана ці позна жывых і мёртвых злачынцаў чакае Суд Гісторыі. На ім я сведчу, каб нашы сучаснікі і нашчадкі ніколі не былі без віны вінаватымі, каб яны спазналі сапраўдную волю, роўнасць і шчасце на акрыялай і расквітнелай зямлі.

«КРОК НАПРАВА, КРОК НАЛЕВА...»

Ачмурэлыя ад густой і нясцерпнай задухі ў на-трамбаваным арыштанцкім цялятніку, мы вываль-валіся праз адсунутыя дзверы ў глыбокі снег і грознае кола канвою. Лёгкія аж раздзірала свежае халоднае паветра. Пасля змроку ў задымленым вагоне зіхоткі снег і бяздонная сінява неба да слёз сляпілі вочы. У зрэнках зіхацелі каляровыя колцы — боль-шал!, адплывалі, знікалі і круціліся зноў. Пасля доўгай нерухомасці на нарах і пад нарамі дранцвелі ногі, ступалі, як чужыя, пранізаныя дробнымі ігол-камі.

Адна чыгуначная каляя блішчала паміж сумётамі і знікала ўдалечыні. Наўкол заінелыя лясы і лясы. Непадалёк, на сухастоіне, злавесна каркае варона, нібы прадчувае блізкую спажыву, відаць, прынюха-лася да асаблівага арыштанцкага духу. Пакуль вы-лазілі апошнія, я разгледзеў непадалёк невялічкі дамок з кругляка з пабітаю ржою шыльдаю: «Ст. Постой, Ж. Д. НКВД СССР».

Вось і наш прыстанак. Ці доўга мы прастаім на гэтым Пастоі? Напэўна, нехта з нас застанецца на-заўсёды ў гэтых лясах і снягах. Апрача станцыі, не відно ні сцежкі, ні дымка, ні жывое душы. Значыць, пагоняць некуды далей.

Глыбокі, сыпкі і чысты снег нагадаў даўно забыты пах змерзлай на сцюжы бялізны; цішыня і заменены лес — нешта роднае, знаёмае, недасяжную страчаную волю.

Нас атачылі спераду і з бакоў канваіры ў сівых шынялях і чорных кубанках. Яны глядзелі на нас з суроваю насцярогаю, нянавісцю, трымаючы напагато-ве доўгія , вінтоўкі з штыхамі. Гляджу на іх і думаю: «Што ж вас нагнала на гэтую сабачую службу? І вы ж, як і мы, лагернікі, толькі па розныя бакі дроту? Хто вам увёў у вушы, што мы «ворагі народа»? Можа, сумленней і адданей нашаму ладу нікога за нас і няма, а ворагі тыя, што цэлы год нас мардавалі, выбіваючы няпраўду, каб найсумленней-шых людзей падвесці пад «вышку» або загнаць на пагібель у шахты і ў гэтыя непраходныя лясы. Якому д'яблу служаць тыя, што апантана ламалі рэбры старым камуністам, што жанчынам заганялі ў саскі за-востраныя алоўкі, што ножкамі крэслаў раструшчвалі пальцы ног і месяцамі гнаілі ў халодных і цёмных карцэрах? Гэта яны нас загналі сюды, а вас прымусілі трымаць нас на мушцы. Дзе ж тая праўда? Ці была яна, ці ёсць?»

Гэтыя^ пытанні другі год б'юць і б'юць у мазгі, выкручваюць душу, ні ўдзень, ні ўначы не даюць спакою. Тым часам з вагона ў снег скочваюцца старыя нямоглыя арыштанты. Яны тузаюцца і не могуць устаць, а нам не дазваляюць выйсці з строю і памагчы саслабелым. У бок адышоў невысокі, перацягнуты папругаю і партупеямі з жоўтым партфелем начальнік канвоя і не па росту зычна скамандаваў: «Стр-о-ой-сс-я! Разабрацца па чатыры. Прадупраждаю: шаг улева,

шаг управа, — нехта буркнуў: прыжок уверх, — прэкраціць агітацыю, — гаркнуў начальнік і закончыў даўно засвоеную малітву: — канвой страляе без праду-пражджэнія». Відаць, гэты бялыніцкі ці чавускі хлопец не аднаго свайго земляка і суседа праводзіў у апошні пагібельны шлях. Эх вы, пякельныя думы, няма ад вас ратунку!

Абапал лагернай аднапуткі — маўклівы, замецены снегам лес. Следам за намі кружыліся, кідаліся на сляды і зноў узляталі груганы, з елак з шоргатам спаўзала снежная навісь.

Большасць з нас былі ў паўчаравічках на дзіравыя шкарпэткі, у папрэлых за паўтара года бадзяння на камерах галёшах, у выцертых, як рэшата, штоніках, падбітых ветрам пальцечках. Пашанцавала таму, каго забралі зімою: у іх былі цёплыя паліто, шапкі, а то і валёнкі. Сцежка па цаліку вяла ў гушчар. Снег набі-ваўся ў чаравікі, раставаў і намярзаў ледзянымі брыжам! на калашынах штаноў. Ішлі моўчкі. У кожнага за плячыма на лямках невялічкая, укачаная на нарах торбачка з арыштанцкімі трантамі. Лес гусцее. У глы-біні відны заваленыя снегам вываратні, зламаныя пад цяжарам замеці елкі, з верхавін з глухім вухканнем зрываюцца камякі снегу. Канвой з бакоў грузае па снезе па самыя «рэпіцы», ад злосці люцее, крычыць, мацюкаецца і без дай прычыны ляскае затворамі. Ідзём моўчкі, як пахавальная працэсія, толькі часам узды-хаюць і войкаюць старыя, а іх у хвост і ў грыву падштурхоўваюць прыкладамі. Ішлі, ішлі і нарэшце прыбіліся да агароджы. На тоўстыя слупы аж у дзве рэдзі шчыльна нацягнуты калючы дрот, па вуглах над дашчанымі стрэшкамі вартавыя вышкі, на іх у гамат-ных кажухах — стралкі. Тут ахоўнікаў завуць страл-камі: у іх адзіны абавязак — страляць. Каго, за што — нікога не цікавіць.

Вось і наш прытулак. Што тут нас чакае? Пакута і... смерць. Хто вытрымае дзесяць гадоў? Выцягваем шыі паглядзець, што там, за плотам. Тры дахі. Адзін даўжэйшы, два ніжэйшыя і карацейшыя. З комінаў лена паузе шызы дым. Шарэюць прыцярушаныя снегам доўгія палаткі. Спыніліся каля шырокай брамы. Пры ёй маленькая хатка на два акенцы. Над брамаю на доўгай дошцы чырвонаю фарбаю напісана: «Лучковая пила и канадский топор — кратчайший путь к освобождению». Што за лучковая піла і канадскі та-

пор? — відаць, пазнаёмімся і будзем з іх дапамогаю окарачаць свой доўгі тэрмін.

Загадалі «разабрацца» па два. З прыбудоўкі вый-шаў куртаты з шэрым тварам, у новых закасаных валёнках вахцёр, на абвіслай папрузе целяпаецца ка-бура з наганам. Стаіць, жартуе, зубаскаліць з начал ьнікам канвоя. Адмыкаць не спяшаецца. Ногі за-кляклі, шчокі пакрыліся гусінымі пупышкамі і самі сабою дрыжаць, губы ледзьве варушацца. Адно жадан-не: хутчэй бы над дах, у цяпло. З зайздрасцю пазіраем на барак і з апаскаю на заінелыя палаткі. Яны-то, відаць, якраз і для нас. Барак даўно заселены.

З зоны на вахту паволі ідзе сярэдняга росту муж-чына ў доўгім шынялі і кубанцы. Яны доўга гавораць з начальнікам канвоя, закурваюць, нібыта нас і не бачаць. Нарэшце забірае ў начальніка канвоя нашы фармуляры і становіцца каля расчыненай брамы. І зноў пачынаецца старая песня: прозвішча, імя, па бацьку, год нараджэння, артыкул, тэрмін. Выкліканы ідзе ў зону і чакае астатніх. Мы, сябры і знаёмыя па волі і перасылках, трымаемся адзін аднаго, каб быць разам і тут. Адзін за адным прайшлі ў зону. Каля нас круціцца губаты, шыракатвары блацяк з «фіксаю» на пярэднім зубе, у новым мультановым бушлаце, закасаных валёнках і з тоўстым кантовым кіем у руцэ. Відаць, ён нейкі лагерны начальнік, бо парадкуе нас, пакрыквае, марудных папіхае кантовым «воспитателем». «Адкуль, контрыкі, прывалілі?» Пачуўшы ад-каз, выскаляецца: «Бульба-картопа дробненькая. А за Гомелем людзі ёсцека, гы-гы-гы! Ну, варушыся, даў-галыгі трацкіст», — штурхае ён паважанага колішняга метадыста наркамасветы Жураўскага. Той ледзьве праступае на распухлых, як налівачы, нагах.

«Усякайце. Значыць, так: я — ваш нарадчык Віцёк Мілашачкін. Зараз зоймем апартаменты, разаб'ем вас, жмурыкаў-саколікаў, на брыгады і начнем іскупаць віну перад народам. Парадак такі: пад'ём у шэсць, развод у сем, з барака вылятай без апошняга. Маруд-наму мой памочнік дапаможа», — ён рагатнуў і патрос кантовым дрынам. «За мною шагам марш!» — і павёў у доўгую заінелую палатку. З яе, з вытыркнутых бляшаных труб, валіў густы дым.

Палатка метраў на сорак нацягнута на каркас з неакоранага падтаварніку, абапал вузкага праходу су-цэльныя двух'ярусныя нары. Пасярэдзіне дзве печкі з

бляшаных бочак, напаленыя дачырвана. Вокан няма. На прыбітых да слупоў паліцах дымяць тры газнічкі. Дымна, парна і пахне паленым кортам. У паўзмроку на нарах у нечым длубаюцца невыразныя цені, замест фіранак паразвешваны брудныя караўкі, ідзе едкая пракіслая пара ад мокрых бушлатаў. Хто захапіў мес-ца пры печы, падсмажвае на ражэнчыку рэшткі пайкі, зманліва пахне прыгарэлым хлебам.

Мы, чалавек трыццаць, занялі верхнія нары, рэшту нашага этапу загналі ў суседнюю палатку. Пад намі настылыя сырыя дошкі. Ад пасцеляў мы адвыклі даўно: што на мне, тое і пада мною, у чым хаджу, у тым і сплю, тым і накрываюся. Турэмныя падлогі былі сухія, а тут сядзіш на макрэчы. Вецер ляскае на-мерзлым брызентам палаткі, у вузкім праходзе сну-юць, варушацца, штурхаюцца, падобныя на кажаноў, цені, праціскаюцца да печы, як чорныя кіпцюры, працягваюць да цяпла паскручваныя пальцы. Тэта чакае і нас. Мы ўпяцёх, сябры па волі і этапах, умасціліся побач. Са смакам нюхаем пах падсмажана-га хлеба і глытаем слінкі. Нам сёння нічога не нале-жыць: сухі паёк даўно з'едзены, а тут яшчэ не пас-тавілі на катлавое ўтрыманне, вось і хаўкаем, шмор-гаем насамі і загаворваем адзін аднаму зубы, каб меней думаць пра хлеб.

Мой сусед, былы карэспандэнт «Известий» Валодзя Мяжэвіч, яшчэ не падобен на арыштанта: на ім'добрае зімовае паліто з каракулем, цёмна-карычневы гарнітур з камізэлькаю, цёплая шапка, чаравікі з суконнымі гетрамі на гузічках. Усё пакамечылася, запылілася, аде яшчэ нагадвае прэстыжнае мінулае гаспадара. З зайздрасцю пазіралі на гарачую печ, каб адагрэць мокрыя змерзлыя ногі, але навічкам туды не прабіцца. Сушымся, пазвісаўшы з нараў. Умошчваемся, не рас-пранаючыся, пад галавою торбачка з рэшткамі тран-таў пасля шмонаў, пражарак і крадзяжоў на этапах, на босыя ногі нацягваем мокрыя калошы штаноў. Ляжым з заплюшчанымі вачыма, а кроў стукае ў скроні, думкі ні на хвіліну не даюць спакою: што тут нас чакаё, што будзе заутра, праз месяц, праз год? А іх наперадзе дзевяць — болып за год адбыў у турмах. Дажыць хоць да лета. Успамінаецца, як дауна забыты фільм, такое далёкае жыццё на волі. Сяброў і знаёмых не абмінуў гэткі ж горкі лес. Хто ж застаўся там, не забраны? Чаму адных узялі, а другіх не? Пісьменнікаў

з магілёўскай перасылкі высмыквалі на этап па не-калькі чалавек. Куды іх закінуў лёс? Дзе яны цяпер? Добра, штр побач некалькі блізкіх і надзейных сяброў, загартаваных у следчых рэбрадрабілках, у карцэрах і на этапах. Калі адчыняюцца дзверы, у палатку ўры-ваецца хісткае злавеснае святло ад вогнішчаў вакол зоны. Яны гараць усю ноч.

Грукаючы сваім «воспитателем», уваходзіць Віцёк Мілашачкін: «Жмурыкі-мазурыкі, прыбыўшыя нон-ча, слухай сюды. Заўтра вы брыгада лесарубаў. Бры-гадзір ваш вось ён, былы памкамузвод доблеснай Чыр-вонай Арміі, а цяпер за доўгі язык, як і вы, пяцьдзесят восьмая. Пакажыся, Міша Селязнёў». Ступіў наперад сярэдняга росту вайсковец у шынялі і будзёнаўцы без зорачкі. У змроку былі відны толькі падбародак і правалы вачэй. Ён трымаў даўгаватую фанерную до-шчачку і запісваў на ей насліненым хімічным алоўкам нашы прозвішчы і ініцыялы. Зрабіў пераклічку, па-пярэдзіў, што на снеданне ідзем строем, а адтуль — на развод.

А Віцёк усё нешта марудзіў: некага ўшчуваў, пало-хаў кандзеем, адганяў ад печы з апухлым шкляным тварам дахадзягу. Ён засынаў і тыцкаўся тварам аб гарачую бляху, на твары цямнелі апёкі, там, дзе пазлазілі струпы, ружавела скура і сачыліся болькі. Відаць, чалавек дажываў апошнія дні. Гэта быў некалі славуты на заводзе імя Варашылава ўдарнік і рабкор Іван Іванавіч Казлоў. Яго імя грымела на мітынгах і ў друку, ён сядзеў у прэзідыумах і стаяў на трыбунах, цяпер ашклянелы, апалены, амаль непрытомны да-гараў каля бляшанай печы ў халоднай палатцы за тысячы вёрст ад дому пад гул таежнай завірухі.

Барані божа, дайсці да такога стану. Лепш загінуць адразу без зняважлівых пакут.

Пакруціўся Мілашачкін каля нас і ўскочыў на верхнія нары. «Ну, як, мужыкі? Хоць хранова, а жыць можна: замка і парашы няма, і то добра. А ты, пахан, — звярнуўся ён да Мяжэвіча, — відаць, на волі фартовым хмыром быў? Га? — Мяжэвіч маўчаў. — Слухай сюды. Шмоткі твае уркі адразу памыюць. Давай махнём кліфт, правілку, шкары на зменку і чатыры пайкі. Ну, лады?» — «На якой вы мове га-ворыце? Я нічога не разумею». — «Цьфу ты, ахламон. Мала ж цябе вертухаі ганялі, што па фені не ботаеш. Хрэн з табою. Сам прыбяжыш і залямантуеш: «Ой,

ратуйце, раздзелі, абакралі. Давай па-людску, у на-кладзе не будзеш. Я ўсё магу. А там і ў прыдуркі ўваткну». — Мяжэвіч закруціўся ў паліто і прыкі-нуўся, што спіць. — «Ну, аглаед, ты ў мяне яшчэ паскачаш». Нарадчык лёгка саскочыў з нараў і выска-чыў з палаткі. На праходзе ўсё яшчэ сланяліся і штурхаліся каля печы цёмныя здані: нешта мянялі, адмервалі махорку запалкавымі карабочкамі, свары-ліся, валтузіліся. Гайдаўся і ляскаў па апалубцы бры-зент палаткі, з шчылін цягнула холадам, было вільгот-на і мулка.

Неўзабаве на вахце ўдарылі жалязякаю па вагонным буферы: ад-бой. Хочаш не хочаш — лажыся. Калі пашанцуе — сон — адзінае збавенне ад усіх пакут і страшных дум. Чалавек ужо прызвычаіўся, што ён нікому не патрэбен, што яго могуць расцерці, як муху, але ўсё ж чапляецца за жыццё, на нешта спадзяецца, верыць, што яго голас нехта пачуе і выратуе з гэтага пекла. Цяжкі і трывожны сон — і збавенне і пакуца. Зноў прыходзяць кашмары допытаў, начныя «стойкі», «канвееры» па трое сутак. Нарэшце знясіленага цяг-нуць у адзіночку. Адзіны паратунак — зваліцца на танчан і заснуць, але дзе там заснеш: да адбою класціся забаронена. Садзішся на ўмураваны ў сцяну зэдлік, падпіраеш рукою шчаку, павекі заплюшчваюцца самі. Стук у жалезныя дзверы — не спаць! І так да вечара. Адбою чакаеш як збавення. Толькі прылёг, праваліўся ў бездань, адчыняецца жалезнае акенца, стук ключом: «На Г на допыт. Жыва! Жыва!» Адразу не ўцяміць, дзе ты, што з табою, а дойдзе — дрыжыкі працінаюць наскрозь. На ўсё жыццё запомніўся пах пракураных «Беламорам» калідораў следчага корпуса, перасвіст «вывадных», каб не сустрэліся арыштанты, як пры-віды, упаўзаюць у памяць шэрыя ад папяроснага дыму і злосці, калюча-сухія, здзекліва-ўсмешлівыя і сытыя аблічча следчых, і жах аПаноўвае зноў. Шчасце, што гэта сон, што допыты — у мінулым.

На голых нарах храпуць, трызняць, варочаюцца, стогнуць, чухаюцца ад страшэннага свербу няшчасныя людзі. Мы ж месяц не распраналіся, не мыліся, рубцы залубянелай, як бляха, бялізны', як асцюкамі, забіты шэрымі паразітамі. Калі распранемся? Калі памыем-ся? Пакуль што ніякіх надзей. Палатка заінела з сярэдзіны, мерзнуць рукі, не знятая на ноч шапка прымерзла да брызенту, здранцвела шыя, страшна

паварушыцца, а ў шэсць гадзін пад'ём. Колькі ж цяпер? Паўтара года я не бачыў гадзінніка, але беспа-мылкова дзейнічае біялагічны. Што мяне чакае заутра, як пачнецца першы дзень лесаруба? Што абую? Што адзену? Куды пагоняць? Што скарачаюць лучковая піла і канадскі тапор, жыццё ці тэрмін?

Так у палоне пытанняў і ў тумане трызнення я нерухома ляжаў на трошкі падсушаных уласным делам нарах. Хацелася забыцца, хто я і дзе я, але трэск замёрзлай палаткі, храп, мармытанне, стогны і крыкі суседзяў у сне вярталі ў страшную рэальнасць. Толькі праваліўся ў нейкую глыбокую прорву, адчуў бязваж-касць і застыў у палёце, як ударылі на вахце ў буфер: «Пад'ём! Па-а-д-ё-ом!» Днявальны запальваў капцілкі, адразу шэрая маса заварушылася на нарах, нацягвалі яшчэ мокрыя штаны і целагрэйкі, а мы нейкімі матуз-камі шнуравалі свае чаравікі, твары здаваліся сінімі з чорнымі праваламі, лесарубы шукалі лапці і парцянкі, за патрэбаю выскоквалі за дзверы палаткі, а следам урываліся клубы белае пары, нібыта воблакі на нябё-сах. Вакол палаткі снег быў жоўты, папраточваны чалавечымі струменямі. Трошкі далей адыходзілі, чэрпалі далонямі шурпаты снег, расціралі рукі і твар: ні вады, ні ўмывальнікаў не было. І ўсё бягом, усё «Давай! Давай!». З гэтым «давай» уставалі, пласталіся на лесасецы і звальваліся на нары з адбоем.

Брыгадзіры раздавалі пайкі хлеба. Гэта была са-праўдная латарэя: адзін адварочваўся, брыгадзір тры-маў пайку і пытаўся: «каму», той называў прозвішча. Шчасліўцу трапляла гарбушка. З ім спрабавалі памя-няцца з прыдачаю на цыгарэту махоркі. Але дзе там! Такая ўдача бывала не часта.

У палатку ўрываўся раз'ятраны Віцёк. «Што ж вы маць вашу цераз пень-калоду, контрыкі, сабатаж раз-водзіце, усё яшчэ мітынгуеце, бляхі ёдам мазаныя! Ану, вылятай, аглаеды, без апошняга!» — І, стоячы пры расчыненых дзвярах, хрысціў кантовым дрынам кожнага, хто не ўправіўся апярэдзіць суседа. Строем ішлі ў сталоўку — па вокны ў зямлі засыпны з дошак барак, поўны пары, гоману і тлуму. Упершыню бачу міскі, вытачаныя з бярозавых чурак, набрынялыя, слізкія і кіслыя. Няхай сабе, абы былі поўныя, а ў іх недавараны турнэпс, хвасты і галовы салёнай траскі.

Лагпункт толькі асвойваюць. Няма яшчэ электрыч-насці, каля вахты і вакол зоны гарэць зыркія вогні-

шчы. Ад полымя снег і твары арыштантаў чырвоныя, як на пажары, і навакольны замецены і заінелы лес здаецца ружовым і хісткім. Наш брыгадзір камандуе па-вайсковаму: «Брыгада Селязнёва стр-р-ро-й-ся!» У водбліску вогнішчаў панура ідзём на вахту. Рукі і ногі ўжо адубелі, а што ж будзе да вечара? У суседнім невяЛічкім бараку стаіць страшэнны гвалт і гармідар, крыкі, шматпавярховы мат, жаночы віск, лаянка, якой зроду не чуў. Старыя лагернікі жартуюць: «Вы-водзяць брыгаду Машкі — «зялёнага пракурора». Нарэшце адна за адною выскокваюць маладзенькія дзяўчаты, амаль падлеткі ў стракатых пальцечках, хустачках і берэціках, а з вуснаў ляціць такі слоўны бруд, што я тузаю сябе за вуха, ці не сніцца гэта мне. Павольна з барака выходзіць у міліцэйскім шынялі і шлеме з казыркамі спераду і ззаду кірпатая з ман-гольскімі вочкамі і адкапыленаю ніжняю губою «зя-лёны пракурор» — Машка Прошкіна і сыпле такую віртуозную лаянку, што рагочуць усе брыгады. Яна не выгаворвае палову алфавіту, і яе мацюкі становяцца яшчэ каларытней. А я думаю: «Божа, божа, да чаго давялі самую чыстую істоту — жанчыну, як яна апусцілася, і дзе? У нашай перадавой дэмакратычнай краіне». Палохаюся сваіх думак і гляджу, як нарадчык і дзяжурнякі валакуць да вахты гэты жаночы «батальён смерці», а Машка закасвае левы рукаў шыняля, правую далонь падстаўляе над локаць і трасе рукою ў наколках: «Мы табе, гражданін на-чальнічак, в-о-о намантуліМ. Наша спіціяльнасць вя-сёлая. Закарціць, прыходзь на дзялянку, мы табе пакажам хрунцузкія прыёмчыкі». Усе рагочуць, а Машцы толькі таго і трэба. Начальнік нібыта нічога не чуе. З лямантам, віскам і крыкам выпіхваюць жанчын за вахту, не сунімаецца толькі «зялёны пракурор».

Брыгады вывелі за вахту, а нас затрымалі. Стаім, чакаем. Павольна падышоў начальнік, рыхлатвары, з чырвонымі, трахомнымі, павекамі, у белым казловым кажусе, фетравых бурках'і чорнай кубанцы. Агледзеў нас, пакруціў галавою: «Ну, і рабацяг падкінулі! Дзе толькі набралі такіх? Вы ж у сваіх шчіблецікаx, як прусакі, памерзнеце. А ты, ваяка, як трапіў у гэтую хеўру контрыкаў?» — спытаў у высокага і худога, як тычка, у доўгім кавалерыйскім шынялі і будзёнаўцы лейтэнанта Ягорава. «За падмочаную радню, гражда-

нін начальнік».— «Тады давай, падмочаны, з брыга-дзірам у капцёрку па лапці і парцянкі. Скажаш, я загадаў». А мы ўжо выбіваем чачотку і ляпаем сябе па настылых плячах.

Два былыя вайскоўцы прынеслі бярэма ануч з мешкавіны і ліпавыя лапці. «Разбірай! Азувайся!» — за-гадвае брыгадзір. Хапаем, каму што дасталося, садзім-ся на снег і ўспамінаем пастушкоўскае дзяцінства: абкручваем чаравікі анучамі, нацягваем лапці, а яны не лезуць, ззаду тырчаць абцасы, так-сяк зацягваем аборы, ідзём, як спутаныя. Нас прыспешваюць: «Давай! Давай! Варушыся весялей!» О, гэтае «давай», яно дзень у дзень, з пад'ёму да адбою да вызвалення або да магілы, як бізун, хвошча кожнага лагерніка. Нека-торыя ад злосці самі сабе мармычуць: «Давай хрэнам падавіўся». А ён жывучы — «давай» і мацюкі — асноўны слоўны запас любога лагернага начальніка. Варта іх засвоіць — і можаш кіраваць чым загадаюць.

Каля інструменталкі брыгадзір раздае папярэчныя пілы і калуны. А дзе ж тыя, лучковыя, што скара-чаюць шлях да вызвалення? Відаць, іх яшчэ трэба заслужыць. Нясу на плячы хісткую і звонкую пілу, мой напарнік Валодзя Мяжэвіч — сякеру. Яго яшчэ не паспеў раскурочыць Віцёк Мілашачкін. Валодзя, бадай, адзін з усяе брыгады не мерзне, але ў доўгім паліце цяжка адольваць высокія сумёты. Мы ўвахо-дзім у густы лес. Яшчэ толькі пачынае шарэць, у небе растаюць і знікаюць зоры, вобмацкам цаляем у сляды папярэднікаў. Ідзём моўчкі, нібы на ўласных хаўту-рах. Правальваемся вышэй каленяў у гурбы сыпкага снегу. Криссе брыгадзіравага шыняля плыве па сумётах, а стралок прыспешвае: «Давай, давай, варушыся, не адставай!» Ён злосны, бо, відаць, не даспаў, і ён, як і мы, грузае па снезе і будзе да самага адбою стаяць на сцюжы і на ветры, ратавацца каля вогнішча. Таму і лаецца, бо болей няма на кім спагнаць злосць, бо верыць, што пільнуе «ворагаў народа», а ён і ёсць той самы народ і мае права пры парушэнні строю страляць без папярэджання, і ахвотна стрэліць, дай толькі за-чэпку, і аддзячыць начальства за пільнасць і класавую непрымірымасць. Чаго толькі не перадумаеш за гэтую доўгую і цяжкую дарогу?

Неба пачынае сінець, выразней відны камлі сосен, прыгнутыя снежнай навіссю лапы ельніку. Нарэшце

неяк дагрэбліся да ачаплення. На некалькі квадратных кіламетраў дзялянка лесу акантавана шырокаю прасе-каю, на ей выцераблена ўсё да былачкі, метраў за сто адна ад аднае стаяць вышкі, каля іх дымяць вогнішчы: калі стралок змерзне — злезе пагрэцца. Агонь рас-пальвае і падкідае дровы былы рэктар нашага Бе-ларускага універсітэта прафесар Рудніцкі. Худы і высок!, як бацян, тоненькія ногі ўкручаны салдацкімі абмоткамі, на галаве прапалены малахай, на пасі-нелым носе прывязаныя ніткаю да вушэй акуляры з адным раструшчаным шкельцам. Яму многія зайздросцяць — ён на «цвёрдым» акладзе — шасці-сотка і другі кацёл, а за іх трэба мантуліць, не разгі-наючыся.

На вахце начальнік канвоя фанернаю дошчачкаю грэбліва адкідае нашы здвоеныя рады, запісвае на фанерцы трыццаць дзве душы і папярэджвае брыга-дзіра, што ён за кожнага адказвае галавою. На дзялян-цы сустракае дзесятнік, круглавокі, сярэдняга росту і веку мужчына ў новых валенках і ватных штанах, зграбным чорным паўкажушку, з трошкі заінелымі закручанымі вусікамі. «От твая дзялянка, Селязнёў, расстаўляй сваю брыгаду «ух» толькі так, каб не перабілі адзін аднаго. Паняў? Цяпер слухайце сюды: норма ў нас на сто працэнтаў такая: зваліць, ацерабіць, спаліць сучкі, распілаваць хлыст на паўметровыя чур-кі, перакалоць іх, скласці ў штабель вышынёю метр дзесяць сантыметраў, даўжынёю... колькі вы думаеце трэба на тры і тры дзесятых кубаметра?.. Шэсць і шэсцьдзесят сотых метра, а на дваіх у два разы болей. Гэта і ёсць сто працэнтаў — шэсцьсот грамаў хлеба, другі кацёл і неабмежавана свежае паветра. Зразумела, мужыкі? Тады — за работу. Улічыце, валіце дзеравіну, крычыце, каб сцерагліся суседзі, а то вы самі сабе смяротныя прысуды вынесеце. Расстаўляй, бры-гадзір». Дзесятнік ляпнуў па халяве доўгім кійком з сантыметровымі дзяленнямі і знік у падлеску. Бры-гадзір удакладніў: «Невыкананне нормы — трыста грамаў, штрафны кацёл, ноч у кандзеі, а раніцай — на развод». Ён расставіў пары далей адну ад аднае, лей-тэнанта Ягорава без напарніка прызначыў «кастра-жогам», а мы з Валодзем пачалі абтоптваць камлі тонкіх бярозак. Пакуль поўзалі па снезе, яшчэ не пілаваўшы, абодва выбіліся з сіл. Дзіва што! Паўтара года без руху, у душных камерах, на пайцы і місцы

баланды раз на дзень. Адкуль узяцца той сіле? Але трэба варушыцца. Укленчылі і пачалі пілаваць шурпа-ты камель тонкай бярозкі. На сярэдзіне, як абцугамі, заціснула пілу. Колькі ні тузалі — ні з месца. Пад-секлі, я ўпінаўся плячом і галавою, Валодзя цягне пілу, а яе зноў заціснула. Нарэшце жывасілам звалілі сваю першую бярозку, яна з гулам крышыла падлесак і ўпала ў пульхны снег. Сяк-так абсеклі вецце, паспра-бавалі пілаваць, зноў заціскае пілу. Падважваем, кру-цімся, спатыкаемся, падаем, умакрэлі, змагліся і нічога не напілавалі.

Непадалёк каля вялізнага, замеценага снегам лаў-жа рукавом шыняля выцірае слёзы, ад адчаю ці ад дыму, лейтэнант Ягораў і ніяк не можа ўпаліць ад-сырэлае суччa. Мы трохі аддыхаліся і звалілі яшчэ адну бярозку, і яна патанула ў снезе, і зноў заціскае пілу. Выбіліся з сіл, а выніку ніякага. Значыць — трыста грамаў, ноч у кандзеі, а заўтра і на такую работу не хопіць сіл. Перспектыва адна: да вясны загнёмся, «и никто не узнает, где могилка твоя». Селі на недарэзаную бярозку і заплакалі ад крыўды, ад бяссілля, ад голаду і холаду, ад жалю да сябе і блізкіх. Зноў вярэдзіць неадступнае пытанне — за што? Не-заўважна падышоў дзесятнік. «Вось гэта рабатнулі. Ну, стаханаўцы... нічога не скажаш. А я ішоў кубікі прымаць. І той ваяка, — ён кіўнуў на Ягорава, — соплі распусціў. І не сорам, дарослыя мужыкі. Ты кім быў на волі?» — спытаў у Мяжэвіча. — «Карэспандэнтам «Известий». — «Ну і, вядома, пісалі пра стаханаўцаў поля і лесу, як яны легка даюць па тры нормы, а паспрабавалі — і селі макам у першы ж дзень. Ладна. Хопіць вільгаць разводзіць. Усё роўна Масква слязам не верыць. Хрэн з вамі. Сёння выручу: запішу кан-тоўку дня ля пня і выведу шасцісотку. І таму бацяну ў шынялі нешта лрыдумаю. Неяк трэба ратаваць вас. Ну, і брыгадка ў Селязня». Ён памахаўсваім метровым кійком і лёгка і спрытна пайшоў туды, дзе шугалі кастры, падалі дрэвы, грукалі сякеры, чуліся крыкі: «Бера-а-жыся!»

Да нас падышоў замурзаны сажаю, змерзлы Ягораў. Мы яго суцешылі абяцаннем дзесятніка. Гусцеў змрок, дагаралі вогнішчы, пераклікаліся брыгадзіры і ле-сарубы. Неўзабаве на вахце ўдарылі ў рэйку: «Вы-ходзь строіцца!» Наш першы рабочы дзень закон-чыўся нічым. Грузаючы па снезе, зусім знясіле-

ныя, мы ішлі на вахту каля доўгіх шурак дроў, шта-беляў дзелавой драўніны, датлелых вогнішчаў. Здале-юць жа, умеюць неяк людзі — зайздросцілі мы ле-сарубам.

АБЖЫВАЕМСЯ

Шяк не магу ўцяміць, дзе рэальнасць, а дзе тры-зненне і сон. Ляжу на нарах, чую гаману, сваркі, крыкі: «Укралі! Укралі! Лаві яго, гада!» Пацягнула халодным ветрам. Гляджу — насупраць у брызенце прарэзана вялікая дзірка. Праз яе зніклі дзве торбы з трантамі і пайкамі рабацяг. Пакуль абкрадзеныя беглі праз дзверы, зладзеяў і след прастыў. Глыбей нацяг-ваю шапку, адгінаю на лоб калматы казырок, заплюш-чваюся і зноў патанаю ў свет успамінаў. Але што ўспамінаць? Колькі было таго жыцця? Галоднае і пакутнае маленства, кароткае «орабочивание» на ба-бруйскім камбінаце, захапленне літаратурай, мары пра пісьменніцтва, жаданне служыць літаратуры да скону, зрабіць нешта значнае, стаць вядомым назло зайздроснікам, што ў вочы кпілі з мяне, дражнячы вершаплётам. Я моўчкі зносіў абразы і верыў у свой шчаслівы лес.

Успаміналася студэнцтва на трохсотграмовым пайку, бутэрброды з гарчыцаю ў студэнцкай сталоўцы — але якія былі спадзяванні, якія ўяўляліся перспек-тывы! — даволі частае друкаванне ў газетах рыфма-ванай баналыпчыны да свята, да падпіскі на пазыку, пра выратаванне чэлюскінцаў. І гэта па наіўнасці здавалася далучэннем да літаратуры. Успаміналася частае наведванне Дома пісьменніка, шапачнае знаём-ства з вядомымі літаратарамі і такімі ж, як і сам, калялітаратурнымі хлапчукамі. Не магло прысніцца нават у кашмарным сне, што за наіўнае захапленне літаратураю могуць на самым пачатку так бязлітасна паламаць жыццё і кінуць, як страшнага звера, у каменную дамавіну адзіночкі так званай «амерыкан-кі». Яе тэрмінова збудавалі па праекце таленавітага архітэктара (казалі, што потым ён сам у ёй сядзеў як шкоднік) у двары самага страшнага наркамата, калі пачалася расправа над «ворагамі народа», калі да-валіся заданні і спускаліся планы на арышты і зні-шчэнне.

Нават на мулкіх нарах у настылай палатцы страшна ўспомніць маю адзіночку, несупынны трохмесячны канвеер — ноч і дзень, зноўноч і дзень, калі страчана адчуванне часу, рэальнасці, а бяссонне над невыносным прэсам пагроз, здзекаў, цынічных зняваг не-калькіх змен следчых даводзілі да галюцынацый, да страты прытомнасці. «Амерыканка» адразу рас-плюшчвае чалавека маральна, дзейнічае на псіхіку, ашаломлівае незвычайнай таямнічасцю» а бясконцыя месяцы бяссонных допытаў пра нішто нават непа-корлівага і трывалага ламаюць як асобу, і ўжо чакаеш смерці, як збавення ад страшэнных здзекаў і нечала-вечых пакут.

І ў сонечныя дні ў камеры змрок і магільная цішы-ня. Сядзі і думай пра свае «злачынствы», якіх у цябе ніколі не было, бо ўся твая біяграфія — тры радкі на старонцы вучнёўскага сшытка, а ты прыдумляй, чаго патрабуе следчы, а ён дзяўбе адно: «Прызнавайся! Гавары праўду», а праўдаю тут лічаць хлусню, фан-тазію і самапаклёп. Прыдумляй з расплюшчанымі вачыма, бо нават задрамаць стоячы лічыцца злачын-ствам, а за яго караюць карцэрам у глыбокім падзя-меллі, без святла і чыстага паветра, з цуркамі вады па сценах і на падлозе. Ні тапчана, ні — зэдліка. Стой, пакуль не, звалішся ў халодную лужыну на бетоннай падлозе.

«Амерыканка» наяве і ў снах трызніцца, як каш-марнае відовішча. Я ў адзіночцы на несупынным кан-вееры праседзеў тры месяцы. Потым яшчэ туды вяр-таўся тры разы. Усё гэта круціцца ў памяці. Сон не бярэ на голых, трохі падсушаных уласнымі бакамі нарах. Жах апаноўвае, што праз некалькі гадзін зноў ударацць у буфер і... «вылятай без апошняга», умывайся снегам, сёрбай у чаднай сталоўцы поліўку з тресковым! галовамі, дрыжы на разводзе, шэсць кіла-метраў мясі снег да лесасекі, выбівайся з сіл каля тонкіх бярозак, ведаючы, што норму ніколі не выка-наць. Значыць, тут і загнешся, у хмызняку за конба-заю засыплюць снегам і твой шкілет, бо, як ні ста-райся, на лучковую пілу і канадскі тапор спадзявацца няма чаго. Лепш было б над гэтымі варотамі напісаць: «Оставь надежду всяк, сюда входящий».

Але так ужо створаны чалавек, што да апошняй хвіліны на нешта яшчэ спадзяецца, каб хоць на дзень адкласці апошняе імгненне. Вось і Валодзя Мяжэвіч

«махнуў кліфт, правілку і шкары» за некалькі паек хлеба і абяцаную палёгку. Паліто аддаў дзесятніку Папову, яму хутка вызваляцца, затое нам цяпер гаран-таваная шасцісотка і другі кацёл. У мяне «заганяць» няма чаго, таму адчуваю сябе нахлебнікам свайго напареіка. А ён адразу стаў падобен на датлелага дахадзягу — бушлат трэцяга тэрміну, мультановы малахай, на нагах ватныя бахілы і лапці, а я калачуся ў сваіх неданосках з волі — нікога яны не прывабілі, ніхто за іх і пайкі не дасць.

Неяк у зоне нечакана сустрэўся даўні знаёмы — паэт Сяргей Дарожны. Тут ён быў пад сваім проз-вішчам — Серада. Мы з ім таварышавалі на волі, часта еустракаліся ў Доме пісьменніка, бываў у яго на ква-тэры, у «пісьменніцкім мікрараёне» на вуліцы Розы Люксембург. Сустрэліся і ў адной камеры мінскай гарадской турмы. Яго раней за нас забралі і раней адправілі на этап. І вось сустрэча. Угледзеў і ледзьве пазнаў. Сяргей заўсёды быў франтаваты: насіў добрыя касцюмы, модныя чаравікі і талылтукі, абавязкова капялюш і з дарагога драпу паліто. І ў турме ён вылучаўся вопраткаю. Цяпер на ім была цеснаватая прапаленая мультановая шапка з падвязанымі карот-кімі вушамі, трэцяга тэрміну бушлат, бахілы і так званыя ЧТЗ — вялізныя чаравікі з аўтамабільных пакрышак.

Настрой у Дарожнага быў бадзёры: ён, нягледзячы на «контррэвалюцыйны» артыкул, прыстроіўся рахун-каводам у бухгалтэрыі: выпісваў на брыгады лапці, парцянкі, целагрэйкі і бялізну. Я пацікавіўся, як гэта яму пашанцавала ўбіцца ў «прыдуркі». Сяргей не вельмі ахвотна расказаў, што начальнік КВЧ (культу рна-выхаваўчай часці) Малаканаў даведаўся, што ён паэт, папрасіў напісаць мабілізуючыя частушкі, рыф-маваныя лозунгі і за гэта прыстроіў у кантору. «А хто такі Малаканаў?» — пацікавіўся я. «Ён жа кожную раніцу на разводзе выступав з прамовамі, заклікае выконваць і перавыконваць план, даваць «лес Родине, и она вас простит!». Я думаў, гэта намеснік начальніка такі палымяны прапагандыст, а Сяргей растлумачыў, што Малаканаў — «бытавік», родам з Горкага, яно расканваіравалі і даручылі выхоўваць нас. Цяпер стала ясна, чаму на разводзе, стаўшы на скрынку, ён звяртаецца да нас: «Товарищи заключенные! Родина-мать дала вам возможность честным трудом искупить

свою тяжкую вину. Родине нужен лес для великих строек социализма, наш долг — дать его Стране Советов, оправдать доверие партии Ленина-Сталина, сохранившей вам жизнь, чтобы вы исправились, перевоспитались и стали честными гражданами нашей самой счастливой в мире страны. За ударный труд предоставляются зачеты, и вы досрочно возвернетесь в семью строителей социализма. За работу, това-р-р-ищи!» Ад-но і тое ж кожны дзень.

Малаканаў ходзіць у будзёнаўцы, новенькім буш-лаце, зграбных валенках з закасанымі халявамі, весела жартуе з начальнікам і камандзірам узвода, запанібрата з вахцёрамі, жыве ў асобнай кабінцы, абеды яму проста з кухні носіць днявальны. Пасля штодзённай «малітвы» на вахце, Малаканаў падае знак блатаватаму гарманісту, і той рэжа адну і тую ж мелодыю — «Утро красит нежным светом стены древнего Кремля». Пад музыку вахцёр пера-лічвае пагалоўе брыгад, а стралкі далдоняць адно і тое ж: «шаг вправо, шаг влево... стреляю без предупреждения».

На адным з разводаў Малаканава не было, а мы так прывыклі да яго зычных «акафістаў», што здалося — нечага не хапае. Думалі захварэў, аж не, папаўзла чутка: палымяны прамоўца і наш заўзяты выхаваль-нік... уцёк. Знік, і знаку няма. Ні аўчарка, ні стралкі так і не ўзялі след, па якім сігануў Малаканаў. А оперупаўнаважаны чэкісцкага аддзела ўсю ноч дапыт-ваў Дарожнага, як ён садзейнічаў уцёкам Малаканава. І той расказаў шчырую праўду: за пасаду ў канторы начальнік КВЧ садраў з яго нават бялізну, каб па лагерных пячатках ніхто не пазнаў, адкуль ён. Паліто і шапку пераправіў на конбазу раней, на гарнітур Дарожнага нацягнуў бушлат і ватнікі, нібыта пайшоў на станцыю Пастой па плакаты, прысланыя з упраў-лення. Як пайшоў, так і след прастыў. Спахапіліся толькі на другі дзень, калі «прапаведнік» не выйшаў на развод. Потым выявілася, што Малаканаў зусім не Малаканаў, а славуты ў злачынным свеце аферыст, якога шукаюць па ўсёй краіне. Ён здабыў сабе надзей-ную «ксіву» (дакумент), павандраваў па Волзе і Каў-казе, а калі адчуў, што можа ўліпнуць за ранейшыя буйныя злачынствы, украў нейкую дробязь так, каб адразу злавілі. Далі яму чатыры гады, і ён схаваўся на нашым лагпункце, каб пераседзець небяспеку. За-

нудзіўся па «сапраўднай рабоце» і знік, каб пачаць. гастролі па асноўнай спецыяльнасці.

Няшчаснага Дарожнага затузаў «кум» за садзеянне ўцекачу, але, відаць, Сяргей неяк разжалабіў упаўнаважанага, што той не павесіў на яго новы артыкул і тэрмін, а выгнаў з цёплага месца ў дахадзяжную брыгаду лесарубаў. Там Дарожны і скіс. А мы патроху акрыялі: зрэдку з дому пачалі прыходзіць пасылкі. Сям'і ў мяне ўжо не было, але дзядзька з Глуска часам прысылаў сухары, рукавок фасолі, кавалак сала і пачак кускавога цукру. Мае сябры мелі добрыя па-сылкі ад блізкай радні, алё ніхто не жаваў хатнія прысмакі з кулака, усе дзяліліся, чым толькі маглі. Павесялела наша брыгада. Не таму, што стала пілаваць звыш нормы, а ўсе навучыліся заганяць «туфту» — па два, па тры разы здаваць адны і тыя ж кубікі.

Дарожны яшчэ не ўцягнуўся ў работу і не засвоіў лагерную прамудрасць, і з волі была малая дапамога ад адзінай, слаба забяспечанай сястры. Хадзіў Сяргей маўклівы і змрочны. У лесе не выцягваў на другі кацёл, слабеў з кожным днём і думаў, як вырвацца з лесапавалу. Дачуўся, што недзе ёсць сельскагаспа-дарчыя лагеры. Яны яму здаваліся збаўеннем — і работа лягчэйшая, і першая морквіна ці бульбіна, хоць сырая, перападзе, а там, глядзіш, і гурочак не абмі-неш. І наважыўся пісаць заяву, што ён аграном і просіць даць работу па спецыяльнасці. Я яго ўгаворваў нікудЫ не зрывацца ад сваіх — не паслухаўся, адправіў заяву ў Другі аддзел упраўлення. «Які ж ты аграном? Выкрыюць падман і загоняць на штрафны», — ушчу-ваў я яго. «Хіба я не ведаю, як бульбу саджаць. А выкрыюць — пайду радавым рабочым. Рыдлёўка і капаніца ўсё ж лягчэй за пілу, ды і перападзе якая гародніна, а тут я загнуся галоднай смерцю». Мы бачылі, як ён пакутуе на сваей маленькай паечцы, дапамагалі як маглі. Напрадвесні яго выклікалі на этап па спецнараду. Мы развіталіся каля вахты, а я болып ніколі не сустракаў Сяргея і нічога не ведаў пра яго лес аж да шасцідзесятых гадоў. А лес склаўся трагічна.

Адправілі Дарожнага ў Камсамольск-На-Амуры. Там на ўскраіне новага горада быў вялікі лагер. Пра-кладалі дарогі, дзяўблі непадатлівую горную пароду, грузілі баржы і «даходзілі», асабліва на пачатку вай-ны. Ніякім аграномам Дарожны не стаў. Ён нудзіўся,

што адбіўся ад сваіх, сам сябе загнаў у тэты суровы край і ўкалвае мудрэй, чым на павале.

Па афіцыйнай версіі Дарожны памёр у 1942 годзе ад запалення лёгкіх. Пелагру, дыстрафію, поўнае зня-сіленне ў лагерных актах аб смерці ўрачы замянілі на больп прыстойныя дыягназы — пнеўманія, сардэчная недастатковасць, рак або язва. Нешта падобнае запі-салі і ў апошнш дакуменце асуджанага па артыкулах 72-м і 76-м (групавая контррэвалюцыйная агітацыя) Серады Сяргея Міхайлавіча, а на волі пранікнёнага лірыка Сяргея Дарожнага.

У шасцідзесятыя гады ў Камсамольску-на-Амуры я ехаў у трамваі каля таго самага лагера, дзе яад шасці-значным нумарам сканаў Сяргей Дарожны, і ўспомні-ліся яго даўнія радкі: «Зіма, зіма, а снегу па калені, ні сцежак, ні дарог няма». Так, цяпер ні сцежак, ні дарог няма за тыя сопкі, куды звезлі тысячы па-кутнікаў з усіх куткоў горкаЙ, знявечанай, абраба-ванай здзічэлымі катамі зямлі. Магіл іх няма, і следу не застал ося, толькі крываточыць і баліць незагойны рубец памяці нямногіх жывых, што пранеслі цяжкі крыж, каб сведчыць пра здзекі, знявагі чалавечай годнасці, пра масавае знішчэнне лепшых, сумленней-шых сыноў і дачок Краіны, за волю і шчасце якой гінулі многія пакаленні самаахвярных летуценнікаў і волатаў духу.

ТУФТА

Калі з першых дзён не засвоіў прымітыўныя лагерныя хітрыкі, твой тэрмін будзе скарачацца хутчэй за шчыгрынавую скуру, і вывезуць цябе, небараку, у самым хуткім часе ноччу за вахту, а ў зводцы перавядуць з трупы «А» ў групу «Д» (нябожчыкі).

Не прыпомню ніводнага выпадку, каб нават самы дужы і здатны лесаруб не тое што дзесяць, а запар тры гады вытрымаў на лесапавале. Спачатку ён — ударнік, яго ставяць усім у прыклад, абедаць садзяць на сцэну І, каб усе бачылі, нясуць кампот і беленькую булачку, потым ён знікае са сцэны, ледзьве дае сто працэнтаў, праз паўгода трапляе ў «слабасілку», аціраецца каля кухні, на сметніках збірае косці, становіцца «шакалам» і «міскалізам», апухаё, перастае ўмывацца і

непрыкметна пераходзіць у групу «Д». Нават асілак пры тых харчах, у тых умовах і пры нечалавечых нормах больш як тры гады не вытрымліваў.

Яшчэ неяк трымаўся той, хто засвоіў спрадвечныя лагерныя ісціны: «Не правялі б канала без туфты і аманала», «Дзень кантоўкі — месяц жыцця». Астат-няе залежала ад вынаходлівасці, асцярожнасці і ры-зыкі, каб не засыпацца, не трапіць у кандзей і здаваць адны і тыя ж дровы, рудстойку і дзелавы лес, пакуль не вывезуць з дзялянкі.

На туфту мяне з Мяжэвічам далікатна падбіў сам дзесятнік Папоў. Яго намёкі спачатку напало-халі, а як расшалопалі, што да чаго, з штрафнікоў ледзь не выбіліся ў стаханаўцы. Дзесятніку я па-дарыў вельмі дарагі напамінак аб доме — зялёны пуловер у ромбіках. Каб падарунак не выглядаў хабарам, сказаў: «У палатцы ўсё адно ўкрадуць, у

I вас ён зберажэцца ды і на волі вам згадзіцца». Ён паламаўся дзеля прыліку, нібыта нехаця ўзяў, потым наўрад ці ўспомніў калі нас з Валодзем, а я вось яго і цяпер успамінаю.

Паленцы ў нашых штабялях ён адзначаў пятае праз дзесятае, на шасціметровым бярвенні ледзь прыкметна пісаў таўшчыню, запісваў выпрацоўкі і ішоў далей. Назаўтра раніцай на сваю ўчарашнюю паленіцу мы спускалі бярозу, дровы рассыпаліся, з адзначаных бярвенцаў шкельцам счышчалі адзнакі, распілоўвалі зваленую бярозу, змешвалі дровы і хуценька складалі новы штабель са старых дроў у другім месцы і ў іншым кірунку. Дзе быў штабель, раскладалі вогнішча, каб і след яго знік. На канцах дзелавой драўніны зразалі колца з адзнакаю, закопвалі яго ў снег і зноў здавалі бервяно, укарочанае на некалькі сантыметраў. Вясною ўся дзялянка, як аладкамі, стракацела пазразанымі коламі з шасціметровых лясін. Часам «туфтачы» так захапляліся, што бервяно скарачалася ледзь не на метр, але нічога — здавалі.

Туфта была толькі падтрымкаю да нашага мізэрнага пайка, бо ўсё адно трэба было варушыцца: валіць, абсякаць сучча, пілаваць, калоць, выкладаць палені-цы, разбаўленыя туфтой.

Начальства ведала пра нашы фокусы, але не надта зважала на іх. Яму важна было, што выконваецца план, ідуць добрыя зводкі ва ўпраўленне і ГУЛАГ, а што на складзе не хопіць некалькі тысяч кубаметраў,

ніхто не заўважыць, бо і грузчыкі зараджаюць туфту, і вагоны ідуць напалову пустыя. Тут трэба было майстэрства. Я ім валодаў дасканала, але дзяліцца вопы-там не буду.

Часам туфта даходзіла да абсурднага здзеку. Кожны вечар брыгадзір здае нарміроўшчыку рапарцічку дзён-най выпрацоўкі. Каля акенца нарміроўшчыка чарга, штурханіна, гамана, углядацца ў кожнае слова няма калі, трэба хутчэй падбіць працэнты і здаць рапар-цічку ў продстол. І вось знаходзіліся брыгадзіры-жартаўнікі і пісалі на поўным сур'ёзе: 1 (Пракладка тунеля на дне Унжы — 100 проц. 2) Кантоўка дня каля пня — 96 проц. 3) Затрымка сонца — 110 проц. 4) Брыццё галавы прараба — 100 проц. 5) Разгонка дыму, і гэтак далей.

Нарміроўшчык дакладна падлічваў працэнты, ста-віў сваю візу, а назаўтра рагатала ўся бухгалтэрыя.

Калі хто пападаўся на туфце, кара была бязлітас-ная — дзесяць сутак ізалятара, а часам заганялі на штрафны. Гэта рабілася не столькі дзеля страху, як — для справаздачы, што вядзецца «барацьба з туфтою». Гэтае слова настолькі прыжылося ў лагеры, што ўвай-шло ў афіцыйныя дакументы.

Туфта была толькі невялікім «прываркам» да нормы, а пілаваць, калоць дровы і выкладаць даўжэзныя паленіцы, хочаш ці не хочаш, а трэба было. І яшчэ быў адзін паратунак — «закасіць» у санчасці вызваленне ад работы: нагнаць тэмпературу, прымарозіць пальцы, толькі так, каб не аднялі, прыбінтаваныя пялёсткі курослепу давалі такія флегмоны, што можна было кантавацца тыднямі. Такіх майстроў было не так мно-га, але былі, і ратаваліся, як толькі ўмелі, прыслуж-валі каля кухні, пякарні, продкапцёркі і мелі кавалак хлеба ці лішнюю міску баланды.

Мы па-ранейшаму спалі на голых нарах, на бяро-завай чурцы замест падушкі. Асабліва даймалі неад-лучныя арыштанцкія спадарожнікі, якія не пераво-дзіліся нават пасля дэзінфекцыі ў рубцах нашых бля-шаных ад бруду кашуль і споднікаў. Яны не давалі ніколі сумаваць: усе чухаліся, скрэбліся, раздзіралі цела да крыві. А яны пладзіліся і набухалі на нашых маслах, дасмоктваючы тое, што не высмакталі след-чыя. Чаргу ў лазню наша брыгада чакала больш за месяц. Ды і лазня тая была як на здзек. Непадалёк ад вышкі скідалі хатку не болып як на адну сям'ю. Каля

яе дымілася железная будачка з дзверцамі. Звалі яе вашапрудка, а па-вучонаму — «дэзакамера». Брыгада распраналася кал я яе проста на снезе. Кожны нанізваў свае транты на гарачае драцяное колца і вешаў у камеру. У лазні ніякіх сенцаў не было, па снезе адразу ўскоквалі ў мыйню, церліся адзін аб аднаго і аб сцены ў сажы. Пры ўваходзе выдаваўся, як ірыска, драбочак мыла і конаўка ледзь цёплай вады. Наіўнаму яе хапала намыліцца, а змываць чым хочаш. Выскоквалі за дзверы, зачэрпвалі снег, ён хутка раставаў, і збольшага змывалі мыла. А потым калаціліся, чакаючы, калі выкінуць на снег каляную і рыпучую ад гарачыні адзежу.

Потым даўмеліся: распраналіся на лесасецы і над вогнішчамі трэслі свае пажоўклыя ад бруду і пражарак кашулі, праводзілі над полымем рубцамі, і толькі трэск ішоў ад паразітаў. Калі б тады, барані божа, уплюнуўся тыфус, ён бы «вызваліў» увесь лагер, але лёс быў літасцівы, а мы — трывушчыя.

Мы з Мяжэвічам разам з туфтою налаўчыліся зарабляць часам аж восемсот грамаў хлеба і «прэм-блюда» — квадрацік густой аўсянай кашы.

Павярнула на вясну, пабольшалі дні, прыгравала сонца, асядалі сумёты, каля пнёў чарнелі праталіны, пацямнелі ад сцюжы і першага сонца твары, парэ-паліся, зашэрхлі, задубянелі ад мазалёў рукі, на нагах, асабліва ў цяпле, нылі і торгалі прымарожаныя пальцы. Але трымала нас сяброўская еднасць. Алесю Паль-чэўскаму пашанцавала прыстроіцца рэгістратарам да лекпома.ў так званай санітарнай часці. А лекпомам быў тыповы блатнячок, малады, высокі Васілёк у ссунутай на адно вуха кепачцы, у бушлаце з ната-пыраным каўняром. Яго медычныя веды далей тэр-мометра і рыцыны не сягалі. Скардзіўся яму на развод зе рабацяга на гарачку і галаўны боль, Васёк грэбліва мацаў пульс і лоб і цадзіў праз зубы: «Увечары зойдзеш, а цяпер шуруй на работу. Кубікі патрэбны. Панімаш?» Начальству такі «медык» якраз і быў патрэбен.

Пальчэўскі ў санчасці вёў усю канцылярыю, прысутнічаў на прыёмах, мераў тэмпературу і, калі бачыў зусім саслабелага, прыбаўляў некалькі дзе-сятых, каб даць вызваленне ад работы. Часам у спісы вызваленых цішком уключаў каго-небудзь з нас.

Пасля разводу ўсіх, хто заставаўся ў зоне, выганялі да вахты на паверку. Прагулыпчыкаў заганялі ў кан-дзей, з вызваленых па хваробе адбіралі дужэйшых абіраць на кухні мёрзлую бульбу, чысціць рыбу, скрэб-ці флякі, калоць дровы і цягаць ваду. Самым абраз-лівым было, што пры выхадзе з кухні абшуквалі ад вушэй да пят. У каго знаходзілі прыхаваныя дзве-тры бульбіны або кавалак траскі, збівалі да крыві, а самі работнікі кухні жэрлі не ў сябе ды яшчэ цягнулі з сабою ў барак. Які я ні быў галодны, а ў заработкі на кухню да канца тэрміну ніколі не хадзіў. Калі чалавек станавіўся рабом страўніка, траціў годнасць і сорам, пачынаў лазіць па памыйніцах і сметніках, вылізваць у сталоўцы чужыя міскі, рабіўся «шакалам», значыць, хутка яго ноччу вывезуць за вахту па групе «Д».

Ад дахадзяг ішоў цяжкі дух гнілой бульбы, гнілі і паносу. Пра такіх гаварылі: «Кандыдат у сасновы бушлат». На першым часе, калі паміралі адзінкі, куль-гавы сталяр Міцька Сарокін збіваў для іх з нястру-ганых аполкаў скрынку, яе і празвалі «сасновым бушлатам», а як пачаўся масавы мор, не хапала ні дошак, ні сталяроў, — вывозілі ў агульныя траншэі нават без бялізны, а зімою прысыпалі снегам, бо ўкапаць мёрзлую, як каменны маналіт, зямлю ні ў кога не вы-старчала еілы.

Адзіны ратунак у самых вялікіх пакутах — не апусціцца, не страціць волю, прыстойнасць, не забыц-ца, што ты чалавек, і мець надзейнага друга. Любое гора з таварышам дзеліцца напал і стацовіцца паловаю гора. Таму і трымаліся мы адзін аднаго: Алесь Паль-чэўскі, Уладзімір Мяжэвіч, прыгажун і выдатны жур-наліст Юрка Такарчук, мой даўні друг Алесь Розна і я. Каму б ні прыйшла веста з дому, яна была нашай агульнай радасцю, пасылка дзялілася на ўсіх. Пасылкі ўскрываліся, ператрасаліся і выдаваліся на вахце. Каму б яна ні прыйшла, атрымліваць мы ішлі ўсе разам з добрымі кіямі, бо пазавуголлю «чарцей-пасы-лачнікаў» цікавалі блацякі. Яны наляталі, накрывалі галаву бушлатам, білі кіем па галаве, вырывалі скрынку з рук, і толькі іх бачыў, а ты лямантуй, крычы, кліч на дапамогу — ніхто не прыйдзе, толькі ўспамінай убачанае на вахце сальца, сухары і блакітнаватыя драбочкі цукру. Колькі наглядчыкі ні спрабавалі шу-каць украдзенае, ніколі нічога не знаходзілі.

Мы засвоілі прымітыўныя складанасці лагернага жыцця — трымадіся ўсе разам і неяк жылі, малілі бога і начальніка, каб толькі нас не разлучалі.

БЕЛЫЯ ЗДАНІ

Мой напарнік Валодзя Мяжэвіч вельмі хутка за-своіў усе тонкасці падліку лясной прадукцыі. Ён імгненна пераводзіў пагонныя метры ў кубічныя, бес-памылкова падлічваў кубатуру рудстойкі і дзелавой драўніны, шпальніку, балансу і авіяфанеры. Гэта заўважылі дзесятнікі і бралі Валодзю сабе ў дапамогу, а нам за гэта дапісвалі працэнты, а значыць, болыпала і пайка.

К вясне мы акрыялі на насылках і нашых «туфто-вых» заработках. Навучыліся дакладна валіць лес з пня, хутка пілаваць і калоць дровы, засвоілі, што выгадней нарыхтоўваць, і круціліся як маглі. Праўду кажуць — голад не цётка, — ён і ката прывучыць гарчыцу есці.

Пабольшалі дні, прыпякала сонца, асядалі сумёты, дружна сходзіў снег, падсыхалі ад вахты да ачаплення дарогі, набракла апырсканае пупышкамі бярозавае вецце, выпстрыкнула вострая траўка, , па абочынах засінелі пралескі. Усё гэта хвалявала, будзіла ўспа-міны, а радасці было мала. Суцяшала толькі, што менеЙ мерзлІ, не грузалі па сумётах, на развод вы-ходзілі завідна і вярталіся, калі сонца толькі знікала за лесам. Было яшчэ светла, а па зоне, па-браўшыся адзін за аднаго, вобмацкам ішлі ў сталовую, пільнуючыся пярэдняга відушчага, хлопцы з рас-плюшчанымі вачыма. Начальства вінавацiла іх у сімуляцыі; за тое, што не выходзілі на начныя пагрузкі, саджала ў кандзей. А няшчасныя хлопцы плакаяі і кляліся, што, як толькі змеркне, нічога не бачаць. Падтакваў начальству і ліпавы прыблатнёны лекпом.

А сляпых станавілася ўсё больш і больш. Удзень — нармальныя старанныя лесарубы, а на змярканні па-бяруцца адзін за аднаго, і сунецца па зоне чарада сляпых. Як ні білася начальства, як ні мардавала ў ізалятары, відушчымі не станавіліся. Заступіўся брыгадзір дахадзяжнай брыгады былы ветэрынарны ўрач Міхайлаў. Прыбыў ён разам з намі з магілёўскай

турмы. Быў адным з трох нерасстраляных выкладчы-каў Віцебскага ветэрынарнага інстытута. Іх вінавацілі ў шкодніцтве, у тым, што прышчэпвалі коням і каро-вам сібірскую язву і сап. Як яны ні даводзілі, што ў беларускіх сёлах не было зарэгістравана ніводнага выпадку гэтых хвароб, нічога не дапамагло: дзесяць чалавек расстралялі, траім далі па дзесяць гадоў. Латарэя!

Вось Міхайлаў і адважыўся прыйсці да начальства. З пабітым рабаціннем тварам, надзьмуты, як глады гака, малодшы лейтэнант глядзеў трахомнымі вачыма на колішняга палкоўніка ветэрынарнай службы зэка Міхайлава:

— Ну, чаго табе?

— Грамадзянін начальнік, я хоць і ветэрынарны ўрач, але асновы анатоміі і фізіялогіі ведаю дасканала і мушу сказаць, што вы дарэмна заганяеце ў ізалятар людзей, якія слепнуць на змярканні. Яны сапраўды не бачаць.

— А ты адкуль ведаеш? Заступнік мне знайшоўся сімулянтаў і контрыкаў!

— Я вам хачу вярнуць паўнацэнных работнікаў. У іх так званая курыная слепата. У арганізме ад-сутнічае вітамін Д і іншыя неабходныя кампаненты. Яны ёсць у сырой пячонцы і рыбным тлушчы. Паспрабуйце даць ім трохі пячонкі, і ўсе стануць відушчымі.

Начальнік задумаўся.

— Калі праўду кажаш, расканваірую і пойдзеш рабіць на конбазу конскім доктарам, ашукаеш — згнаю ў ізалятары. Так што выбірай. Тлушчу і нашым дзецям няма. А дзе ўзяць пячонку?

— На конбазе. Там выбракаваных коней раздзел-ваюць нам у кацёл, а ўвесь лівер выкідаюць сабакам. А гэта ж ратунак для няшчасных людзей.

Нарэшце ўгаварыў Міхайлаў начальніка. Праз ты-дзень ужо ніхто не хадзіў па зоне вобмацкам.

Неўзабаве Міхайлаў пайшоў ветэрынарыць на конбазу, яго брыгаду перадалі майму напарніку Ва-лодзю Мяжэвічу. Яго журналісцкая хватка засвой-ваць усё на ляту, умение давесці сваю правату, непаспешлівая разважлівасць ратавалі ў самых скла-даных варунках. Ён выгаварыў у начальніка права скамплектаваць брыгаду па-свойму і прапанаваў новы метад працы — канвеерны. Дайшоў, як кажуць,

сваім розумам да таго, што цяпер шырока вядома як брыгадны падрад.

Мяжэвіч узяў у сваю брыгаду Грыцка і Амельку Смыкоў, нізкарослых, дужых і паслухмяных братоў з Чарнігаўшчыны, выдатных валыпчыкаў з пня. Яны клалі любую дзеравіну дакладна туды, куды трэ-ба: крыж-накрыж хлыст на хлыст, каб зручна было, не згінаючыся, пілаваць. За валыпчыкамі ішлі суч-карубы і раскражоўшчыкі, я быў адзіны кольіпчык на ўсю брыгаду. Калуном і канадскім тапаром, як арэхі, лузаў свежыя бярозавыя чуркі і сукаватыя яловыя камлі. Брыгада працавала весела і дружна на агульны кацёл, стараліся адзін аднаму памагчы: перад адбоем усе разам складалі дровы ў паленіцы, і не верылася, што столькі напілавалі за дзень, скочвалі ў штабелі дзелавы лес і, нільна азіраючыся, хавалі канцы туфты. Выпрацоўка ішла на ўсіх пароўну. Вылучалі толькі Смыкоў — ім заўсёды быў забяспечаны трэці кацёл. Часам усёй брыгадзе выводзілі «стаханаўскі». Гэта ўжо было свята: брыгаду саджалі на сцэне за доўгі стол, неслі поўныя міскі баланды і кашы, а на «прэмблюда» маленькія, як царкоўныя просвіркі, бу-лачкі. Глядзіш на яе і не ведаеш, есці ці толькі нюхаць. Пах нагадваў волю, тую пару, калі можна было купіць пульхную сітніцу, батон, сайку ці свежую французскую булку. Я непрыкметна хаваю свае «прэм-блюда» ў кішэню, бо сорамна кусаць, калі на цябе прагна глядзіць некалькі галодных вачэй. Булачкі выпадалі рэдка, і мы ведалі, што гэта заслуга вына-ходлівасці нашага брыгадзіра — вялікага майстра складаць рапарцічкі і выводзіць працэнты за нарэ-заныя і туфтовыя кубікі, а часам за «кантоўку дня ля пня».

У канцы мая ўдарыла пякельная спёка. На да бляску сінім небе — ні воблачка, ні хмурынкі. Сонца ў зіхоткім німбе пералівалася растопленым металам, сляпіла вочы і смаліла бязлітасна. Звяла бярозавае лісце і пахла лазняю. Ігліца, сухі мох, дробнае сучча трашчала пад нагамі, як порах. Высахлі ўсе копанкі і лужыны, а мы прэлі ў абшарпаных, з клоччам чорнага пакулля ватніках. Забаранілі паліць лаўжы, бо на паўночных лагпунктах тыднямі гарэлі лесасклады, пажар дабіраўся да зоны, гарэў лес, гарачы вецер даносіў да нас пах дыму і тары. Лесарубы млелі ад гарачыні і смагі. Пад вываратамі знаходзілі зялёныя

ад жабурыння, поўныя юркіх апалонікаў лужыны, прыпадалі да іх і праз анучачку смакталі слізкую і горкую каламуць. З высахлых балацін накінулася на нас плойма крыважэрнай заедзі — вялізныя, як чмялі, авадні ссякалі да белых пухіроў, сляпні прыліпалі да змакрэлага цела, лезлі ў рот, у вочы і вушы, звінелі і гайдаліся хмараю вакол галавы камары. Ледзьве ад-караскаліся ад паразітаў у рубцах кашуль, як напала гэтая лютая погань. Коні не маглі адбіцца ад заедзі, стагналі і падалі ў аглоблях. Міхайлаў іх мазаў дзёг-цем і крэазотам, але і гэта слаба памагала.

У спёку саслабелыя трацілі прытомнасць. Падала выпрацоўка, не памагалі штрафныя пайкі і кандзей, расла туфта, каб пратрымацца хоць бы на шасцісотцы. Задумалася і начальства. Раптам у нядзелю абвясцілі выхадны. О, радасць! А мы ўжо забылі, калі ён быў. Усе ўзяліся латацца, абшывацца, галіцца, падстры-гацца. У каго што збераглося з дому, апрануліся ў «вольныя» штаны і кашулі, каб хоць у выхадны не парыцца ў пашарпаных ватніках. Летняга адзення ў лагеры не было, таму і летам хадзілі ў зімовых неда-носках.

Апранутыя ў сваё арыштанты ўстрывожылі ка-мандзіра ўзвода аховы: гэта ж магчымыя ўцекачы. Надвячоркам у зону ўвайшло чалавек пятнаццаць стралкоў і пачаўся павальны «шмон» — забіралі нялагерную вопратку, з мяшкоў і фанерных чама-данчыкаў вытрасалі фотакарткі і лісты з дому, забі-ралі іх на «праверку», хоць і прайшлі яны самую, пільную цэнзуру. Так нічога і не вярнулі. Завідна пагналі на вячэру і да заходу сонца празванілі адбой. Нарадчык і дзяжурныя ўсіх заганялі спаць — пад'ём будзе ў гадзіну ночы, снеданне і развод. Працаваць будзем да дзвюх гадзін дня, пакуль не ўдарыць спёка.

Але дзе ты заснеш, калі яшчэ смаліць сонца, а ў палатцы ад гарачыні няма чым дыхаць. Усе абліваюцца потам, варочаюцца, кідаюцца і лаюц-ца ад злосці. А тут яшчэ развялася плойма кла-поў, імі забіты ўсе шчыліны ў нарах, яны, як дождж, сыплюцца з апалубкі і дасмоктваюць рэшткі арыштанцкай крыві. Вошы, гніды і клапы неад-ступныя спадарожнікі арыштантаў на ўсіх этапах, у турмах, перасылках і бараках. Сякуць яны нас і ў палатцы.

Ні матрацаў, ні падушак, ні коўдраў нам так і не далі — курчымся на нарах, падаслаўшы знятыя з сябе транты. У такую пару сон не бярэ і чакаем брыгадзіра з нарады. Ён прыйшоў змрочны, шэптам расказаў, якую накачку даваў начальнік дзесятнікам і бры-гадзірам: за невыкананне нормы — з вахты ўсю брыгаду ў кандзей, пазбаўляецца пасылак і перапіскі кожны «сабатажнік», а камандзір узвода папярэдзіў, калі з брыгады хто ўцячэ, адказвае ўся брыгада — пераводзіцца ў рэжымны барак над замком. Правёў інструктаж і «кум» — упаўнаважаны оперчэкісцкага аддзела. Яму вядома, што ёсць незадаволеныя лагерным рэжымам, а лагер савецкі, значыць, незадаво-лены яны Савецкай уладай, ёсдь зацятыя ворагі, што і тут вядуць контррэвалюцыйную агітацыю. Брыга-дзіры абавязаны выяўляць іх і паведамляць пра іх «дзейнасць» упаўнаважанаму.

Валодзя Мяжэвіч зусім абмяк: «На ліха мне гэтае брыгадзірства. Хочуць усіх брыгадзіраў зрабіць стукачам!. А нехта ж даносіць «куму» за лішнюю міску баланды, так што не распускайце языкі, а то ўлепяць новую дзесятку або і над «вышку» падвядуць. А цяпер спаць — у гадзіну пад'ём».

Які там быў сон? Ночы амаль белыя, кланы сякуць, як нанятыя, заплюшчышся, а думкі круцяцца, як каляровая карусель: вярзецца воля ў маім кароткім жыцці, першая завейная зіма, калі мы з Валодзем плакал! каля датлелага вогнішча, думалася, як будзем валіць і пілаваць ноччу. Толькі праваліўся ў сон, нешта нетутэйшае саснілася, а ўжо «бом!» «бом!» «бом!» — звоняць, як на пажар, і ўжо чуваць з суседняй палаткі: «П-а-а-д'ё-ё-м! Давай, давай, вару-шыся!» О, гэтае «давай, давай» усе дзесяць гадоў біла па мазгах, вярэдзіла душу, паганяла, як каня на-дакучлівае «н-о-о».

Ночы былі парныя, пранізаныя свербам камары-нага звону. Прачыналіся потныя і ачмурэлыя, нылі бакі і спіна, дранцвела шыя ад ляжання на бярозавай плашцы або на торбе, напакаванай каравымі пар-цянкамі і арыштанцкімі трантамі, бо ў лагеры кожная анучачка, вяровачка, нітка і латка, гузік, бляшанка — неабходная каштоўнасць, тваё адзінае багацце. З нараў усе злазяць у спodняй бялізне, ды і бялізнай яе нельга наваць — белаю яыа была ў першы дзень лагернага існавання, потым брудна-шэрая, у плямах

салёнага поту і запечанай крыві ад драпін і ўкусаў заедзі. Спешна абуваем лапці, сонныя ідзём у ста-лоўку, сёрбаем трасковую поліўку, і перад вахтай пастроілася доўгая калона ў споднiках, нават вахцёраў разбірае смех. З піламі і тапарамі на плячах месім пульхны пыл да самай лесасекі. Камары над намі гайдаюцца хмараю, сякуць рукі і твар, лезуць у нос і вушы, дыхнеш — залятаюць у рот. На дзялянцы іх яшчэ болып. Ноччу не так даймае спёка, але бязлітас-на сякуць камары, і ў прыцемках з непрывычкі ма-рудна пачынаецца работа. «Давай! Давай! Варушыся! Хопіць раскачвацца!» — гукаюць дзесятнікі і майстры лесу.

І заварушыліся: сярод кустоў і падлеску сланяюцца белыя цені. Нашай вопраткай асабліва былі задаволе-ны стралкі — калі хто адважыцца ўцякаць, убачыш за вярсту і ўжо не прамахнешся па такой мішэні. За тыдзень уцягнуліся ўставаць апоўначы, прылаўчыліся ў змроку валіць лес. У гадзіну дня, абліваючыся потам, з засмяглымі вуснамі, ссечаныя аваднямі, канчалі работу, цягнуліся на вахту ў ачапленні, чакалі, пакуль усіх палічаць, здымуць канвой і павядуць у зону. Пасёрбаўшы баланды, засыналі трывожным сном у душнай палатцы.

Наша брыгада была як адна сям'я, болыпасць нас былі знаёмыя па волі, па агульных камерах і этапах, былыя журналісты, маладыя філолагі, улюбёныя ў літаратуру і паэзію, за гэтую любоў, ахрышчаную следчымі «контррэвалюцыйным нацыяналізмам », нас «перавыхоўвалі» на лесапавале, у халодных і душных палатках і кандзеях. Бяда зблізіла і з'яднала нас. Усе, не ўтойваючы нічога, апошнім дзяліліся з сябрамі, дапамагалі, чым толькі маглі. Калі я не паспяваў перакалоць усе сукаватыя чурбакі і кручаныя камлі, кідаліся на падмогу ўсе астатнія. Выгнаны з санчасці «по статейному признаку» Алесь Пальчэўскі стаў добрым пілаправам і раскражоўшчыкам. Быў у нашай брыгадзе таленавіцейшы жураліст Юрка Такарчук. У дзевятнаццаць гадоў — карэспандэнт «Комсомольской правды», потым узначаліў аддзел у «Звяздзе», перад самым арыштам працаваў галоўным рэдактарам гра-мадска-палітычнага вяшчання радыёкамітэта. Ён быў маім начальнікам і добрым таварышам. Здзіўляў Юрка талентам, аператыўнасцю, вобразнасцю і дакладнасцю фармулёвак. Ен адказныя артыкулы адразу дыкта-

ваў машыністцы, і яны былі ўзорам глыбіні дум-кі і дакладнасці стылю, і сам ён быў дакладны ва ўсім і прыгожы: высокі і статны, бровы, як лас-таўчыны крылы, сыходзіліся над яснымі шэрымі ва-чыма. Ён апранаўся ў бездакорныя светлыя касцюмы, насіў да хрусту накрухмаленыя каўнерыкі і яркія гальштукі, нечым нагадваў Джэка Лондана на партрэ-тах.

На дзялянцы Юрка, як і ўсе, хадзіў у закарэлых ад смалы споднiках і лазовых лапцях, толькі волю нагад-вала прысланая яго Броняю прыгожая, як казалі, «горкаўская» цюбецейка. Яго эрудыцыя, энцыклапе-дычная дасведчанасць і дасціпнасць зачароўвалі ўсіх у камеры, у палатцы і на лесасецы. Нават блацякі пачціва звалі яго Юры Кліменцьевіч. А яго крыжавы шлях закончыўся трагічна і страшна, але пра гэта трохі пазней.

Быў у нашай брыгадзе мой незабыўны друг з пія-нерскіх гадоў, таленавіты паэт і перакладчык вершаў Міцкевіча і Генрыха Гейнэ — Алесь Розна. Разгубле-ны, наіўны, несабраны, захоплены не бытавымі дробя-зямі, а нейкімі сваімі ўзвышанымі марамі. Ён мог забыць каля ўмывальніка адзіную кашулю, уціраль-нік, у сталоўцы — недаедзеную пайку. Я яго апекаваў, як малое дзіця. Мы з ім побач спалі, елі з аднаго кацялка, дзяліліся апошнім сухаром, падсоўваючы адзін аднаму большы кавалак. У 1927 годзе мы разам друкавалі свае вучнёўскія вершыкі ў часопісе «Бе-ларускі піянер». Праз рэдакцыю пачалі перапісвацца. Ён жыў на ўскраіне Мінска, цяпер гэта цэнтр і тэры-торыя завода імя Кірава. Алесь рана пачаў друкавацца ў «Савецкай Беларусі», «Чырвонай змене», «Полымі», прысылаў мне свежыя выданні, пісаў пра паэтаў, якіх я і не чуў, а яму з свайго глухога Глуска слаў я наіўныя лісты і слабенькія вершыкі. Потым мы разам вучыліся ў інстытуце, працавалі ў «Чырвонай змене», сустра-каліся, бадай, кожны дзень. Следчы нашы сустрэчы лічыў «контррэвалюцыйнымі зборышчамі», злыгаў у адну «нацыянал-фашысцкую арганізацыю», засудзіў нас адзін і той жа Карпік, даў па дзесяць гадоў і пяць пазбаўлення правоў. Лес нас вёў доўгімі этапамі на нары ў палатцы на шостым лагпункце і ў адну кан-веерную брыгаду.

Алесь Розна трагічна загінуў лютаю зімою 1942 года. Хворы на запаленне лёгкіх, ён упарта ішоў у лес,

зняможаны лажыўся на мёрзлае суччa, пакуль не страціў прытомнасць. Яго смерць была наўмысным самагубствам. Ён загінуў таму, што нас разлучылі. Я б яго ўбярог для жыцця і літаратуры. У акупаваным Мінску фашысты знішчылі ў гета яго маці, сястру і двух братоў. Я і цяпер бядую па Алесю як па самым, дарагім і родным чалавеку.

У тое снякотнае лета, трохі акрыялыя пасля турэм-нага голаду і нерухомасці, мы спадзяваліся на пера-гляд нашых выдуманых спраў, у вольныя хвіліны пісалі скаргі дабрэйшаму ўсесаюзнаму старасту — Міхаілу Іванавічу Калініну і Молатаву, наіўна верачы ў справядлівасць і выратаванне. Дзівакі! Мы ж і не ўяўлялі, што яны не маглі выбавіць з лагераў сваіх жонак, а старшыня саўнаркома падпісваў даўжэзныя спісы сваіх былых паплечнікаў і сяброў да пакарання смерцю.

Розна сярод нас быў самы болыпы аптыміст. Ён лагічна даводзіў абсурднасць нашых абвінавачванняў, верыў, што варта толькі цвярозым і разважлівым людзям пагартаць нашы «справы» — і ўбачаць фанта-стычную бязглуздзіцу малапісьменных пратаколаў. Алесь на допытах «раскалоўся» і назваў завербаваных ім Памялоўскага, Ляскова, Паляжаева. Следчы ўзра-даваўся, далажыў начальству, а потым збіў Алеся на чорны яблык. Мы жылі ў тое лета спадзяваннямі, а нашы скаргі добра гарэлі ў грубках упраўлення Унж-лага.

Тыдні за два ўцягнуліся ў начныя пад'ёмы і работу ўпоцемках. Усё болып і болын мучыла смага: усе лужыны высахлі і пакрыліся парэпанаю граззю, пагі-нулі апалонікі і жабы. Ад прывезенай бочкі вады кожнаму даставалася два-тры глыткі, а сонца смаліла бязлітасна, пад нагамі трашчала ламачча і перацёртая на порах ігліца, пачарнеў і паскручваўся чарнічнік, бярозы шамацелі, як сухія венікі. На небе — ні воб-лачка, ні хмурынкі, паветра гайдаецца, як растопленае шкло. Ужо і пацець няма чым. Задубелыя і прасо-леныя кашулі аж рыпяць на ссечаных заеддзю спінах. Але нікуды не дзенешся — трэба пілаваць, калоць, складаць паленіцы.

І раптам зашапацеў ветрык, загайдаліся падсохлыя зерхавіны, нечаканы павеў асвяжыў абсмаленыя спекаю шчокі і чорныя, як галавешкі, рукі. Мы за-шэрхлымі губамі прагна лавілі свежае паветра. Вецер

мацнеў і мацнеў. Загайдаліся, сагнуліся танчэйшыя бярозы, як мяцеліца, паляцела сухое лісце і суччa, сонца паблякла і зацягнулася пылам. Пушча гула і стагнала ад ураганнага ветру. Дзесятнікі бегалі і загад-валі спыніць павал, бо ледзьве падпілаваныя дрэвы валіў вецер і шпурляў, куды яму хацелася. Над вярша-лінамі дрэў стала цёмна-шызая з малінавымі пад-палінамі хмара. Яна імклівa папаўзла вышэй і вышэй і засланіла сонца. Трашчалі і падалі сухія дрэвы, вецер выварочваў з карэннем елкі і старыя хвоі. На трасе загайдаліся вышкі, з іх пазлазілі стралкі. З вахты праз свіст ветру і шум буралому даносіліся ўдары ў рэйку: «Выходзь строіцца!» Мы пакідалі цедакладзеныя па-леніцы, хапалі інструмент і, згінаючыся, беглі на вахту.

Неба рассекла сіняя пакручастая маланка, ударыў і пакаціўся гром. Нам насустрач з гулам і плёскатам ішла сцяна густога дажджу. Буйныя кроплі астудзілі твар і распаранае цела. Брудная бялізна папрыліпала да спін і ног. Ад кожнага руху папрэлыя за лета кашулі лопаліся і звісалі з плячэй матузамі, а дождж з ветрам хвастаў і збіваў з ног саслабелых. Ісці было страшна, бо то спераду, то побач падалі вывернугыя з карэннем дрэвы. На вахце, дрыжучы ад ветру і халоднага дажджу, туліліся адна да аднае мокрыя белыя здані. Цяпер яны былі шэрыя ад гразі і дажджу.

Нарэшце начальнік канвою пералічыў пагалоўе і падаў сігнал стралкам здымацца з трасы. Пакуль яны ішлі, мы скавыталі на-вахце, прысядаючы ад маланкі і грому. А да зоны сем кіламетраў. Паперадзе цягнуўся даўжэзны абоз возчыкаў і ператварыў дарогу ў ліпкі жужаль. Па ім па калені ў гразі з голымі спінамі ў ашмётках рыззя хлюпалі лесарубы. Ішлі праз коліш-нія дзялянкі. На іх там-сям тырчалі семеннікі — самыя спелыя бярозы і хвоі. Яны згіналіся да зямлі і перакрыжоўвалі нам дарогу. На шчасце, нікога не прыбілі, мабыць, мелі літасць да арыштантаў. Да зоны цягнуліся [т]:оўга над крыкі: «Давай! Давай! Варушыся, контрыкі!» Усё засцілала заслона буйнога і хлёсткага дажджу. Сківіцы ляскалі, цела пакрылася пупышкамі гусінай скуры. Кожны марыў — хутчэй хоць над мокры дах палаткі, да жалезнай печкі, але дзе там — стой, калаціся перад варотамі, пакуль усіх не палічаць і не адзначаць на фанернай дошцы.

З'явілася і маленькая надзея: можа, дасць бог, прастыну, падскочыць тэмпература і некалькі дзён пракаытуюся ў зоне. Але, відаць, нават прастыць з маім «шчасцем» не ў даецца. Колькі ні мёрз, колькі ні дубеў у мокрай адзежы на лютым ма-розе, ні правальваўся ў лапцях на тоненькую парцяначку ў заледзянелыя лужыны, ніякая хвароба не брала. А прастыць і захварэць была самая светлая мара.

Кашулі нашы параспаўзаліся, заляпаныя гразёю нагавіцы прасушыць няма дзе, сваю адзежу назабіралі. А на работу, дождж ці спёка, ісці трэба, а ў чым? Пасля вячэры загадалі забіраць у канцёрцы свае вольнае адзенне. Ледзь не да поўначы стаялі ў чарзе, потым нацягвалі на голае цела прапахлыя тхлінаю, зваляныя кашулі і штаны. А ў каго не было, зноў ішлі ў брудным параздзіраным споднім.

ЧАМУ? ЗА ШТО? НАВОШТА?

Па дарозе на лесасеку, пілуючы і колючы дровы, сёрбаючы баланду ў парнай, як лазня, пратухлай гні-лымі трасковымі галовамі сталоўцы, скрозь, дзе б ні ішоў, што б ні рабіў, токам біла адна думка, свідравалі адны і тыя ж пытанні: чаму «чорны воран» ухапіў мяне, чый палец тыцнуў у мой бок, каго пакрыўдзіў, каму замінаў? Кожны з маіх дваццаці трох пражытых гадоў быў відзён, як на далоні. Я нікому і на парушын-ку нічога кепскага не зрабіў. За што ж такая жорсткая Кара? Ды хіба мне аднаму?

За васемнаццаць месяцаў турмы і многія гады лагерных пакутаў мне сустракаліся толькі сумленныя, чыстыя і светлыя душою, адданыя нашаму ладу людзі. Навошта ж ім усім паламалі жыццё? Каму гэта трэба? Па чыім загадзе вынішчаецца цвет народа? А калі прыехала ўвосень 1937 года ў Мінск страшная Ваенная калегія Вярхоўнага суда на чале з крываважэрным Уль-рыхам, колькі светлых галоў і чыстых сэрцаў было прастрэлена маладзенькімі катамі ў блакітных фураж-ках. Толькі цяпер знойдзена невялічкая частка прабі-тых навылёт чарапоў лепшых сыноў і дачок Беларусі ў хвойніку, названым Курапатамі. У адзін дзень, 29 кастрычніка 1937 года, забілі Платона Галавача, Васі-ля Каваля, Анатоля Вольнага, Валерыя Маракова і Ізі

Харыка. За што? Ніхто не адкажа. Хто страляў? Нібыта ніхто не ведае. А недзе ж у «справах» ёсць іх подпісы пад актамі аб прывядзенні прысуду ў выка-нанне, недзе ж яшчэ жывуць натрэніраваныя ў стрельбе па жывых мішэнях «варашылаўскія стралкі». Не ўсе яны адышлі ўслед за сваімі ахвярамі, многія ходзяць побач з намі, атрымліваюць персанальныя пенсіі, прымацаваны да асобых размеркавальнікаў і, напэўна, спакойна спяць. А сумленне? Не муляе і не мучыць. Чаго не было — таго няма. За многія гады духоўнага спусташэння гэтая маральная катэгорыя назаўжды страчана ў паслухмяных служак і прыслуж-нікаў крывавага рэжыму, гатовых выканаць любы бязглузды і злачынны загад. Яны, як манкурты, па загаду і родную маці застрэляць.

Прайшло болып як паўстагоддзя, а памяць зноў і зноў вяртае ў той дажджлівы кастрычніцкі вечар 1936 года. Я працаваў у радыёкамітэце. Рана здаў усе пера-дачы, а дамоў ісці не хацелася: сланяўся па рэдакцыі, гартаў падшыўкі газет, чамусьці было страшна выйсці ў трывожную слату асенняга вечара. Пабадзяўся па гастраноме, пастаяў у чэргах, даехаў трамваем да Камароўкі і марудна паплёўся па цёмнай і гразкай Цнянскай вуліцы да барачнага тыпу дома, дзе і мне далі пакойчык. Здалёк убачыў сваё асветленае акно, і апанаваў невядомы страх. Стрымлівала нейкае тры-вожнае прадчуванне. І яно не падвяло: бяда чакала мяне і правяла 19 кастрычніка жалобную рысу ў маім жыцці,

Увайшоў у пакой і сумеўся: заплаканая жонка сядзела на ложку, а за сталом два вайскоўцы з лётнымі пятліцамі і лейтэнанцкімі кубікамі гарталі кніжкі, знятыя з адзінай этажэркі. Каб не кідацца ў вочы блакітнымі фуражкамі, аператыўнікі часта з'яўляліся ў цывільным або ў агульнавайсковай форме. Я адразу не спалохаўся і не разгубіўся, бо ведаў, што за мною няма ніякай віны. Магла быць адзіная зачэпка — вярнуўшыся з камандзіроўкі ў пагранічны раён, не паспеў своечасова здаць у камендатуру візу. Вось, думаю, адзіная прычына такога нечаканага візіту. Пацікавіўся, па якім праве яны капаюцца ў маіх кніжках, а мне працягнулі ордэр на права вобы-ску і арышту. І гэта мяне не вельмі ўразіла. Думаю, паўшчуваюць, папалохаюць і раніцай пусцяць дадому. Але аператыўнікі вельмі ж уважліва ўгля-

даюцца ў кожную старонку, дзе толькі ёсць пад-крэсленні ці паметкі— адкладаюць убок, складаюць у папку мае скрэмзаныя чарнавікі, лісты і фотаздымкі. Глядзеў на іх работу, пакуль не змарыў сон, і я спакойна заснуў.

У пяць гадзін раніцы разбудзіў гул машыны над акном, тупат і незнаёмыя галасы людзей, што ўваліл-ся ў мой десны пакойчык у агульнай кватэры радыёка-мітэцкага дома, што стаяў у полі на канцы Цнянскай вуліцы. І пасля вайны, парудзелы і абшарпаны, ён яшчэ ліпеў паміж новых дамоў. Я хадзіў вакол яго, пазіраў у колішняе маё акно, бачыў нейкія постаці, а ў пакой зайсці не адважваўся, баяўся, што расплачуся. На тым парозе абарвалася мая маладосць, страчанае назаўсёды каханне, там убачыла свет маё дзіця, толькі я яго ніколі не пабачыў, а неўзабаве і яно стала ахвяраю крывавага тэрору: жонку з дзіцём на руках выселілі з ведамаснай кватэры, выключылі з інсты-тута. Без прытулку і грошай да самых маразоў яны начавалі ў скверы на плошчы Волі, родныя і знаёмыя баяліся даць прытулак і памагчы. Калі пахавала сына, падалася на нейкі торфазавод, і нашы шляхі разы-шліся назаўсёды.

А мяне ў тое кастрычніцкае ранне пяць узброеных чалавек везлі ў нейкую страшную невядомасць. По-бач сядзеў мой следчы, высокі з шэрым тварам і цёмнымі кругамі над вачыма старшы сяржант Даўга-ленка, з другога боку прыціснуўся маленькі ў ску-раным паліце, з авечым профілем начальнік сакрэт-на-палітычнага аддзела Шліфенсон, у патыліцу ды-хаў гніллю зубоў высачэзны міліцыянер, спераду сядзелі два «лётчыкі» на стосах забраных у мяне кніг. Нават Чэхаў і Горкі трапілі ў «крамольную» літаратуру.

У дарозе мяне агарнула трывога: калі іх столькі сабралася, выходзіць, справа не ў візе, ламаю галаву, што мог кепскага зрабіць, і нічога прыпомніць не магу, а прадчуванне бяды сціснула сэрца і стукае ў скроні.

З таго пад'езда, дзе мне неаднойчы выдавалі візы, павялі ў сутарэнне. У вялікім пустым пакоі вопытны турэмшчык імгненна пазразаў усе металічныя гузікі і гаплікі, з чаравікаў павыцягваў шнуркі, распрануў, як у лазні, загадаў нагінацца і агледзеў усё, што і не кожны ўрач аглядае. А ў дзвярах ужо мяне чаісаў

«вывадны». Як жа ісці, калі ўсё звальваецца, а рукі трэба трымаць за спіною? Адарваў аблямоўку ад на-соўкі, неяк звязаў паясніцу на штанах, і павялі мяне доўгімі прадымленымі «Беламорам» калідорамі на пяты наверх у невялікі пакой на першую пакуту. Праз акно ўбачыў халоднае світальнае неба ў цёмна-сініх хмарах з барвовымі падцёкамі ад недзе схаванага сонца. Злева за сталом нешта пісаў Даўгаленка. На ім была шэра-зялёная габардзінавая гімнасцёрка, на левым рукаве вышэй локця чэкісцкая эмблема — вышы-ты ў авале шчыт і меч, над манжэтамі — тры пунсовыя нашыўкі, падобныя на сэрцы. Следчы паказаў мне на прыкручаны ў куце да падлогі стул. Акно выходзіла на Рэспубліканскую вуліцу. Па ей ішоў трамвай, з яго выходзілі і садзіліся людзі. Рабочыя спяшаліся на абутковую фабрыку, дзеці беглі ў школу. Учора так хадзіў і я, аз ночы гэты свет стаў для мяне чужы і недасяжны, усё дарагое і жаданае засталося за неа-дольнаю сцяною, імя якой няволя. Следчы толькі часам блісне на мяне, маўчыць і нешта піша. Зыркая настольная лямпа слепіць мне вочы. Я пры-хінуўся да спінкі і па звычцы заклаў нагу на нагу. «Сядзьце, як паложана: спіною не абапірацца, ногі паставіць роўна, рукі на калені. І так заўсёды». Тады я яшчэ не здагадваўся, што ў гэтай пакутнай позе давядзецца сядзець па трое сутак запар, пакуль не страціш прытомнасць і не ссунешся з крэсла, а мала-дыя ўкормленыя следчыя, папіваючы чай з бутэрбро-дамі, будуць змяняць адзін аднаго і дзяўбці: «Прызна-вайся ў контррэвалюцыйнай трацкісцкай дзейнасці». Як толькі ў калідоры зарыпяць боты, следчы ўскоквае, грукае кулаком па стале, крычыць і сыпле адборныя мацюкі. Сціхнуць крокі, цішэе і следчы, корпаецца ў паперках, звоніць дадому, жартуе з жонкаю і дачуш-каю, відаць, на пытанне, калі прыйдзе, адказвае: «Ды тут адзін тып у мяне ніяк не хоча раззбройвацца, але нідзе не дзенецпа».

На трэція суткі мяне кінулі ў адзіночку ў так званай «амерыканцы». Гэтае збудаванне можа адразу дэмара-лізаваць, прыгнясці псіхіку любога чалавека. У двары следчага корпуса стаіць круглая, як вадакачка, з шэра-га бетону, з маленечкімі закратаванымі акенцамі ўну-траная турма. Падводзячы да яе, «вывадны», «вертухай», або «попка», як іх завуць усе арыштанты, трой-чы свішча. А дзеля чаго, адразу не зразумеў. Адзін

вертухай не ўмеў свістаць. З тоўстых, як сасіскі, губ чулася толькі шыпенне. Падвёў ён мяне да дзвярэй і загадвае: «Свісні!» — «А я не умею», — адказваю. «Свісні, мацьперамаць!» Стаім. Думаю, хоць падыхаю свежым паветрам, а ён аж са скуры вылузваецца — трэба весці іншага арыштанта, а ён са мною валэнда-ецца. Свістам яны папярэджвалі наглядчыкаў, каб, барані божа, не сустрэліся, не ўбачылі адзін аднаго зняволеныя.

Мой першы вывадны быў якраз добры свістун, і, пачуўшы свіст у адказ, увёў у даволі светлае круглае памяшканне, падобнае на цырк. На першым павер-се — чацвёра шэрых железных дзвярэй, з «кармуш-камі» і «ваўчкамі». Пахне свежаю маслянаю фарбаю, сапраўднаю, на пакосце. Гэты пах запомніўся назаўсё-ды, толькі пачую, адразу ўснамінаецца «амерыканка». Над галавою сектарамі разбягаецца металічнае па-вуцінне, на яго накінута густая вераўчаная сетка, пасярэдзіне, на круглым мастку, стаіць наглядчык. Дзесяць прыступак уверх, і я стаю на чырвонай дыва-новай дарожцы, засланай па крузе, над галавою шкляны купал. У сценах васемнаццаць дзвярэй. Па дарожцы няспынна ходзіць другі наглядчык і праз «ваўчкі» заглядае ў кожную камеру, часам стукае ў дзверы і некага нябачнага папярэджвае: «Не спаць!» — і ідзе далей. Перада мною самі адчыняюцца дзверы (гэта наглядчык на пульце павярнуў ключом). Адразу ўраж-вае гэтая нечаканая таямнічасць. Увайшоў — дзверы мякка шчоўкнулі, як у пастцы. Вось і камера. Усечаны сектар круга нагадвае дамавіну. Пад столлю з тоўстага непразрыстага шкла закратаванае акенца, да сцяны прыкручаны прантамі жалезны тапчан з матрацам, у куце ўмураваны столік і зэдлік, пры дзвярах тумбачка і параша. Вось і ўся мэбля. На тумбачцы тры пайкі хлеба і шэсць драбочкаў цукру за тыя дні, што прабыў у следчых.

Адзінае жаданне — зваліцца і заснуць. Толькі памкнуўся да пасцелі, адчынілася кармушка, усунуўся прышчавы твар «хадуна па кругу»: «Да адбою класціся забараняецца, спаць седзячы таксама. За парушэнне— карцэр. Зразумела?» — «Нармальнаму чалаве-ку зразумець гэта нельга». — «Нічога, пасядзіш — зразумееш». Кармушка нячутна зачынілася, а я сапраўды хутка зразумеў і адчуў увесь жах свайго ста-новішча.

Ні баланда, ні пайкі хлеба не лезлі ў рот. Я шнураваў пяць крокаў ад сцяны да дзвярэй і назад, а ў галаве круціліся, пяклі і свідравалі адны пытанні: «За што? Чаму мяне? Дзеля чаго? Каму трэба з мяне рабіць ворага?» Яшчэ верылася, што пераканаюцца ў маёй невінаватасці і пусцяць дамоў. А там мая маладзенькая жонка з дня на дзень чакае дзіцяці. Як яна? Што з ёю? Хто ёй дапаможа? Нашы ж людзі выхаваны ў спрадвечнай нільнасці, у страху, нават блізкія ад-варочваюцца ад сям'і пакутніка. Але я памыляўся. Тады, калі дзеці выракаліся бацькоў «ворагаў народа», жонкі — мужоў, мой дваюрадны брат, славуты хірург Мікалай Іванавіч Бобрык, не толькі не адвярнуўся ад маёй няшчаснай жонкі, ён не баяўся званіць па тэлефоне майму следчаму, станавіцца перад турмой у чаргу з перадачаю для мяне, ён не пакідаў мяне да апошняга дня маёй няволі. А думкі не давалі спакою ні на хвіліну, у вачах круціліся чырвоныя, сінія, жоўтыя знічкі, у галаве гула і ляскала кузня. Я садзіўся на зэдлік, падпіраў рукою шчаку, самі за-плюшчваліся вочы, і адразу ж у рэчаіснасць вяртаў стук: «Не спаць!»

Дачакаўся адбою і праваліўся ў глыбокі сон. Праз нейкую гадзіну адчыняецца кармушка, стук ключом па жалезных дзвярах: «Хуценька на допыт. Давай, давай! Варушыся». Пракінуўся і не разумею, дзе я, што са мною, а расшалопаў — скаланулі дрыжыкі і заляскалі зубы, рукі дрыжаць і не знаходзяць рукаў, добра, што не трэба зашнуроўваць чаравікі і зашпільваць гузікі: усё выразана, усё наросхліст.

Рукі назад, свіст — і павялі праз вузкі двор, а ў ім, як у доўгай трубе, скавыча пранізлівы вільготны вецер. У канцы двара ляжаць стосы папер, папак, канвертаў з лістамі і здымкамі. Іх кідае ў спецыяльную печ невысокі вайсковец, а другі доўгаю качаргою варочае і разбівае попел. Колькі там згарэла рукапісаў, дакументаў, дысертацый, здымкаў, дзённікаў і лістоў! Год, пакуль быў пад следствам, не патухала тая страшная печ. А колькі яна палілася да мяне і пасля мяне?

На кожным павароце даўжэзных калідораў з мно-ствам дзвярэй свішча або звоніць ключамі мой вывад-ны і зноў прыводзіць у вузкі пакойчык Даўгаленкі. Пакуль ішоў, наслухаўся прыглушаных крыкаў, тупату, енкаў і плачу з кабінетаў следчых. Тут «работа»

пачыналася апоўначы — і да світання. Днём «кан-вееры» праходзілі цішэй, каб выматаць чалавека бяс-соннем і страхам — нагняталіся пагрозы знішчыць родзічаў, на вачах расстраляць жонку. «Яна ж ця-жарная» — «А каму натрэбны байструкі ворагаў народа?» Логіка следчых жалезная.

Каторы раз следчы запаўняе маю анкету, задае адны і тыя ж пытанні — ловіць, заблытвае, каб не было разыходжанняў. Упарта піша: «Месца нараджэння — Полыпча». Як я ні даводжу, што мясціна, дзе я нарадзіўся і пражыў дзесяць месяцаў да імперыялі-стычнай вайны, ніколі Польшчаю не была, а часова захоплена ўрадам Шлсудскага і належыць Савецкаму Саюзу, ніяк пераканаць не магу. Следчаму так трэба. Грымяць мацюкі і кулак па стале: «Не вучы мяне, а лепш прызнавайся ў контррэвалюцыйнай трацкісцкай дзейнасці. Раззброены вораг нам не страшны. Запомні, што сказаў Горкі: «Калі вораг не здаецца, яго зні-шчаюць». Знішчым і цябе. Шлёпнем, вось табе і след-ства, і суд». — «Без суда ніхто не мае права па-караць», — упінаюся я. «Эх ты, наіўны жаўтароты шчанюк. Прыстрэлім і складзем акт, што забіты пры спробе ўцячы, тады апраўдвайся, што не вінаваты». Думаю — лагічна, тут можа ўсё быць. Калі я трацкіст, дык чаму не магу быць нябожчыкам? Мне назы-ваюць членаў маёй арганізацыі. Я зроду не чуў такіх прозвішчаў — Барсукоў, Левашоў, Шляхціч, а мне крычаць: «Хлусіш! Прызнавайся!» Пачынаю разумець, што тут праўду лічаць маною, а хлусню — праўдаю. Зноў круціцца канвеер па трое сутак, без сну, без яды і вады, а следчым прыносяць чай з лімонам, бутэрброды з каўбасою, апельсіны, шакалад і пачкі «Беламору». А ў мяне пухнуць вушы ад жадан-ня курыць, і я прагна ўцягваю дым, выпушчаны следчым.

Пасля допыту зноў камера, зноў «не спаць!» І так кожны дзень. А колькі іх? Запалкаю чыркаю рысачкі на нішы акна. Ого, трыццаць тры рысачкі, а я збіраўся раніцай таго ж дня быць дома. Першая ноч без допыту здзівіла і абрадавала — праспаў да пад'ёму на адным баку. Не патрывожылі і ўдзень. Ні кніжак, ні газет не даюць — думай пра свае «злачынствы», рыхтуй пры-знанні. А ў чым прызнавацца, нават следчы не ведае, апрача невядомых прозвішчаў, не прад'явіў ніводнага абвінавачвання. Зноў мераю камеру, за дзень прайшоў

некалькі кіламетраў, добра, што хадзіць не забара-няюць, а думкі замыкаюцца на адным: як там мая Таня, што з ею? У гэтыя дні яна павінна стаць маці. Як ні ўпрошваў следчага даведацца пра яе лес, адказ адзін — «Прызнаешся, дам спатканне. Што ж ты за бацька, што не хочаш даведацца, хто ў цябе нара-дзіўся. Не прызнаешся, пасадзім і яе, дзіця здадзім у прытулак, зменім прозвішча, каб ніколі не знайшлі». Я ўпершыню сустрэўся з такою бесчалавечнаю жорст-касцю. На волі ледзь не кожны дзень хадзіў каля гэтага будынка, таямнічы страх апаноўваў і тады, але не мог уявіць, якія жахі, якая жорсткасць і якое звярынае беззаконие пануюць за яго сценамі. Баяўся толькі звар'яцець.

Праз некалькі дзён вар'ята ўсё ж падкінулі мне ў камеру. І каго? Таго самага Сяргея Шляхціча, пра якога ў мяне так настойліва дапытвдўся еледчы. Як толькі яго ўвялі, вочка ў дзвярах не заплюшчва-лася: цікавалі, знаёмыя мы ці не. Мой новы сусед яшчэ не зусім страціў розум і ў хвіліны пра-святлення расказваў, што вучыўся на вячэрнім літ-факу педінстытута. Аднойчы яго аднакурснік Федзя Клімянок паказваў хлопцам зборнік з матэрыяламі партыйнай дыскусіі 1925—1926 гадоў з артыкулам Троцкага.

Неўзабаве «бібліяграфічнай рэдкасцю» Клімянка зацікавіліся ў шэрым доме на Савецкай вуліцы і замялі ўсіх, хто гартаў і бачыў гэтую кніжку.

Клімянка я ведаў здалёк. Прыехаў ён з раённай газеты на пасаду сакратара рэдакцыі «Піянер Беларуси. Адразу я не мог звязаць свой арышт з Клі-мянком і яго сябрамі. Я часам заходзіў у дом № 25 па Камсамольскай вуліцы ў рэдакцыі піянерскіх выдан-няў і ў бухгалтэрыю выдавецтва «Чырвоная змена». У адным пакоі з Клімянком працаваў стыльрэдактарам мой знаёмы Анатоль Зіміёнка, вядомы як сатырык Дзяркач. Сюды ў розны час заходзілі амаль усе пісь-меннікі.

За трацкісцкую кніжку забралі жаўтаротых юна-коў. Не салідная арганізацыя выходзіла. Патрэбен лідэр. Дазналіся, што некалі Зіміёнка спачуваў эсэ-рам. Вось і знаходка, прыкметная фігура. Першае пытанне кожнаму арыштаванаму: «Хто вашы сябры і знаёмыя?» Тры-пяць прозвішчаў следчых не за-давальнялі. Давай, давай чым больш, называй усіх,

каго ведаеш. Клімянок назваў аднакурснікаў 1 ўсіх пісьменнікаў, хто толькі заходзіў у рэдакцыю і бухгалтэрыю выдавецтва. *Вось і буйная трацкісцкая арганізацыя». А пісьменнікі заўсёды на прыкмеце там, дзе трэба.

І пачаў «чорны воран» занаўняць кожную ноч камеры «амерыканкі» і сутарэння пад будынкам на Савецкай вуліцы. Арыштаваныя называлі сваіх знаёмых, знаёмыя — сваіх. «Трацкісцкая аргані-зацыя» разрасталася. Усіх пісьменнікаў спачатку абвінавачвалі ў трацкізме. Але колькі следчыя ні біліся, колькі ні мардавалі на «канвеерах», ніхто не ведаў Клімянка, а тым болып яго сяброў. Версія рушылася, а выпускаць не было як. Гэта ж брак у рабоце. Толькі праз год, пры заканчэнні следства я зразумеў, што і мяне забралі як знаёмага Клі-мянка.

Мой новы сусед дзень і ноч шнураваў па камеры, часам будзіў мяне, вочы гарэлі малінавым бляскам, у адчаі ламаў рукі, глытаў слёзы. Малады бялявы пры-гажун нешта мармытаў, біўся галавою аб сцяну, крычаў: «Мамачка, я ж не вінаваты! Мамачка, даруй! Федзя, што ты нарабіў?»

Відаць, пераканаліся, што мы не былі знаёмыя, і хутка забралі з камеры майго «чокнутага» цёзку, а мяне тыдзень нікуды не выклікалі. Нават падумалася, што ўпэўніліся ў маёй невінаватасці. Аж не, не забылся. Выклікалі позна ноччу. Даўгаленка ў высуну-тай шуфлядзе разглядаў нейкія дакументы, перагорт-ваў, круціў галавою, усміхаўся, нібыта мяне не было. На шафе я заўважыў перавязаныя стосы кніг і ча-сопісаў: значыць, з'явіўся нехта новы. Даўгаленка паказаў мне разгорнуты білет Саюза пісьменнікаў. «Пазнаяце?» Ад нечаканасці я ледзьве прамовіў: «Няўжо і Цішка Гартны?» — «Тут, тут ваш правадыр. Ну, можа, цяпер будзем гаварыць праўду? Мы думалі, што ўзялі трацкіста, а выходзіць, вы ніякі не трацкіст...» — «Я ж вам казаў...» — «Спакойна, малады чалавек, запомні — дзверы ў нас адчыняюцца толькі ў адзін бок. Ёсць чалавек, будзе і справа. Вы ж, аказваецца, беларускі нацыяналіст. І гэты ваш ідэйны кіраўнік, — ён патрос пісьменніцкім білетам Гартнага, — разлічваў на такіх жаўтаротых. Цяпер давайце расказваць пра сваю контррэвалюцыйную нацыяналістычную дзейнасць. Сумленна прызнаецеся, дапамо-

жаце следству, два-тры гады праверым у працоўнай абстаноўцы — і вернецеся да ранейшай працы, не раззброішся, разатрэм і размажам па сценцы і знаку не застанецца».

Так мяне перакваліфікавалі. Следства цягнулася год. Мяне кідалі з «амерыканкі» ў турму, з турмы зноў у адзіночку, мяняліся следчыя, а песня была адна і тая ж. Я адчуваў, што недзе тут мае інстытуцкія сябры, мне зачытвалі нейкую неверагодную лухту: сустрэча некалькіх сяброў за пляшкаю віна ператваралася ў контррэвалюцыйнае зборышча і змову. Вельмі напіраў следчы на су вязь з акадэмікам Замоціным. Яго дачка Таня, студэнтка-філолаг, запрасіла некалькі хлопцаў і сваю сяброўку з нашай трупы да сябе ў госці. Для нас гэта быў вялікі гонар. Мы часам заходзілі да любімага прафесара на кансультацыю, а ў госці трапілі ўпер-шыню.

У вялікай з высокаю столлю сталовай быў накрыты стол. На белым абрусе блішчалі падставачкі над нажы і відэльцы, пераліваліся перламутрам та-леркі, талерачкі, разеткі, соусніцы. Усё гэта мы бачылі ўпершыню і разгубіліся, не ведаючы, як і за што брацца. Маўкліва туляліся па кутках. Аба-яльны, дасціпны і вясёлы гаспадар праз некалькі хвілін зняў напружанне і разгубленасць уласцівай яму прастатою, жартамі і шчырай Гасціннасцю. Па-чаліся танцы, смех і песні. За стал ом Іван Іванавіч паказваў, як трымаць нож, відэлец, і ўсё гэта з жарцікамі, анекдотамі, весела і нязмушана. Праз некалькі хвілін мы і за стал ом адчувалі сябе, як ў сваей кампаніі.

Разам з намі быў маўклівы аднакурснік дачкі прафесара. Ці не ён толькі дапамагаў следству ведаць, што пілі і елі, дзе хто сядзеў, але і тое, чаго ніколі не было — ні анекдотаў, ні палітычных размоў: мы ж усе былі дысцыплінаванымі і запраграмаванымі камса-мольцамі. Ніхто з арыштаваных не пацвердзіў паклёп, які нам падсоўвалі следчыя, але і гэта не ўратавала нашага любімага прафесара. Яго арыштавалі трохі пазней, бо аднаму з яго вучняў вельмі ж карцела заняць пасаду прафесара, а тады любое месца вызва-лялі вельмі лёгка «сігналам» у органы. Так прасігналіў і прэтэндэнт на месца Замоціна, а Івана Іванавіча пратрымалі амаль тры гады пад следствам, і памёр ён на пасадзе днявальнага лагернага барака. А ў нашых

пратаколах засталося «зборышча» на кватэры За-моціна.

За год пад кашмарным следствам мяне двойчы вадзілі на інсцэніраваны расстрэл. Звычайна далека за поўнач будзілі, не дазвалялі апранацца, у бялізне вялі праз двор не ў следчы корпус, а ў глыбокае цёмнае сутарэнне, прапахлае тленам і карболкаю, ставілі тварам да бетоннай сцяны, «апошні раз» пыталі, ці падпішу пратакол пра ўдзел у нацыянал-фашысцкаЙ арганізацыі, клацалі курком, білі пад дых і вялі ў камеру «падумаць». І цяпер не разумею, чаму не спусцілі курок адразу.

Мне ставілі ў прыклад «ідэйнага кіраўніка» мараль-на зламанага Міхася Зарэцкага. Гэты любімы і вельмі паважаны пісьменнік па загаду маленькага рудога следчага Шчурава паслухмяна падпісваў нейкую не-верагодную трызню. За «чыстасардэчнае прызнанне» Зарэцкаму дазвалялі сядзець на канапе, давалі сустрэ-чы з сям'ёю, перадачы прыносіла жонка ў пакой следчага, і тут Зарэцкі разам з сынам, дачкою і сваёю Марылькаю частаваўся хатнімі прысмакамі, сядзеў з імі ў абдымку і нават жартаваў. Няўжо ён верыў свайму следчаму і ў палёгку за паклёп на сябе і сваіх сяброў?

Паказаць вось такую ідылію мяне правялі ў суседні пакой, пасадзілі каля дзвярэй, каб усё бачыў і чуў і сам клюнуў на такую прынаду.

Следчы мяне пераконваў, што Зарэцкі раззброіўся і праз год-два вернецца да літаратурнай працы. Спачатку хацелася верыць, а многія месяцы пад следствам пераканалі, што ў гэтай установе праўды ніколі не было і няма, кожнае слова следчага — пастка, хлусня, каварны падман, паказанні іншых арыштаваных — падробкі і фальсіфакацыя. Так яно і было. Праз месяц я выпадкова на прагулцы ўбачыў жонку Зарэцкага, потым былі ў адным лагеры, а аўтара «Сцежак-дарожак» выклікалі з камеры без рэчаў, і ён знік назаўсёды 29 кастрычніка 1937 года.

За мяне зноў узяўся Даўгаленка. Ён мне зачытваў «паказанні» Міхася Чарота, што нібыта існавала не нацыяналістычная, а нацыянал-фашысцкая арганіза-цыя, якая імкнулася далучыць Беларусь да капіта-лістычнай Польшчы. Я слухаў і не верыў. Хіба ж мог Чарот, які ваяваў з пілсудчыкамі, Чарот — кандыдат

у члены ЦК, член урада, першы рэвалюцыйны паэт, не толькі сказаць, а падумаць такое? Я запярэчыў Даўгаленку: «Ён п'яны або звар'яцелы» і зарабіў за гэта аплявуху гумоваю палкаю, закручанаю ў «Праў-ду». Ад болю нема завыў, а ён яшчэ абурыўся: «Бач які далікатны, Газеткаю нельга дакрануцца».

Амаль за год допытаў і бадзяння па розных камерах я добра вывучыў прымітыўныя метады следчых — катаў з неабмежаванаю ўладаю. Ім патрэбны былі толькі хлусня, наклёпы, самаабгаворы. Подпісы пад пратаколамі яны вырывалі здзекамі, інсцэніраванымі расстрэламі, пагрозамі знішчыць сям'ю і ўсю радню, і дамагаліся, і здзяйснялі свае пагрозы. Яны патра-бавалі прызнанняў у тым, што нават і не снілася ў самым кашмарным сне,

Перад гэтаю д'ябальскаю машынаю фальсіфікацый, падробак, фізічных і маральных здзекаў не мог усто-яць не толькі кволы і далікатны Зарэцкі, ламаліся загартаваныя старыя балыпавікі, а "яны ж прайшлі допыты царскіх жандараў, катаржныя цэнтралы, зве-далі пешыя этапы. Тады нічога не прызналі, бо дапыт-валі ідэйныя і класавыя ворагі, а тут член партыі малодшы лейтэнант камуніста з 1905 года, старшыню рэспубліканскага таварыства МОПРа (Міжнароднай арганізацыі дапамогі рэвалюцыянерам), старога, усімі паважанага Серпеня прымусіў падпісваць неверагод-ныя фалыпыўкі, даводзячы, што гэта патрэбна партыі, неабходна для сацыялізму. Калі арыштаваны ўпінаў-ся, следчы ставіў ножкі крэсла на пальцы ног няшчас-нага і гоцаўся, пакуль у таго чаравікі не заплывуць крывёю. Серпень стагнаў і плакаў, звяртаўся да сумлення маладога чалавека і тут жа курчыўся ад удару пад дых. Даведзены да адчаю, падпісваў, што ён польскі шпіён і член міфічнай тэрарыстычнай арганізацыі. А шпіянаж і тэрор забяспечвалі толькі «вышку».

Я сустрэўся з Серпенем у «камеры старых баль-шавікоў». Іх было чацвёра з дарэвалюцыйным стажам, і яшчэ да нас укінулі ружовашчокага дзевятнаццацігадовага Альфрэда Бенэка, сына былога наркома зем-ляробства. Ён і многія сотні сыноў і дачок «ворагаў народа» былі пацверджаннем формулы Сталіна: «Сын за отца не отвечает». Маці Альфрэда пасадзілі, а дзесяцігадовага брата пад іншым прозвішчам здалі ў дзіцячы дом.

Суседняя камера была таксама камуністычная. Там сядзелі пераважна камандзіры Чырвонай Арміі, падчыстую падабраныя летам 1937 года. З вучэбных палігонаў, з летніх лагераў, з пагранічных застаў везлі і везлі ў турму і «амерыканку» камкораў, камдываў, палкоўнікаў і маёраў. На выцвілых гімнасцёрках цям-нелі сляды многіх баявых ордэнаў з часоў грама-дзянскай вайны. Былі лётчыкі і таійсісты, артыле-рысты і сапёры, кавалерысты і пагранічнікі, пераважна не маладыя, загартаваныя ў баях камандзіры. Трап-лялася і моладзь. Сядзелі са мною ў агульнай камеры «амерыканкі» лейтэнанты з віцебскага авіяцыйнага палка. Спачатку яны жартавалі і лічылі сваё ста-новішча недарэчнаецю, відавочнай памылкай. Канвеер перамалоў і іх: Краўцоў звар'яцеў у камеры, Філатава і Сударыкава выклікалі ў трыбунал, і яны не вяр-нуліся.

Аднойчы ноччу з суседняй камеры пастукаў былы палкоўнік: «Даведзены да адчаю. Прашу дазволу сёння ж вырашыць свой лес.*.» Партгрупа нашай камеры параілася, асудзіла маладушша таварыша і забараніла нават думаць пра самагубства. Запэўніла, што ўсё высветліцца, партыя выкрые злачынствы і пакарае вінаватых. Палкоўнік адказаў: «Слухаюся» — і пай-шоу на доўгія пакуты. А Серпеня два здаравенныя вывадныя павалаклі на чарговы страшэнны допыт.

Мяне неўзабаве зноў перакінулі ў «амерыканку», каб зручней было цягаць на допыты. Агульная камера для многіх была сапраўдным універсітэтам. Дацэнт Магілёўскага педінстытута Піпота кожны вечар чытаў лекцыі па гісторыі Расіі. Мы ж яе не вывучалі ні ў школе, ні ў інстытуце, і кожны эпізод, маляўніча расказаны Кліментам Пракопавічам, быў для нас адкрыццём. Перад адбоем Піпота развучваў з намі шчымлівыя і жартоўныя ўкраінскія песні. Мы ў яго куточку ціха-ціха спявалі, часам глытаючы слёзы. Пра асваенне Поўначы расказваў вопытны палярнік Язэп Іванавіч Сцяпура, невысокі ладны мужчына з кашта-наваю бародкаю і хвалістымі доўгімі валасамі. Ён насіў цяльняшку і флоцкі бушлат, трымаўся ўпэўнена і спакойна, часта жартаваў і падвясельваў панылых. Прывезлі яго з Ленінграда, бо Зіміёнка назваў даўнім знаёмым з дарэвалюцыйнай пары.

Некалі ў маладосці яны спачувалі эсэрам, былі пад следствам, пад наглядам паліцыі, Сцяпура наседзеўся

ў царскіх турмах, і толькі рэвалюцыя вызваліла яго з Туруханскай ссылкі. Цяпер іх следчыя зрабілі кіраў-нікамі групы Клімянка.

Укінулі ў камеру высокага і мажнога прыгажуна з чорнаю чупрынаю, былога старшыню Лепельскага райвыканкома Язэпа Сямашку. Яго судзілі з раённым кіраўніцтвам, далі ўсяго год і прыслалі на гаспадарчы двор мінскай турмы. Там ён падмятаў прагулачныя загоны, разносіў баланду, ды рантам забралі над след-ства ў «американку». Ён грукаў у дзверы, патрабаваў каменданта, але ніхто не зважаў на яго пратэсты. Сямашка абвясціў галадоўку. Апрача вады, нічога не браў у рот. Турэмны доктар, плюгавы чалавечак з сінім носам і мышынымі вочкамі за шкельцамі пенснэ, газіў, што будзе карміць штучна праз гумовую кішку, Сямашка казаў: «Калі ўдасца» — і паказваў вялізны кулак.

На дзесяты дзень галадоўкі па яго прыйшлі два вывадныя і забралі на допыт. Хацелі ўзяць над пахі, але Сямашка так крутануўся, што яны адскочылі ў розныя бакі. Яму прад'явілі абвінавачванне ў шкод-ніцтве і ашуканстве суда і ўзялі на канвеер. Лёс яго, відаць, закончыўся трагічна, бо нідзе ніхто яго не сустракаў.

«ПЕРШАМАЙЦЫ»

I ў камеры чакаюць свята і загадзя рыхтуюцца да яго. Ведаюць, што напярэдадні самых небяспечных кінуць у карцэр, што будзе павальны «шмон» з удзе-лам следчых. Хаваем малесенькія шахматныя фіругкі з хлеба, кавалачак заточанай бляшкі, голку, стры-жанёк алоўка. А яшчэ мы хавалі' гадзіннік. Так, Так, сапраўдны кішанёвы гадзіннік з ланцужком. Як яго праз усе турмы і перасылкі пранёс Сцяпура, нават уявіць цяжка, але ж пранёс.

Вечна галодныя арыштанты за гадзіну да абе-дзеннай баланды пачынаюць шнураваць па камеры і гадаць, кол&кі часу. Сцяпура гаворыць: «дваццаць» ці «дваццаць пяць» хвілін да абеду — і не па-мыляецца. Свой сакрэт Сцяпура даверыў толькі Пі-поту і мне. Але і ў нашай камеры знайшоўся «стукач» — стараваты стрэлачнік з Гомеля. Яму дзя-журныя давяралі мыць прыбіральню за міску ба-

ланды, і ён «стукнуў» пра гадзіннік. Але трасцу! Мы знайшлі такі спрат, што колькі ні трэслі, колькі ні дапытваліся, так і не адшукалі ні гадзінніка, ні шахмат, ні голкі.

Многія за тыдзень да свята адкладалі па лустачцы хлеба і па драбочку цукру, каб «разгавецца» дзвюма пайкамі і салодкім чаем. О, гэта былі сапраўдныя мукі Тантала, але трывалі.

Радавала, што ў святы не цягаюць на допыты, што можна спакойна спаць да пад'ёму. Хвалявалі ўспаміны, з якой нецярплівасцю чакалі рэвалюцый-яыя святы на волі. Летась я вёў рэпартаж па радыё з Першамайскага свята на плошчы імя Леніна. І цяпер спазмы перахапілі горла, як толькі недзе зайгралі аркестры, як набліжаўся і мацнёў святочны гул. Чуваць было, як па Савецкай вуліцы, за некалькі крокаў ад нас, ішлі калоны дэманстрантаў з крыкамі: «Няхай жыве Першамай!», «Вялікаму Сталіну... сла-а-ва-а-а!» Песня наплывала на песню. «Кипучая, могучая, никем не победимая» перакры-валася «Все выше, и выше, и выше стремим мы полет наших птиц», следам кацілася «Широка страна моя родная, много в ней полей, лесов и рек», і зноў «Мудраму Сталіну... ва-а-а-а!».

Чуліся галасы, смех, тупанне ног, каманды і — лозунгі, лозунг!. А мы моўчкі стаялі каля вокан і прыслухоўваліся да кожнага гулу. І я ж у святочных калонах не раз ішоў каля гэтага шэрага будынка і не думаў, што зусім побач пакутуюць няшчасныя неві-наватыя людзі. Напэўна, нехта з сённяшніх дэман-странтаў неўзабаве трапіць сюды.

Толькі падумаў, як адчыніліся дзверы і на парозе спыніўся чыста паголены, наадэкалонены яшчэ мала-ды чалавек у адпрасаваным сінім касцюме, белай кашулі, у наваксаваных чаравіках без шнуркоў. Штаны ён прытрымліваў локцямі. Стаіць і не зварухнецца, вочы поўныя слёз, губы дрыжаць, як ад холаду. Відаць, напалохаў выгляд зарослых, змардаваных у папрэлых споднях кашулях насельнікаў нашай камеры.

Мы здзіўлена глядзелі на яго. Выходзіць, і ў святы апаратыўнікі не адпачываюць — даставілі свежанька-га дэманстранта. «Праходзьце, калі ласка, не палохай-цеся. Тут усе свае, учорашнія інтэлігенты, а цяпер арыштанты пяцьдзесят восьмай пробы», — супакоіў

яго стараста камеры дацэнт Шпота. Новенькі дры-готкімі пальцамі дастаў пачак «Казбека», сунуў папіросу тытунём у рот, потым доўга не мог яе пад-паліць. Мы прагна ўцягвалі салодкі дым і ўспаміналі волю.

«Калі вам не шкода, у гонар свята пралетарскага інтэрнацыяналізму і салідарнасці пачастуйце вашых будучых сяброў па няшчасці», — далікатна звярнуўся да новенькага Сцяпура. Той схамянуўся і раскрыў пачак. Кожнаму дасталося па папяросе. Я сваю паклаў за вуха на «дэсерт» пасля святочнага абеду.

Новенькага паклалі паміж мною і Ванем Шумс-кім. Гэты дзевятнаццацігадовы хлапчук з белаю каз-лінаю бародкаю праходзіў па адной справе з двума сынамі Усевалада Ігнатоўскага. Іх абвінавачвалі ў падрыхтоўцы замаху на Гікалу, Чарвякова і Га-ладзеда. Пасля належнай «апрацоўкі» яны ўсё пад-пісалі і ведалі, што ім будзе расстрэл. Змірыліся і чакалі канца пакут.

Ваня адразу пачаў распытваць суседа, што новага на волі, што пішуць у газетах, пра што гавораць на сходах. «Скрозь выкрываюць ворагаў. А гэтыя гады пралезлі на заводы, у калгасы, установы і нават у партыю. Столькі расплаадзілася шкоднікаў, шпіёнаў і дыверсантаў». — «А ў вас якая спецыя льнасць? » — пацікавіўся Шумскі. «Я прафсаюзны работнік. Праца-ваў на будаўніцтве Магілёўскай шоўкавай фабрыкі, вылучылі ў ЦК прафсаюза, далі кватэру на вуліцы Свярдлова. Толькі выйшаў з пад'езда на дэманстра-цыю, а два маладыя чалавекі хоп мяне пад пашкі, увапхнулі ў машыну і слова не далі сказаць. Прывезлі сюды, выпаралі ўсе гузікі, і сам не ведаю, чаму я тут. Гэта нейкае непаразуменне, напэўна, зблыталі з некім. Ніхто нічога не гаворыць, і сям'я не ведае, дзе я». — «Не хвалюйцеся. Тыя малойчыкі ўжо ўсю вашу кватэру перавярнулі дагары нагамі і знойдуць тое, што ім трэба», — суцешыў яго Шумскі. «ІПто яны могуць знайсці? Партыйны і прафсаюзны білеты ў мяне забра-лі адразу. Членскія ўзносы ў мяне ў парадку, спагнан-няў няма,..».

Божа мой! Святая прастата, уласцівая кожнаму з нас.

Мы ўжо ведалі, што новенькага завуць Ігар Пя-тровіч Лапаценка, што яму трыццаць пяць гадоў, што мае жонку і дачку і, вядома, ні ў чым не вінаваты.

А за вокнамі гула дэманстрацыя, звінелі песні, крыкі «Ур-а-а!» Уразнабой ігралі аркестры, узмоцне-ныя вялікімі дынамікамі.

Раптам Лапаценка пачаў грукаць у дзверы і патрабаваць следчага. Наглядчык яго супакоіў: «Хіба не разумеет, што сёння і заутра свята. Сумленыыя людзі вунь спяваюць і гарэлку п'юць. А яшчэ стукнет, у карцэр загрыміш. Гэй, стараста, растлумач гэтаму ахламону нашы парадкі». -

Два дні Лапаценка шнураваў па камеры і моўчкі ўздыхаў. Да баланды не дакранаўся, піў толькі чай з хлебам. На трэцюю ноч ён з радасцю ішоў на допыт. «Я ім дакажу! Я пакажу ім, як хапаць сумленных камуністаў!» Шумскі яму шапнуў: «Трымайцеся і не верце ніводнаму слову следчых».

Раніцаю два вывадныя прывалаклі ледзь жывога Лапаценку. Ён стагнаў і ціха плакаў, нічога не рас-казваў ні мне, ні Ваню. Як толькі ачуняў, паклікалі зноў. Прабыў на канвееры трое сутак, прыпоўз непаз-навальны. Спаць днём не давалі, а ноччу: «Лапаценка, на допыт... цс-с!»

У нашай камеры былі гісторыкі і слесары, чыгу-начнікі і лётчыкі, інжынеры і студэнты, журналісты і партыйныя работнікі ўсіх рангаў, і раптам... з'явіўся міліцыянер, проста — з паста. Малады, дужы, чырва-нашчокі, з густою рудаватаю шавялюраю. Ён, як і ўсе, разгублена пастаяў на парозе, паабураўся, тто з некім зблыталі, а калі сказаў,.што родам з Дзяржынскага раёна, стала ўсё зразумела.

Летам 1937 года Дзяржынскі раён перастаў існа-ваць як нацыянальны польскі. З прыгранічных вёсак ад старога да малога ўсіх забралі за па-рушэнне граніцы. Каго пасадзілі, а каго адразу выслал! далека на Поўнач. Многія прайшлі і праз нашу камеру.

У 1920 годзе спехам праведзеная граніца з Полыпчаю падзяліла нават некаторыя вёскі на дзве палавіны, многія родзічы апынуліся па той бок мяжы і на першым часе хадзілі адны да другіх з патрэбаю і без патрэбы. Цяпер іх усіх ахрысцілі шпіё-намі.

Наш міліцыянер Янушкевіч па маладосці за мяжу не хадзіў і быў упэўнены, што разбяруцца і адразу выпусцяць. Абвыкшы трохі, ён расказаў, што не так даўно ў іх на сходзе сам нарком унутраных спраў

заклікаў да пільнасці і барацьбы ў нашай прыгра-нічнай рэспубліцы з шпіёнамі і прывёў прыклад, як адзін з іх пралез у кіраўніцтва Магілёўскай шоўкавай фабрыкі і атрымліваў заданні ад нямецкай разведкі, дзе б вы думалі? У люльцьь Нават люльку тую па-казваў.

Звялы і збялелы Лапаценка ці-ха прамовіў: «Ці не мая гэта люлька? За яе мяне трэці тыдзень лупцуюць». І ён расказаў кароткую і сумную гісторыю. Будаваць фабрыку штучнага шоўку ў Маіілёў запрасілі ня-мецкіх інжынераў. Гасцініцы яшчэ не было, і ды-рэкцыя з парткомам абавязалі сваіх работнікаў пры-няць да сябе на кватэры замежных епецыялістаў і стварыць неабходныя ўмовы. У Лапаценкі пасяліўся немалады інжынер Генрых Фомель. Даглядалі яго, як самага дарагога госця. Змяніў яго другі немец і ў падарунак ад Генрыха прывёз прыгожую люльку і цачак духмянага тытуню. «Тытунь я аддаў таварышу, а люлька заўсёды ляжала на стале», — закончыў Лапаценка.

«А цяпер яе сам нарком дэманструе як рэчавы доказ шпіёнскай дзейнасці. У яе ўжо заправілі шыфровачку, і прыйдзецца вам прызнавацца ў супрацоўніцтве з нямецкаю разведкай, назваць, каму аддалі тытунь і што было ў ім схавана, выдаць сунольнікаў. На-прыклад, начальніка будоўлі ці парторга...» — «Вы што, здурэлі, не было там ніякіх шыфровак!» — «Не было, дык будуць. Тут умеюць з мухі рабіць белага слана. Яшчэ дадуць у косці, і, як міленькі, падпішаце ўсё, што загадаюць», — з украінскім спакоем тлума-чыў Піпота. І не памыліўся. Пасля чарговага канвеера Лапаценка рваў на сабе валасы, плакаў і крычаў, што падпісаў сабе смяротны нрысуд.

А Янушкевіч з допыту не вярнуўся ні на другі, ні на трэці дзень, ні праз тыдзень. Першыя дні давалі на яго пайку, а потым перасталі. Мы пытайся, куды дзеўся наш міліцыянер. «Не хвалюй-цеся. У нас чалавек ніколі не згубіцца», — суцяшаў дзяжурны.

На васемнаццаты дзень уцягнулі ў камеру нямогла-га чалавека, зарослага рыжаю шчэццю, у белых ад плесені ботах, у змакрэлай кашулі, прапахлага потам і міязмамі. Хадзіць ён не мог, толькі енчыў: «Ногі, ой, ногі! Ратуйце ногі!» Паспрабавалі сцягнуць боты — міліцыянер усчынаў страшэнны крык. Тады наточа-

наю жалезкаю па шве распаролі халявы і ледзьве сцягнулі перады. Разбрынялыя ногі свіціліся, як налі-вачы. Пасля трох сутак допыту Янушкевіча па цёмных крутых лесвіцах спусцілі ў глыбокае сутарэнне пад «амерыканкаю» і замкнулі ў халодным цёмным кар-цэры. Па шурпатых сценах цадзілася вада і хлюпала на цэментовай падлозе. Ні сесці, ні легчы. На дзень — трыста грамаў хлеба і кубачак халоднай вады. Ад распухлых ног, здавалася, палопаюцца халявы. Стукай не стукай, крычы не крычы, ніхто не пачуе, шбы ты на тым свеце.

На семнаццаты дзень Янушкевіч падпісаў, што вёў разведку ў сваім міліцэйскім узводзе. Заставалася прыдумаць, хто даваў заданні і каму перапраўляў звесткі. Вось і ўкінулі ў камеру думаць.

Нашым агульным любімцам быў таксама пасаджа-ны ў майскія дні чатырнаццацігадовы гОмельскі школьнік Фіма Зарэцкі. Не па ўзросце дасведчаны рамантык жыў пад уражаннем рамана Войніч «Ава-дзень». Сваю аднакласніцу Фіма зваў Джэмаю і пера-даваў ёй у падручніках і праз «тайнік» у гардэробе пісулькі ў стылі прамоў і лістоў Артура. Некалькі пісулек школьнага «Артура» трапіла куды трэба. У настаўніцкай з'явіўся чалавек у хромавых ботах і бобрыкавым паліце, сабраў вучнёўскія сшыткі і па почырку знайшоў аўтара ліста: «Я ведаю, што, вяр-таючыся да таемных здзекаў і кары, гэтыя людзі толькі дапамагаюць нам, а сабе рыхтуюць незайздрос-ны лес. Я ведаю, калі вы, жывыя, будзеце трымацца разам і знішчаць ворагаў, вам суджана ўбачыць вялі-кія падзеі. Артур».

З чатырнаццацігадовага «змоўшчыка» выцягвалі законспіраваную юнацкую контррэвалюцыйную ар-ганізацыю пад назваю «Авадзень». Запіскі на мове рамана лічыліся шыфроўкаю. А Фіма, верны прын-цыпам свайго героя, нікога не назваў, апрача Этэль Ліліян Войніч. Болып за ўсё ён перажываў за сваю «Джэму». Трапіўся яму, відаць, добры следчы, паш-кадаваў дзіця, не біў, не надта мардаваў і ўсё ж аформіў гомельскага «Артура» на восем гадоў лагера. І пайшло гэтае рамантычнае дзіця па этапах да свае пагібелі.

Пашанцавала і майму суседу, Ваню Шумскаму, і сынам Ігнатоўскага. Выявілася, што яны рыхтавалі «замах» на «ворагаў народа» Гікалу, Чарвякова і Га-

ладзеда. Па логіцы не толькі выпускаць, а ўзнага-родзіць належала за звышпільнасць. Але дарэмна радаваліся: тэрор ім замянілі артыкулам 7-35 — пару-шэнне пашпартнага рэжыму і ўшпілілі па пяць гадоў кожнаму. Ваня аж скакаў ад шчасця, што не рас-страляюць.

ПАЗБАЎЛЕНЫЯ ВОЛІ НА ПЛОШЧЫ ВОЛІ

Другога кастрычніка 1937 года павезлі мяне на суд у колішнюю гарадскую ратушу над белаю вежаю на плошчы Волі. Судзілі нас васьмярых, былых студэнтаў газетна-выдавецкага аддзялення літфака Мінскага педінстытута імя Горкага. Дзевяты, ціхі, кволы і та-ленавіты Янка Валасевіч, не вытрываў здзекаў і сканаў над следствам у турме.

Дзеля саліднасці ў «кіраўнікі» нам далі вядомага драматурга Васіля Шашалевіча. Апрача мяне і яго колішняй вучаніцы Жэні Каплуновай, ніхто з абвіна-вачаных з ім ніколі не сустракаўся і пра іх існаванне Васіль Антонавіч нічога не чуў.

За судовым стадом — дробненькі чарнявы стар-шыня з невыразным тварам, Васіль Сымонавіч Карпік, і дзве бязмоўныя пастаці засядацеляў. Сапраўды, яны добра сядзелі і маўчалі. Збоку сакратар, а за асобным столікам каля акна ў цывільным следчЫ Наркамата ўнутраных спраў. Карпік прамармытаў «Абвінаваўчае заключэнне», якое магло быць пера-давіцай раённай газеты аб класавай барацьбе і піль-насці. У канцы паведаміў: «Вещественных доказательств и свидетельских показаний по делу нет. Дело слушается в закрытом судебном заседании без участия сторон». Не падымаючы вачэй, суддзя пытае ў кожна-га: «Признаете себя виновным в предъявленном обвинении?» Адказ катэгарычны: «Не». Спрабуем растлу-мачыць, як выбіваліся подпісы ў пратаколах. «Суду ясно. Садитесь! Вы клевещете на советское следствие. Секретарь, занесите в протокол». І такая размова з кожным. Засядацелі нерухма маўчаць, а следчы пагрозліва круціць галавою. «Суд удаляется на совещание».

Канваіры тэрміновай службы ўнутраных войск, пераважна ўкраінскія хлопцы, суцяшаюць заплака-ную Жэню: «Та нэ плачтэ. За шчо вас судыты? Зараз

підэдэ дадому». Хлопцы парушаюць статут канвойнай службы, бо ў пакоі больш нікога няма, і супакойваюць нас. Выцягваем з кішэняў недаедзеныя пайкі, за-пыленыя драбочкі цукру, дзелімся адзін з адным і чакаем свайго лёсу. Хвілін праз дваццаць «Встать. Суд идет!» Вось т;абе і «Нэмае за шчо!» Сямі чалавекам па дзесяць гадоў папраўчага лагеру і па пяць гадоў паз-баўлення грамадзянскіх правоў, аднаму — восем, і аднаму — пяць. «Приговор окончательный и обжалованию не подлежит», — прамармытаў Карпік і, не гледзячы на нас, выскачыў з пакоя, чапляючыся за крэслы, няўклюда пасунуліся заседачы. Мы стаялі, як аглушаныя громам. За што? Навошта? Каму гэта трэ-ба? Гэтыя пытанні мучылі ўсё жыццё і будуць мучыць да скону.

«Чорны воран» даставіў нас у гарадскую турму. Год мы не бачыліся і цяпер расказвалі, хто з кім сядзеў, чаго дамагаліся следчыя. У прахадной паміж турэм-нымі варотамі чакалі, пакуль адвядуць у камеру, як маглі суцяшалі Жэню і самі верылі, што хутка разбяруцца і вызваляць. Відаць, на начную змену некага мардаваць і «расколваць» ішоў следчы Сера-шаў. За год ён ведаў нас усіх. Усміхнуўся і весела спытаў: «Ну, па колькі адхапілі? Лічыце, што вам пашанцавала. Сёння прыняты закон, і тэрміны па-вялічаны да дваццаці пяці гадоў», — і павольна пай-шоу да жалезнай брамкі, папраўляючы фуражку з блакітным верхам.

Можа, і праўда пашанцавала. Маглі ж і пастра-ляць, як Галавача, Каваля, Вольнага, Лявоннага, Харыка, Маракова, Зарэцкага, Сташэўскага, Чарота, як Зіміёнку і ўсю «групу Клімянка», як тысячы такіх жа невінаватых, сумленных пакутнікаў. Зноў у скроні стукае кроў і не даюць збыту адны і тыя ж пытанні.

У перасыльную камеру турэмнага сутарэння за не-калькі дзён сагналі некалькі дзесяткаў беларускіх літаратараў, якіх мінавала «вышка». Апынуліся на адных нарах Сымон Баранавых і Барыс Мікуліч, Янка Скрыган і Міхась Багун, Уладзімір Хадыка і Васіль Шашалевіч, Сяргей Ракіта і Станіслаў Шушкевіч, Алесь Розна і Сяргей Знаёмы, Зяма Шваварaў і Зміт-рок Астапенка, Алесь Пальчэўскі і Сымон Куніцкі, былы дырэктар Дома пісьменніка Васіль Залуцкі і начальнік галоўліта Аляксандр Якшэвіч, яўрэйскі

празаік Шыман Гарэлік, ды хіба ўсіх успомніш і пералічыш? Самым большым аптымістам быў Алесь Звонак. Ён лагічна даводзіў, што відавочнае глупства заўважыць разумны і сумленны чалавек і ўвесь гэты «контррэвалюцыйны» міф рассыплецца пылам. Асаб-ліва ўзрадаваліся і акрыялі духам, калі дазналіся, што былы пракурор Глезер, які падпісваў на нас ордэры, на другім паверсе турмы сам выносіць парашу. Значыць, нешта зменіцца да лепшага. Без суцяшэння, без веры ніхто б не вытрымаў турмы і лагера. Больш за ўсё спадзяваліся на амністыю да дваццатай гадавіны Кастрычніка.

У кожнай камеры з'яўляліся перакананыя аптымісты і суцяшальнікі, «тэарэтыкі» амністыі. Да іх ішлі, як на споведзь, «аблегчыць душу», суцешыцца, паверыць у збавенне, у справядлівасць, яны нечым нагадвалі горкаўскага Луку — падтрымлівалі веру і надзею даведзеных да адчаю. Асабліва вылучаўся былы армейскі палітработнік высокага рангу Іосіф Львовіч Коўтун. Маленькі, лысы, з палаючымі чорнымі вочкамі, бледным нервовым тварам. Ён сядзеў па-турэцку на асобным тапчане, бо карыстаўся асаблівай павагай ўсёй камеры. Вакол яго заўсёды сядзелі даве-дзеныя да адчаю людзі, якія прагнулі суцяшэння, пад-трымкі, веры ў блізкую волю.

Коўтун быў палымяны прамоўца і перакананы тэарэтык: ён тлумачыў масавыя арышты злачынствам шкоднікаў у следчых органах. Яны ашукваюць таварыша Сталіна і народ, падрываюць аўтарытэт партыі. Іх хутка выкрыюць, і ўсе мы пойдзем на волю, адноўленыя ў партыі і на ранейшых пасадах. Ён пераконваў, што, пэўна, падпісаны ўказ аб амністыі ўсіх зняволеных на палітычных справах, і дваццатую гадавіну мы будзем сустракаць дома. Малапісьменныя калгаснікі на пайку выменьвалі кавалачкі паперы, і Коўтун ім пісаў поўныя патэтыкі «слязніцы» вялікаму Сталіну, усесаюзнаму старасту Калініну і Молатаву. Заявы Коўтуна былі дзелавыя і лагічна пераканаўчыя. Ён даводзіў абсурднасць бяздоказных абвінавачванняў, пісаў пра недазволеныя метады следства, а ў канцы заўсёды пераходзіў на сентыментальны стыль і часта даводзіў заказчыка заявы да слёз.

Нас усіх падтрымлівала патаемная вера, што хутка разбяруцца сумленныя яюдзі, як толькі даведаецца пра ўсё «вялікі і мудры бацька народаў». Бадай, усе

былі загійнатызаваны гэтым страшным імем, верылі ў яго мудрасць, сумленне, дабрату. А гэтыя рысы вы-траўляліся з душы кожнага чалавека, людзей induced-ратва-ралі ў даносчыкаў, паклёпнікаў, ілжэсведак, садыстаў і катаў. Потым знішчалі іх як небяспечных сведак страшэнных злачынстваў. Такое разумение прыйшло з вялікім спазненнем, хоць часам са страхам думалася пра гэта, але ўголас нельга было сказаць самым блізкім і сабе самому.

У камеры прасочваліся чуткі (іх звалі турэмнымі «парашамі»), што многіх нашых следчых «за адданую працу» па барацьбе з ворагамі народа ўзнагароджвалі ордэнамі, а праз некаторы час арыштоўвалі і знішчалі ў тых жа сутарэннях, дзе яны знішчалі нашых сяброў. На месца іх набіралі новых катаў, і машына тэрору працавала без перабояў у зададзеным рэжыме і тэмпе. І так увесь час: адны касталомы змянялі другіх, і канвеер круціўся няспынна.

Гэтае веданне прыйшло цяпер, а тады? Тады па наіўнасці яшчэ ў нешта верылі і пакорліва ішлі на пакуты. А без веры нават тыя нямногія, піто прайшлі праз нечалавечыя выпрабаванні, не дацягнулі б да вызвалення.

Нарэшце 16 кастрычніка халодным надвячоркам пачулі чаканую каманду: «Усім сабрацца з рэчамі». Любая змена ў турэмным існаванні хвалюе і абнадзей-вае спадзяваннем за нешта лепшае, абы толькі выр-вацца з гэтай агіднай душагубкі, з бясконцымі вобы-скамі і карцэрамі за знойдзеную іголку, кавалачак грыфеля ад алоўка, за шахматныя фігуркі, злепленыя ў складчыну з кавалачкаў хлеба. За год мы так агала-далі, што вецер хістаў і збіваў з ног. Мара была адна — хоць раз пад'есці хлеба.

Усе з заплечнымі мяшкамі пастроіліся ў калі-доры. Закончылі пераклічку, і турэмшчык перадаў нашы фармуляры начальніку канвоя. Узброеныя сал-даты і некалькі аўчарак з вялізнымі ікламі і вы-валенымі чырвонымі языкамі павялі за вароты турмы.

Мы прагна глыталі свежае паветра, углядаліся ў змрочнае асенняе неба, аглядалі адзін аднаго. Пры дзённым святле усе — асабліва бледныя, худыя, змар-даваныя, зарослыя дзікаю шчэццю знаёмыя аблічча. Чаравікі пассыхаліся і пабялелі, адзежа звалялася і выцвіла, зірнеш, сапраўды — ідуць тыны з «дна».

Вылучаліся толькі Уладзімір Хадыка ў шэрым капе-люшы і чорным драпавым паліце, Барыс Мікуліч — у рудаватай футравай куртцы, добра апрануты Сымон Баранавых і заўсёды элегантны Васіль Шашалевіч. Ён умеў насіць вопратку з уласцівым яму арты-стызмам.

Павялі нас па вуліцы Валадарскага праз Савецкую ў бок вакзала. Убачыўшы нашу «калону», на тра-туарах спыняліся маўклівыя змрочныя людзі. Адны пазіралі спагадліва, крадком некага шукалі сярод нас, некаторыя паказвалі сваю пагарду і нянавісць да «ворагаў народа». З зайздрасцю мы глядзелі на вольных людзей, ёпадзеючыся ўбачыць хоць адно знаёмае аблічча. Глядзелі і думалі: як яшчэ шмат засталося на волі людзей. У бальніцы здаецца, што ўсе хворыя; на вакзале, што ўсе некуды едуць, а ў турме, што нікога не засталося на волі. А тыя, што глядзяць на нас і не ўяўляюць, колькі накутуе без віны вінаватых, і не здагадваюцца, што іх чакае заўтра.

У тупіку стаялі звычайныя пасажырскія вагоны з закратаванымі вокнамі. Іх ператварылі ў турму на колах некалі па загаду царскага міністра ўнутра-ных спраў Пятра Аркадзьевіча Сталыпіна. З тае пары яны і завуцца «сталыпінскімі». У камеры набіваюць столькі, каб можна было зачыніць закратаваныя дзверы.

Куды нас вязуць, ніхто не здагадваўся. Канвой быў глухі. Ад яго толькі і чулі: «Молчать», «Не положено», «Давай, давай, проваливай» — і штуршок у каршэнь на прыступках.

Неспадзявана праз акно ўбачылі жонак Мікуліча, Скрыгана і Шушкевіча. Яны нам махалі здалёк, нешта стараліся вымавіць вуснамі, паказаць на мігах. Колькі яны пікавалі каля турмы, пакуль дачакаліся нашай адпраўкі. І вось — нічога не перадаць, не сказаць блізкаму чалавеку, на пачуць ад яго развітальнае слова. Зразумелі толькі адно: «Магілёў», напісанае ў паветры пальцам Лінаю Скрыган. Наш вагон пры-чапілі да пасажырскага саставу: заляскалі буферы, крануліся колы, і мы паехалі ў невядомасць. Вагон нагадваў сход пісьменнікаў. Тут былі паэты, празаікі, драматургі, былі пачаткоўцы і студэнты філфакаў, але ўсе звязаныя агульным лёсам.

Мы не маглі нагаварыцца, пасля сідкі ў асобных камерах, успаміналі допыты, нават спрабавалі жар-

таваць, а на душы ў кожнага быў змрок і адчай. Былі і аптымісты. Не верылася, што ўсё гэта ўсур'ёз, што прыйдзецца сядзець дзесяць гадоў, што пастралялі нашых ні ў чым не вінаватых таварышаў.

Сваю дваццаць чацвёртую восень я «адсвяткаваў» зберажонаю па лустачцы пайкаю хлеба і чатырма драбочкамі цукру, а наперадзе яшчэ было дзевяць гадоў няволі. Не верылася, што столькі вытрываеш, а калі і выйдзеш, дык каму будзеш патрэбен з плямаю «вораг народа». Значыць, ты ўжо не народ, цябе выключылі з яго, а хто ж народ? Тыя, штО мардавалі, распіналі і расстрэльвалі сумленных і чыстых, адданых людзей?

Галава гула ад думак і ўспамінаў. Я нічога не ведаў, што з жонкаю. Яна, цяжарная, засталася ў чужой кватэры на студэнцкай стыпендыі. Мучыла адно пытанне: за што мне выпаў такі горкі лёс? Ды хіба толькі мне? Да канца жыцця так і не зразумееш, за што, навошта, каму спатрэбілася вынішчаць цвет нашага народа, яго лепшых, таленавіцейшых еыноў Гартнага і Чарота, Галавача і Зарэцкага, Харыка і Вольнага, Каваля і Маракова, Нёманскага і Лявоннага.

Успомнілася, як у туалеце за ржаваю трубою знай-шлі пакаянную пісульку на абрыўку махорачнага пачка: «Таварышы, калі чым вінаваты, прабачце. Гісторыя скажа праўду. Платон». Так развітаўся былы першы сакратар ЦК камсамола Беларусі, член ЦК КПБ, член урада, сумленнейшы чалавёк і пісьменнік Платон Галавач.

Пакуль грукатаў вагон, ніхто не спаў: успаміналіся кашмарныя трыста шэсцьдзесят дзён і начэй гэтага страшнага года. А наперадзе была тайна, загадка, невядомасць. Нас адвучылі задаваць пытанні, думаць пра наступны дзень. За нас думалі і вырашалі следчыя, нягллядчыкі, злачынныя суддзі, канвой — нашы страшныя апекуны.

Далека за поўнач у закратаваных вокнах замільгалі рэдкія цьмяныя агеньчыкі. Цягнік стаў. Калі разышліся пасажыры, нас вывелі ў чорную, як сажа, цемень і загадалі садзіцца ў ледзьве падшэрхлую гразь. Бразгалі прыклады, гулка тупалі падбітыя цвікамі боты, пахла паравозным дымам, казармаю і псінаю мокрых аўчарак. Нас паставілі па чатыры ў рад, на-чальнік канвою прачытаў звычайную «малітву» і ска-

мандаваў: «Направляющий, уперод!» — і павялі па цёмных і гразкіх ускраінах Маіілёва. Па дарозе Ша-шалевіч часта задыхаўся і спатыкаўся. Мы з Хадыкам падтрымлівалі яго, каб часам не хіснуўся на крок улева або ўправа. Доўга ішлі ў змроку, як сляпыя, толькі вурчалі аўчаркі і прыспешваў канвой. Як яны баяліся святла і людскіх вачэй!

ТРЭЦІ ГОД НА АГУЛЬНЫМ СХОДЗЕ...

У вільготнай цемры прывялі ў пусты гулкі двор старой, кацярынінскіх часоў, турмы. З вузенькіх закратаваных акенцаў цадзілася слабое святло і валіла густая пара. На вышках варушыліся ў кажухах по-стаці ахоўнікаў. Усё наша «пагалоўе» палічыў, праве-рыў па фармулярах начальнік корпуса і павёў па вузкіх калідорах з нізкаю паўкруглаю столлю. За-баранялася гаварыць, тупаць, каб ніхто не пачуў у камерах, што прыбыў этап.

Наглядчык адамкнуў жалезныя дзверы, за імі — другія з тоўстых прантоў у камеру велічынёю з футбольнае поле. На нарах уздоўж сцен і покатам на падлозе, не разбярэш — чые ногі, чыя галава, ляжалі людзі аж да самых дзвярэй. Куды ж яшчэ пхнуць і нас? Выходзіць, арыштантаў можна трам-баваць, колькі захочуць: у камеры на дваццаць чалавек заганялі па сто і болей і падкідалі яшчэ. Наша новая камера была некалі турэмнаю царквою, а цяпер — перавалачная база вандраўнікоў па няволі на Поўнач. Насельнікі гэтага чалавечага мурашніка храпуць, мармычуць у сне, скрыгочуць зубамі, чу-хаюцца і стогнуць. Дух страшэнны ад разапрэлых, даўно не мытых целаў і вялізнай паўнюткай пара-шы. Столь і сцены, як спелымі брусніцамі, усыпаны ўкормленымі клапамі, гэтымі спрадвечнымі спадарожнікамі ўсіх арыштантаў. Яны дакладна пікіруюць на свае ахвяры і дасмоктваюць рэшткі крыві з парасчэсваных змардаваных целаў. Ходка плод-зяцца вялікія бледныя вошы ад бруду, нуды і цеснаты.

Мы спыніліся на парозе, не ведаючы, куды ступіць, а наглядчык ззаду папіхае, каб замкнуць дзверы. Пабудзілі старасту камеры. Пераступаючы сонных, падышоў высокі з маленькаю галоўкаю мужчына ў

кароткіх рудых споднiках, былы бялыніцкі на-стаўнік Гайдукевіч. Першае пытанне: «Адкуль? Што чуваць на волі?» Мы тае волі другі год і ў вочы не бачылі. На доўгай фанернай дошцы стараста пачаў нас перапісваць. Ад першых прозвішчаў разгубіўся: *Ці ж не пiсьменнікі вы, таварышы? Мы ж вашы творы ў школе вывучалі, а потым прозвішчы закрэслі-валі і партрэцікі выдзіралі. А божачкі, за што ж вас столькі?»

Перапісаў усіх і прапанаваў размяшчацца. А дзе? Гайдукевіч раскатурхаў сонных, загадаў яшчэ паціс-нуцца, легчы бокам. Тры Сяргеі — Ракіта, Знаёмы і я, беспсеўданімны, — знайшлі куточак каля печы пад нарамі. Адразу дажджом пасыпаліся кланы. Нехта паклікаў Васіля Шашалевіча да сябе. Гэта быў вядомы балалаечнік радыёкамітэта Струнеўскі.

У шэсць пад'ём. Хочаш не хочаш, мусіш уставаць: наглядчыкі прыносяць пайкі хлеба з прышПіленымі давескамі, адлічваюць старасту драбочкі цукру. Гай-дукевіч раздае хлеб дзесятнікам, У розных кутках усчынаюцца сваркі за гарбушку. І тут іх дзеляць па прынцыпу — «адвярніся і заплюшчыся» і пытаюць: «Каму?» Калі гарбушак не хапае, часам даходзіць да бойкі.

У камеры шэсцьдзесят дзесяткаў — цэлы добры калгас мужчын! І каго тут толькі няма! Такой разна-стайнасці асоб, характараў, біяграфій і лёсаў наўрад ці болей дзе знойдзеш. Турма раўняе ўсіх, і кожны — індывідуальнасць. Тут брат і муж сястры былога стар-шыні Саўнаркома Галадзеда, а сястра — недзе ў жано-чай камеры. Брат — гомельскі шафёр, сястра з му-жам — калгаснікі, атрымалі па дзесяць гадоў за сувязь з «ворагам народа». Тут разважлівы і інтэлігентны начальнік пагранзаставы Удовін; маленькі, лысы з палымянымі чорнымі вачыма палітработнік у высокім вайсковым званні Коўтун — наш галоўны суцяшаль-нік. Ён усім абяцае амністыю да дваццатай гадавіны Кастрычніка, ён ахвотна піша ўсім жадаючым скаргі ў самыя высокія ўстановы, дае параду па любым пытанні. Коўтун сядзіць на жалезным ложку, засла-ным шынялём, каля яго заўсёды людзі. Маўчыць ён толькі, калі засынае. На падлозе каля Коўтуна — месца кавалерыйскага лейтэнанта з дзіўнаватым проз-вішчам Афтар. На ім сіняя венгерка, збітая на вуха фуражка без зорачкі. Асобны куток займаюць работ-

нікі магілёўскай канторы «Заготзерно» Радкевіч, Халадэнка і Фрэнкель. За сцяною, у камеры смертнікаў, •шкае выканання прысуду іх таварыш Дамброўскі. Іх судзілі за кляшча ў збожжы. Ён там вёўся спрадвеку. Л знайшлі — і замест кляшча пачалі знішчаць работ-нікаў нарыхтоўчых кантор, тэхнарукоў, загадчыкаў ;>леватараў. У куточку ніяк не апамятаюцца выклад-•п.ікі Віцебскага ветэрынарнага інстытута Капітанакі і ;Ьінкевіч. Іх дзесяць таварышаў расстралялі, а ім далі іш пятнаццаць гадоў за распаўсюджванне сапу і сібір-окай язвы, хоць іх у Беларусі і знаку не было. Мат-ляўся па камеры да папружкі голы, але з галыптукам на шыі, у чорным берэце, казалі, буйны польскі кантрабандыст ці шпіён. Ён і ў камеры быў першым кпмбінатарам.

Каля сцен шчыльна сядзелі на сваіх «сідарах» калгосныя «трацкісты», «гітатары» і «сабатажнікі»: ма-цюкнуў суседа, члена сельсавета, маеш чырвонец за «знявагу» Савецкай улады, паспагадаў раскулачанаму нехацімцу» — ідзі следам за ім. Калгаснікі трымаліся асобна, яны ўспаміналі, якія ў каго былі каровы, якіх жарабкоў гадавалі, дзе лепш радзіла грэчка, а дзе проса. І амаль у кожнага з іх была агульная сла-басць — выменьваць розныя транты на пайкі хлеба. Самі хаўкаюць з голаду, а ў хатулі пакуюць ш.шеняныя кашулі, світэры, камізэлькі, споднікі. Яны вераць Коўтуну, што хутка патрапяць дадому з танным набыткам. Спадзяюцца, бо цвярозы розум не можа пагадзіцца, што невінаватага можна так сурова караць.

Снуе па камеры і ўсім услужвае сагнуты, з малень-каю сухою галоўкаю і заўсёды раскрытым ротам Філя. Узрост яго невядомы, за што сядзіць, не гаворыць. Ён выносіць парашу, яго бяруць наглядчыкі мыць прыбі-ральню за міску баланды. Сапраўды, «сколько типов и лиц!».

Увесь дзень камера гудзе і кіпіць, як мурашнік. Праз закратаваныя вокны залятаюць з вуліцы шум, смех і галасы. Там іншы свет, там шчаслівыя людзі, жывуць і не ведаюць, што іх чакае заутра. Пекалі смяяўся і я, і мой смех, напэўна, чулі пакутнікі ў сутарэнні таямніча-страшнага дома на Савецкай йуліцы.

Асаблівае ажыўленне настае за гадзіну да абеду: усе снуюць, як галодныя звяры ў клетках заапарку. У дзве

гадзіны ў калідоры чуваць грукат, тупанне, галасы, соўганне дзежак па цэментовай падлозе; даходзіць пах турнэпсу і бручкі, агідны і чаканы. Два крымі-нальнікі-баландзёры ўносяць цэбар гарачага пойла. Дзесяткі выстрайваюцца адзін за адным. Стараста сочыць, каб ніхто не «закасіў» лішнюю порцыю. Ёсць у камеры і «шакалы». Яны хуценька апаражняюць міскі, прашываюцца да цэбра, адзін загаворвае зубы баландзёру, другі лезе міскаю ў цэбар, чэрпае гушчу і, душачыся, апякаючыся, глытае яе. Бі, штурхай — не адбярэш.

Па абедзе ўсе разыходзяцца па сваіх кутках, як кажуць цяпер, «па інтарэсах». Успамінаюць, што было, чаго не было, прыгожае і сытае жыццё на волі. Ёсць здатныя апавядальнікі-імправізатары. Яны па некалькі дзён расказваюць «романы» на-кшталт «Прыгоды Мікодыма Дызмы», «Таямніцы на востраве святой Магдалены». Чым болып яны хлусяць пра шыкоўныя палацы, шалёнае каханне прынцэсы да бандыта, пра смелыя налёты на банкі і неверагодныя ўцёкі, тым уважлівей іх слухаюць. Адзін з лепшых «раманістаў» былы карэспандэнт «Известий» Валодзя Мяжэвіч. У камеры ў яго самы высокі аўтарытэт. Крымінальнікі яго слухаюць, ра-зявіўшы раты, а ён вядомыя сюжэты аздабляе пі-кантнымі падрабязнасцямі, што ў некаторых духі займае.

Вечарамі стыхійна пачыналіся канцэрты. Васіль Шашалевіч звычайна ціха пачынаў сваім прыгожым тэнарам:

Спускается солнце за степи.
Вдали золотится ковыль.
Колодников звонкие цепи
Взметают дорожную пыль.

Прыпеў «Динь-бом, динь-бом, слышен звон кандальный, динь-бом, динь-бом, путь сибирский дальний...» падхоплівае ўся камера. Кожнае слова, як стогн, вырывалася з глыбіні душы. У многіх на вейках дрыжалі слёзы. Наглядчыкі стукалі ў дзверы: «Прекратить! Староста, пойдешь в карцер!» Песня пера-ходзіла на шэпт, а змоўкнуць не магла. Яе змяняла некалі напісаная нашым земляком Іванам Гольц-Міле-рам папулярная на этапах і ў царскіх турмах песня «Слушай». Тут ужо не зважалі на стук наглядчыкаў:

сотня галасоў цягнула «Сл-у-у-ша-а-й!» Часам калхдор-ныя прыадчынялі дзверы, слухалі самі і толькі правілі спяваць цішэй. Шашалевіч з Удовіным дуэтам спявалі «Не искушай*, «Средь шумного бала». Шсьменніцкі хор выконваў «Зорку Венеру». Аднойчы з вуліцы пачуліся воплескі.

Мы з Сяргеем Ракітай часта дэкламавалі вершы Купалы, Багдановіча, Маякоўскага, Багрыцкага, Лу-гаўскога, Струнеўскі на грабянцы з папяроснаю па-перкаю імітаваў ігру на балалайцы і дайшоў да такой віртуознасці, што здавалася — гучыць сапраўд-ная балалайка. Праз некалькі дзён у камеру ўвар-ваўся начальнік корпуса з наглядчыкамі. «Стараста, здаць балалайку!» — «Якую балалайку? Сюды ж іголку не пранясеш». — «Не аддасі, загрыміш у карцэр, а камеру пазбавім прагулак». Усе маўчалі. Што будзе? «Прыступайце!» — загадаў начальнік. Наглядчыкі кінулісяператрасаць нашы транты, лезлі над нары, капаліся ў печы, і ўсё — дарэмна. «Гайду-кевіч, прамым ходам у карцэр!». Што такое карцэр у магілёўскай турме, я адчуў уласнымі касцямі і скураю. Не давядзі гасподзь нікому туды трапляць. Горшых я не бачыў.

Гайдукевіч стаяў па камандзе «смірна». Камера маўчала. Да начальніка падышоў Струнеўскі, выцягнуў грабянец і зайграў «Турэцкі марш» з усімі пералівамі і варыяцыямі. Наглядчыкі разя-вілі раты. Скончыў і працягнуў начальніку грабянец: «Вазьміце. А балалайка — вось тут», — ён па-стукаў сабе ў грудзі. «Ну, артысты, мацъ вашу вош», — начальнік вылаяўся і выскачыў з камеры, за ім, азіраючыся на Струнеўскага, пайшлі нагляд-чыкі.

І калі, усё сціхла, Васіль Антонавіч заспяваў:

Как дело измены, как совесть
тирана,
Осенняя ночка черна... Чернее той
ночи встает из тумана
Видением мрачным тюрьма.

Да яго далучыліся Удовін і Афтар:

Кругом часовые шагают лениво, В
ночной тишине, то и знай.
Как стон, раздается протяжно,
тоскливо:
«Слу-у-шай!»

І пакацілася па камеры водгуллем: «Слу-у-шай! Слу-у-шай!» Пасаромленыя наглядчыкі больш не стукал! ў той вечар, а Струнеўскі даваў цэлы віртуозны канцэрт.

Васіль Антонавіч Шашалевіч стаў душою ўсіх, загнаных лёсам у гэтую камеру, людзей з рознымі характерам! і густамі, адукаваных і малапісьменных калгасных «тракцыстаў». Некаторыя з іх ад голаду і цяжкіх дум трацілі прытомнасць і рэальнае ўяўленне, дзе яны. Кожную ноч у адзін і той жа час пра-хопліваўся сухенькі дзядок, глядзеў на мноства людзей і крычаў: «Грамадзяне, калі ж гэта кончыцца? Трэці год і ўсё на агульным сходзе». Пракрычыць, як начны певень, паківаецца, упадзе на пасланую на падлозе світку і засне цяжкім сном да пад'ёму, а увесь дзень сядзіць моўчкі і перабірае худыя, збялелыя без работы пальцы.

Без спадзявання і суцяшэння ў бядзе чалавеку жыць намагчыма. Каля Коўтуна ад пад'ёму да адбою круціліся малаверы і аптымісты, а ён лагічна пера-конваў, што да амністыі застаюцца лічаныя дні: двадцатая гадавіна Кастрычніка будзе адзначана вызва-леннем усіх невінаватых. Коўтун чытаў лекцыі па гісторыі рэвалюцыйнага руху і грамадзянскай вайны, даводзіў, што Сталіна ашукваюць следчыя вымуша-нымі «прызнаннямі», а заявы ад зняволеных ад-крыюць праўду Генсеку, ён выправіць перагібы і па-карае вінаватых.

Хоць і не ўсім верылася, але як мы чакалі Кастрычніцкага свята! Да яго эканомілі скібачкі хлеба, каб «пабалявацъ» у чаканы дзень дзвюма пайкамі. Пасля вячэры быў святочны канцэрт. Бескампрамісны, пра-мы і нервовы Сяргей Ракіта натхнёна чытаў раздзелы з паэм Маякоўскага, я дэкламаваў «Смерть пионерки» Багрыцкага, потым спявалі «Варшавянку» і «Широка страна моя родная». Асабліва вылучаліся радкі: «Я другой такой страны не знаю, где так вольно дышит человек».

Прайшло свята, спадзяванні нашы не спраўдзіліся, спахмурнеў і прыціх Коўтун. Ён сядзеў, падкурчыўшы ногі, падзываў субяседнікаў, але ўсе абміналі яго, нібыта ён адмяніў абяцаную амністыю.

У абед адчыніліся дзверы, на парозе чалавек гадоў трыццаці пяці падняў рукі і закрычаў: «Ура! Та-варышы, я жыву. Я самы шчаслівы чалавек». Да яго

кінуліся Радкевіч і Фрэнкель, адбымалі, расцалавалі і павялі ў свой куток памілаванага ад пакарання смерцю свайго таварыша Дамброўскага. Ён быў рады, што расстрэл замянілі на дваццаць пяць гадоў катаргі. Выходзіць, і катарзе* можна радавацца.

Як толькі трохі адышоў, Дамброўскі расказваў пра свае пакутныя ночы; днём смертнікі спакойныя, спяць, шнуруюць па камеры, а як звечарэе, расце трывога і апаноўвае страх: насцярожвае кожны шорах і стук — здаецца, вось-вось твая апошняя хві-ліна, а зарыпідь у замку ключ, кроў адлівае ад галавы і ад сэрца, згінаюцца саслабелыя ногі, дзера-вянее язык. Часам наглядчыкі заходзілі ў камеру без патрэбы, а для смертнікаў гэта былі страшэнныя пакуты. Зачыняліся дзверы, сэрца адпускаў боль, што яшчз не вядуць туды, адкуль няма звароту, вярталася надзея на літасць. Часта да Дамброўскага падсаджваўся Шашалевіч і далікатна распытваў пра адчуванні і думкі ў той страшнай перадсмяротнай камеры.

У канцы лістапада пачалі высмыкваць па не-калькі чалавек на этап. Былі кароткія развітанні, таропкія абдымкі, паўтараліся адрасы родзічаў, каб спісацца. Наіўныя мы былі летуценнікі — так ніхто нікога і не знайшоў, не абазваўся. Хутка зніклі Варанавых, Багун, Мікуліч, Звонак, Астапенка, Скрыган, Хадыка. На парозе мы абняліся з Васілём Антонавічам. «Трымайся. Ты малады. Калі пашанцуе вырвацца жывым, адшукай маю Веру...». За-чыніліся дзверы, і я болып ніколі яго не ўбачыў, а расказаць пра трагічны лёс гэтага выдатнага драматурга і чалавека выключнай дабраты, сумленнасці і таленту — мой святы абавязак.

Нашу апошнюю трупу з Магілёва адпраўлялі ў снежні 1937 года. Звычайна ўсё_ ганебнае і злачыннае робіцца ноччу. Далека за поўнач і нас вялі ў далёкі ад вакзала тупік і загналі ў «цялятнік» з суцэльнымі нарамі, дзіркаю ў падлозе і жалезнаю печкаю з бочкі на некалькіх цаглінах.

У вагоне чалавек дзесяць крымінальнікаў занялі лспшыя нары, а паслухаўшы «романы» Мяжэвіча, пасябравалі з намі да канца этапа. Часта наш састаў заганялі ў тупікі на суткі, а то і на двое, не дазвалялі вытыркацца ў закратаваныя вокны, крычаць і гучна размаўляць. На этап выдавалі сухі паёк — хлеб і

некалькі салёных рыбін, ваду прыносілі толькі на доўгіх прыпынках. Смага пякла ўсю дарогу. Па да-лекіх галасах рэпрадуктараў здагадваліся, што спы-ніліся ў Оршы, потым у Смаленску. Маскву пазналі па адпраўленні электрычак, а калі крануліся, праз шчыліны ў акенцах убачылі Крамлёўскія зоркі. Як яны былі блізка і недасяжна далёка.

У вагоне мы трымаліся незалежна і дружна. «Пахан» крымінальнікаў Пашка Яблыкаў асабліва «зауважал» Мяжэвіча і Такарчука за «романы». Так мы і даехалі даволі мірна ў сцюдзёную, заснежаную тайгу на пакуты і пагібель.

ТРАГІЧНАЕ АДСТУПЛЕННЕ

У 1939 годзе лагеры пачалі запаўняць вызваленымі з-пад прыгнёту пілсудчыкаў сынамі і дочкамі Поль-шчы. Некалькі эшалонаў іх прывезлі ў лагер пад Томскам, а з яго айчынных нявольнікаў, каб не ўздзей-нічалі на «замежны кантынгент», развезлі па іншых лагерах. Трапілі томасінлагаўцы і да нас.

У новых этапнікаў заўсёды распытваюць, які там быў рэжым, як кармілі, ці не сустракаліся знаёмыя. Аднойчы былы ўкраінскі настаўнік сказаў, што ехаў разам з беларускім пісьменнікам Шашалевічам, але яго пагналі на нейкі далёкі лагпункт. Колькі я ні стараўся адшукаць Васіля Антонавіча, усё было дарэм-на. Новы знаёмы расказаў, што з турмы Шашалевіча павезлі на Калыму. Восем месяцаў ён праседзеў ва Уладзівастоку на перасылцы і так дайшоў, што камісія вярнула яго на мацярык. Ён трапіў у Томасінлаг. Працаваў там у бухгалтэрыі, то ў санчасці рэгістра-тарам. Часта выступаў у канцэртах, пісаў вясёлыя частушкі і скетчы. Бясспрэчна, гэта быў Васіль Анто-навіч з яго няўрымслівым характерам, але звязацца з ім ніяк не ўдавалася.

У каго тэрмін канчаўся ў часе вайны, некаторых пакідалі ў зоне «да канца ваенных дзеянняў», а потым «да асобага распараджэння», шчаслівейшых выпуска-лі без права выезду з тэрыторыі лагера. Яны лічыліся вольнанаёмнымі дзесятнікамі, экспедытарамі, кладаў-шчыкамі на базах — паслухмянымі папіхачамі начальства. Такі «абмежаванец» па нрозвішчы Балясны пры-быў да нас на пасаду майстра лесу. Аднойчы я паці-

кавіўся, ці не сустракаўся яму такі Шашалевіч. Ён даволі доўга моўчкі глядзеў на мяне і запытаў: «Кім ён табе даводзіўся?» — «Таварыш. Па адной справе судзілі». Балясны пачаў павольна: «Па стане здароўя ён не мог працаваць на навале. Прыстроіўся статысты-кам у санчасці. Аднойчы напісаў вясёлую гумары-стычную п'еску з лагернага жыцця. Яе наставілі ама-тары з дазволу КВЧ. Усе апладзіравалі, дзякавалі аўтару. А ноччу яго выклікаў «кум» (оперупаўна-важаны) і пачаў разнос, мудрэйшы за самы жорсткі допыт. Абвінаваціў ў наклёпе на выхаваўчую сістэму лагера, кампраметацыю кіраўніцтва, у працягванні варожай ідэалогіі. «Новую справу на цябе афармляць не буду. Заутра ж пойдзеш у лес... а там і сам загнется», — вылаяўся і выгнаў з кабінета.

Упаўнаважаны стрымаў слова: Шашалевіча адпра-вілі ў лес, але ні пілаваць, ні грузіць ён не мог — усё часцей абвастраліся даўнія сухоты. Яго пасадзілі на складзе каля вогнішча адзначаць, колькі яго возчык вывез драўніны. Лесасека ад склада далека, а тут пакідаюць некалькі дзесяткаў адборных дрэў-семен-нікоў. Пройдзе час — і высечаны квартал зарасце самасейкамі.

Шашалевіч каля вогнішча адзначыў на фанернай дошцы выпрацоўку кожнага возчыка. І раптам невя-дома хто падпілаваў семянную бярозу і пусціў прама на Шашалевіча. Яна прыціснула ўчотчыка да палаю-чага кастра. Возчыкі пачулі гул зваленай бярозы і страшэнны крык. Падбеглі, але сцягнуць дрэва не падужалі. Прынеслі пілу з лесасекі, распілавалі бярозу і выцягнулі з-пад яе яшчэ жывога, абпаленага, з выцекшымі вачыма Шашалевіча. Толькі пад вечар яго прывезлі ў санчасць. Урач, медсястра і санітарка плакал! па ім як па самым родным. Усе разумел!, хто Нанес такі страшны прысуд на пакутніцкую смерць гэтаму сумленнаму і таленавітаму чалавеку.

Калі, дзе і з кім пахавалі Васіля Антонавіча Шаша-левіча, ніхто не ведае і не дазнаецца ніколі. Там цяпер шуміць у адвечнай жалобе тайга.

Трагічная пакутніцкая смерць і незабыўны вобраз гэтага светлага, таленавітага і чыстага, як само сум-лснне, пісьменніка і старэйшага таварыша — мой незагойны боль.

Але гэта яшчэ не ўсё. На гэтым трагедыя не канча-ецца-Думаючы пра Васіля, я часта ўспамінаў яго

беленькую, негаваркую Веру з іх першым сыночкам на лане. Васіль, улюбёны ў паэзію Гейнэ, і сына назваў Генрыхам. Куды іх закінула вайна і горкі лес, ці жывыя, ці дазнаюцца калі, як загінуў бацька і муж?

Ішлі гады. Жыццё мяне круціла і матала на ўсе бакі: было кароткае вызваленне, новы арышт, следст-ва, турма, этапы і перасылкі і «вечная» ссылка ў Сібір. Нарэшце — рэабілітацыя. У 1956 годзе вярнуўся ў Мінск на ранейшую насаду ў радыёкамітэце. Згалада-лы па творчай рабоце, я часта выступаў перад мікра-фонам і ў друку. Аднойчы вераснёвым днём у рэдак-цыйны пакойчык зайшла жанчына з абветраным тва-рам, пасмамі сівізны, у старой злінялай кофце. Павіта-лася і маўчыць. Гляджу на яе і нічога знаёмага ў абліччы не пазнаю. «Няўжо так змянілася?» — сарам-ліва спытала яна. Маўчу і разводжу рукамі. «Я — Вера Шашалевіч!» — «А божачка, адкуль?..» — я ўхапіў шурпатую руку, запрасіў садзіцца, пачаў распытваць. Вера расказвала, што да вайны зрэдку прыходзілі ад Васіля лісты з Уладзівастока, з Томска, а потым з Горкаўскай вобласці. Пасля вайны прапаў, як у пель-ку. Куды ні стукалася, нічога не дабілася. Толькі нядаўна паведамілі, што пасмяротна рэабілітаваны. А калі, ад чаго памёрі дзе пахаваны, невядома. Каб неяк пракарміцца і зберагчы адзіную ўцеху — сына, з'ехала з горада ў вёску Волма Дзяржынскага раёна. Сына выгадавала. Цяпер Генрых служыць у арміі.

У калгасе — самая гарачая пара, усе на бульбе. Ледзьве адпрасілася ў старшыні на дзень, каб што-не-будзь у Мінску дазнацца пра Васіля. Яна спытала, можа, я што ведаю. Я, не навучаны хлусіць, ледзьве стрымаўся, каб не сказаць жахлівую праўду. Я не мог дабіваць гэтую пакутніцу. Толькі адмоўна пакруціў галавою і сказаў, што яна можа за рэабілітаванага мужа ў літфондзе атрымаць грашовую кампенсацыю. (Хіба можна кампенсаваць дарэмна загубленае жыццё чалавека?)

Я павёў Веру Сымонаўну на вуліцу Энгельса ў колішні Дом пісьменнікаў. Дырэктар літфонда хутка афарміла дакументы на выплату шасці тысяч дарэфор-менных рублёў. Але ў касе не знайшлося такой сумы. Паабяцалі выплаціць праз два дні. Вера ведала, што старшыня болып не адпусціць, пакінула свой адрас, каб грошы пераслалі па пошце.

Мы разам паабедалі ў прывакзальным кафэ, разві-таліся каля аўтобуснага прыпынку. Праз два дні мне сказалі, што грошы адправілі, я супакоіўся і закру-ціўся ў сваіх клопатах.

Мінулі восень і зіма. Увесну выпадкова разгава-рыўся са знаёмым крытыкам. Ён часта ездзіў з лекцы-ямі пра беларускую літаратуру і расказваў мне пра цікавыя сустрэчы. Ужо развітваючыся, ён спытаў, ці ведаю я, што здарылася з удавою Шашалевіча. І рас-казаў мне жахлівую гісторыю.

Вера кватаравала ў рэдка цвярозага калгасніка Міхася Крыловіча. Як толькі яна вярнулася з Мінска, па сяле пакацілася погаласка, што Шашалевічыха за мужа атрымала па пошце ажио шэсць тысяч. У той час, калі быў капеечны працадзень, такая сума здава-лася неверагодным багаццем. Не давала тэта спакою і кватэрнаму гаспадару. У прыпадку ачмурэння, калі Вера ўпраўлялася каля печы, ён адным ударам засек яе. Ператрос куфэрак, але замест грошай знайшоў новенькую ашчадную кніжку. Відаць, працверазеўшы ад замарачэння, пайшоў у пуню і павесіўся.

Так трагедыя, начатая ў 1936 годзе, пацягнула тры жахлівыя смерці. Пра ўсё гэта я даведаўся пасля вызвалення з ссылкі і мушу расказаць, парушыўшы храналогію апавядання.

А ў лагеры я пакутаваў яшчэ доўга.

У ШАЛМАНЕ

Каб трохі супакоіць народ і неяк апраўдаць свае злачынствы, у 1939 годзе даволі глуХа загаварылі аб «перагібах у рабоце органаў унутраных спраў». Знайшлі і пакаралі вінаватых, а арышты ішлі сваім парадкам. Увесну саракавога года амаль усім *на-цдэмам» паведамілі, што прысуды па нашых справах адменены і яны накіраваны на даследаванне. Неўза-баве выклікалі на перагляд спраў Мяжэвіча, Та-карчука, былога артыста Антона Згіроўскага і стыль-рэдактара «Звязды» Платона Жарскага. Мы ўсе былі ўпэўнены, што яны хутка будуць на волі. Развіт-ваючыся, давалі адрасы радні і прасілі напісаць нам. Мы чакалі чаргі, дні цягнуліся, усё валілася з рук. Як мы зайздросцілі сябрам, выкліканым на даследаванне!

А лес нашых сяброў склаўся трагічна. На «даследаванні» іх пратрымалі да самай вайны. Калі запалаў і пачаў рассыпацца пад фашысцкімі бомбамі Мінск, частку арыштантаў пагрузілі ў таварныя саставы і без харчоў і вады павезлі на Усход. Каго не паснелі вы-везці, пад бамбёжкаю вялізнаю калонаю пагналі па Магілёўскай шашы. Каля Чэрвеня канвой дачуўся, што магістраль перарэзана нямецкім дэсантам, што трэба ратавацца самім. Начальнік канвоя загадаў бы-тавікам заставацца на месцы, «палітычным» адысці ўбок. Сумленныя і наіўныя людзі паслухмяна ады-шліся. Бытавікам загадалі разыходзіцца. Тыя рванулі, хто куды, а па «контрыках» далі залп. У гэтай калоне разам з усімі загінуў выдатны акцёр Антон Згіроўскі і яўрэйскі паэт Ээлік Аксельрод, счакаўшы, з-пад трупаў выпаўз лёгка паранены крытык Рыгор Бярозкін. Ен прабіўся да Магілёўскага ваенкамата, схлусіў, што выскачыў без дакументаў з палаючага Мінска, стаў салдатам і ўсю вайну праваяваў на вог-ненных рубяжах ад Волгі да Берліна, стаў капітанам, а пасля Перамогі... даседжваў у лагеры не адбыты тэрмін.

Мяжэвіча з Такарчуком цэлы месяц везлі ў Сібір. Па дарозе выкідалі мерцвякоў, на нейкім паўстанку давалі па селядцу, але не было вады, людзі раставалі, як свечкі. Ледзьве рухомых прывезлі ў Табольскую турму. Пачалася навальная цынга і пелагра. Што гэта за хвароба, ведае не кожны ўрач. Мабыць, у самой назве ёсць лагерная аснова. Пры пелагры на жывым целе разбураецца тканка, вылазяць рэбры, відно, як дыхаюць лёгкія, арганізм не засвойвае страву, чалавек разлагаецца жыўцом пры поўнай свядомасці. Ад пелагры ў Табольску памёр Юрка Такарчук, сумлен-нейшы і таленавіцейшы журналіст, якіх я толькі сустракаў.

А Валодзю Мяжэвіча выратавала санітарка ту-рэмнай бальніцы чарнічным адварам. Ён выжыў, вярнуўся, быў рэабілітаваны, адноўлены ў партыі толькі пасля XX з'езда КПСС, а тады ніхто даследа-ваннем і пераглядам спраў не займаўся. Іх трымалі ў турмах да пелагры, потым спісвалі, хто выжываў — адпраўлялі ў далёкія і болып суровыя лагеры, а групе выкладчыкаў Віцебскага і Магілёўскага педінстытутаў у два разы павялічылі тэрмін. А мы зайздросцілі сябрам, выкліканым па пратэсту пракурора, спадзя-

валіся да самай вайны і нічога не ведалі пра іх жахлівы лес.

На шостым лагпункце нас, даўніх сяброў, за-сталося толькі трое — Розна, Пальчэўскі і я. Ад гарачыні і непасільнай працы ў мяне часта распухалі ногі, як налівачы. Націснеш пальцам, ямка і праз паўгадзіны не выпростваецца, на яе месцы застаецца сіняк, ледзьве згінаюцца калені, перасоўваешся, як на шкляных хадулях. У такім стане мяне на не-калькі дзён вызваляў ад работы колішні земскі фельчар спагадлівы Ізот Іванавіч Цымбалюк. У ла-геры быў дэвіз: «Дзень кантоўкі — месяц жыцця». І кожны марыў праўдамі ці няпраўдамі «закасіць» вызваленне і хоць дзень «пракантавацца» ў зоне. Ішлі на кухню качаць ваду, абіраць бульбу за міску баланды ці латалі свае транты, спалі, набіраліся сілы на «ударную працу».

Мы спалі побач і елі з аднаго кацялка з маім даўнім другам Алесем Рознам. Некалі разам друкаваліся ў «Беларускім піянеры», марылі пра шчаслівы літа-ратурны лёс, потым вучыліся ў адной групе педін-стытута, і вось горкі лёс звёў на пакутніцкіх лагерных сцежках. Усё, што ў нас было, дзялілі да апошняй крошкі. Застаўшыся ў зоне, я ў кіпяцілцы з пасылач-ных круп да прыходу Алеся варыў кашу або густы . крупнік. Памешваў у кацялку і пачуў нейкую мітус-ню: сярод дня дзяжурныя і нарадчык усіх зганялі на паверку да вахты. Я схаваў недавараную кашу на нарах і пашкандыбаў за ўсімі. З ізалятара вывелі чалавек пятнаццаць адказчыкаў.

Усіх пастроілі. Прыйшлі начальнікі лагпункта, УРЧ (улікова-размеркавальнай часці) і нейкі пры-езджы, чорненькі і шустры, як мышаня, у сініх галіфэ і зашчытнай «сталінцы» з шырокім рамянём. Вы-клікалі па адным, і ён аглядаў кожнага, як цыган каня на кірмашы. Старых і нядужых адпускаў адразу, ма-ладых і больш-менш пруткіх адводзілі ўбок. Далучылі і мяне да блацякоў, выпушчаных з кандзея. «Дваццаць хвілін на зборы, і ўсе з шмаццём на вахту!» — загадаў незнаемы начальнік.

Як жа мой недавараны крупнік? Ці дазнаецца Алесь, куды мяне пагналі? І я ж не ведаю нічога. Тут усё засакрэчана: забіраюць чалавека, і ён знікае на-заўсёды. За вахтаю нас прынялі два стралкі. Былога «дамушніка і скокара» Васю Лебедзева прызначылі

брыгадзірам пагрузачнай брыгады, і патупалі мы на дзевяты лагпункт, у свой новы прытулак.

Злодзей у законе можа пазбавіцца ўсяго, толькі не стракатай коўдры і падушкі. Яны — адзнака прыналежнасці да вышэйшай блатняцкай лігі. На этапе «шмоткі пахана» звычайна носіць «шасцёр-ка» — хлапчук-папіхач, бездакорны выканаўца волі гаспадара. Скарб нашага брыгадзіра нёс рылаценькі, вугрясты, з шчылінкамі вочак Ванёк Сіпоўка, а тонкі, сухапары Лебедзеў у хромавых ботах з за-касанымі халяўкамі нервова цвыркаў праз зубы слінаю і грэбліва пазіраў на сваю брыгаду дахадзяг і часам бурчаў: «Бля... буду, адкуль вас набралі столькі фіцілёў? Ну і рабатнём у рот мазанаму начальніку. Толькі надавай вагоны!» — Разг-а-а-вор-чыкі!» — крычыць канваір. «А страявога пес-няка можна ўрэзаць, гражданін начальнік?» — «У кандзеі заспяваеш, а тут не вякай. Давай шыра шаг!»

З лесу выйшлі на вузкі і доўгі чыгуначны прагал. Лагерная аднакалейка працягнулася болып як на сто кіламетраў. Едзеш па ей — абапал векавыя лясы, зрэдку станцыйныя будачкі і склады, болып нічога не ўбачыць самае пільнае вока. У таежным гушчары за тры-пяць кіламетраў ад чыгункі за калючым дротам — зоны лагпунктаў і мноства падкамандзіровак, з вышкам!, баракамі, кандзеямі, сваім жыццём, сваімі тра-гедыямі, пакутамі.

Мы перасеклі чыгунку і выйшлі на лясную дарогу. Свеціць сонца, з галінкі на галінку пырхаюць дразды і сініцы, трымціць павуціна, ускрай дарогі гайдаюцца сінія званочкі і лапушыцца папараць. Ідылія. А нам да гэтых званочкаў і папаратнікаў можна дайсці толькі з куляй у патыліцы і ўпасці на цёплую зямлю — адзінага ратунку ад пакут і безнадзейнасці. Злева пачаліся бясконцыя склады дроў і дзелавога лесу, да іх падведзены чыгуначны «вус». Вось-вось пойдуць адзін за адным саставы паражняка, і не будзе ні дня, ні ночы, толькі «Давай! Давай! Варушыся, у бога душу, аглаеды, шкоднікі, зрыўшчыкі плана!». Запалаюць начамі вогнішчы і квачы з мазутам, нагрузку зменіць падноска за трыста метраў, будзеш несці бервяно і засынаць на хаду, спатыкацца аб пні, падаць, збіваць калені і ўрэшце «заражаць туфту» ў пульманаўскіх вагонах.

Лебедзеў зірнуў на бясконцыя штабелі: «Ну, ма-зурыкі, от вам і фронт работы. Укалвай, пакуль пуп на развяжацца. Памантулім начальнічку і сабе на «досрочное освобождение». — «Яшчэ вякнеш, загрыміш з вахты ў кандзей», — аж кіпіць канваір. «Кандзей для людзей, а свабода для блядзей», — агрызаецца наш брыгадзір, і аўтарытэт яго сярод сваіх расце.

Вось наш і новы прыстанак. Ого! Тут толькі адна палатка. Вялікую плошчу квадратам акаймоўваюць доўгія баракі, відна сталовая з высокім ганкам, пя-карня, капцёрка, санчасць і, вядома, пад вышкаю ў асобнай зоне кандзей. Хіба ж можна ў турме ды без турмы? Палічылі і запусцілі ў пусты барак. Там-сям на голых нарах скручаныя нейкія шмоткі і некалькі пацёртых стракатых коўдраў. Значыць, ёсць свае «за-коннікі». Малады аднавокі днявальны, да пояса голы, аж сіні ад наколак. На грудзях і на спіне цэлая карцінная галерэя, і ўсё сюжэтныя малюнкі, выкана-ны кваліфікавана, у рэалістычным плане: вось арол пясе ў кіпцюрах прыгажуню, русалка з рыбіным хва-стом іграе на гуслях, на руках краты, кінжалы, крыж і надпіс: «Не забуду мать-старушку». Над левым і правым саскамі — профілі Леніна і Сталіна. Такія наколкі ў многіх лагерных старажылаў. Яны пера-конаны, што з гэтымі татуіроўкамі іх ніхто не адва-жыцца расстраляць. Не ведалі бедалагі, што звычайна страляюць у патыліцу. Сапраўды, «блажен, кто верует».

Днявальны нам адводзіць правы край барака. Ле-бедзева ён ужо ўсёк і дае месца на тапчане, падобным на ложак. Я адзін чужы сярод уркаганаў. Як яно будзе? Вырашыў: з ваўкамі жыць, па-ваўчынаму выць. Не, я не стаў ні злодзеем, ні фармазонам (аферы-стам), ні карцёжнікам, але і сябе ў крыўду не даваў. У шалмане я назіраў мноства зламаных лёсаў, марал ьнае падзенне, жорсткасць і сентыментальнасць у ндной асобе, бязлітаснасць і чуласць ад «душещипательных» «романов». Я бачыў, як дзялілі і хавалі крадзенае, як прагульвалі ў «буру» і «штос» чужыя шмоткі, маглі прагуляць чалавека і забіць першага, КТО пройдзе за акном. Аднойчы прагулялі шынель і шапку начальніка лагпункта. Пастукаўся да яго ў ісабінет дахадзяга, доўга «пудрыў мазгі» нейкімі нросьбамі, нават слязу пусціў, а калі начальнік ад-

вярнуўся да тэлефона — знік з кабінета. Начальнік агледзеўся, што на вешалцы няма шыняля і шапкі. Як ні шукалі, не знайшлі. Дахадзяга прыпухаў у іза-лятары, а шыняля не было. Давялося начальніку вы-купіць форму за некалькі буханак хлеба і дзесяць абедаў нашай брыгадзе.

Вечарамі прыбягала ў наш шалман маленькая ка-савокенькая цыганачка. Яе цягнулі то ў адзін, то ў другі закутак. Шкому яна не адмаўляла ў сваіх «пяш-чотах» за пайку хлеба або скварку, украдзеную з торбы рабацягі. На кароткія гастролі забягалі і болып пры-стойныя «шалашоўкі» да «свайго мужыка». Нагле-дзеўся і наслухаўся я ў шалмане, чаго болып нідзе не пачуеш і не ўбачыш. I я ж ім хлусіў і фантазіраваў бессаромна, расказваючы «романы». Я іх упрыгожваў таямнічымі палацамі і незямнымі прыгажунямі, зака-ханымі ў няўлоўных рабаўнікоў банкаў, галавалом-нымі ўцёкамі і таемнымі сустрэчамі на шыкоўных курортах і ў казачных вілах. У маіх слухачоў аж слінкі цяклі ад задавальнення. Часам да адбою чытаў вершы. Слухаючы «Мцыры» і «Ліст да маці» Ясеніна нека-торыя бессаромна выцiралі слёзы, а каб прыхаваць расчуленасць, давалі вышэйшую ацэнку: «От у рот ёдам мазаны хапае за душу і, як панчоху, выварочвае. А Ясеніна часта «менты» забіралі? Свой хлопец быў, а піса-а-аў як!» Тады я мяняў рэпертуар на «Біблію» Крапівы. Усе разумелі і дружна рагаталі. Так я заслу-жыў імунітэт недатыкальнасці, павагі і нават нека-торай палёгкі.

У нашай брыгадзе былі ўцекачы, рэцыдывісты, «цяжкавагавыя» злачынцы, таму яна лічылася рэ-жымнаю і мела пэўную перавагу. Пакуль добра не развіднее, рэжымнікаў з зоны не выводзілі, з пагрузкі здымалі, як толькі змеркне. Усе ўкалваюць, а нас вядуць з работы. Звычайныя брыгады дзень пілуюць, а як толькі пададуць паражняк, усю ноч грузяць, прывядуць у зоне паснедаць, дадуць гадзіну пагрэцца ў бараку, і зноў на павал.

Брыгада Лебедзева лічылася ў перадавых. Пакуль не было вагонаў, рабацягі рыхтавалі фронт пагрузкі — цягалі дровы бліжэй да рэек, а нашы архараўцы «ціскалі раманішкі» або шасталі па чужых торбах. А прыходзіў паражняк, займалі чужую нарыхтоўку, гра-зіліся брыгадзіру сякерою і хуценька загружалі вагоны. Былі ў нашай «гоп-брыгадзе» вялікая майстры

туфты. Як яны гэта рабілі, расказваць не буду, каб часам не перанялі гэты ашуканскі спосаб у наш час. Вагоны адыходзілі напалову пустыя. Начальства на гэта заплюшчвала вочы. Яму было выгадна, што на складзе застаюцца сотні кубаметраў, якія «паехалі» толькі ў накладных. Было гэта на руку грузчыкам, якія разгружалі нашы вагоны. Яны ў падзяку нам прысылалі некалькі начкаў махоркі і запіскі: «Братцы, давайце болей туфты».

«Лебедзеўцаў» днявальныя не пускалі ні ў адзін барак. «Куды прэшся, зладзюга?! Я табе пашастаю тут!» — звычайна сустракаў і мяне днявальны ў брыга-дзе Куўшынава. У ёй працаваў мой інстытуцкі таварыш і друг па няшчасці Міша Плашчынскі. Яго днявальны папярэджваў: «Глядзі мне, Плашчынскі, калі што прападзе, будзеш адказваць. Знайшоў мне дружка з шалмана. Інстытуцкі, кажаш? Ён, відаць, зладзейскую акадэмію прайшоў». Крыўдна было, але я цярпеў. Неўзабаве перайшоў у брыгаду Куўшынава, і мы з днявальным сталі добрымі сябрамі. Я зноў стаў колыпчыкам дроў. Тут было куды цяжэй, як у рэжымнай брыгадзе Лебедзева: дзесяць гадзін укалвалі на павале, а калі ноччу падавалі вагоны, нашу раба-цяшчую брыгаду ўспорвалі першай і гналі на вахту. Там доўга чакалі канвою, калаціліся і скавыталі ад сібернага ветру і сцюжы. Падноска была за сотні метраў. Пакуль нясеш бярэма дроў ці рудстойку, засынаеш на хаду, механічна перастаўляеш ногі па сцежцы, часам спатыкаешся аб пні, падаеш, збіраеш дровы, нясеш да вагона, скінуў і, дрэмлючы, пляцешся да штабеля. Не раз думалася: «А ў шалмане хлопцы спяць або рэжуцца ў карты». Але не шкадаваў, што развітаўся з імі: бо адчуваў, як душа абрастае брудам, а разбэшчанасць нораваў, жорсткасць, крадзёж, рас-пуста страшэнна абуралі. Я часта задумваўся, што іх, на першы погляд нармальных хлопцаў, зрабіла такімі, а яны ж яшчэ задаваліся адзін не рад адным. Вылі ж нармальнымі хлапчукамі, акцябратамі і піянерамі, нучыліся і чыталі Пушкіна і Гогаля, Горкага і Гайдара. Дзе ж зламалася іх жыццё? Хто вінаваты ў бядзе гэтых хлапчукоў, а яшчэ болып дзяўчынак? Прычын было шмат, і ў кожнага свая. Усе крымінальнікі прыдумлялі сабе прыгожыя біяграфіі: былі сынамі не меней, я к «генералаў», «акадэмікаў», «славутых артыстаў». Хлусілі майстэрскі, аж самі пачыналі верыць, а пра

свае злачынствы расказвалі такія байкі, што і ў дэтэктыўных раманах не знойдзеш.

Я часам сустракаўся з імі, зайздросціў, што ідуць у зону, а мы на нагрузку. «Што, у рагацікі запісаўся? Ну, студэнт, чашы ў фіцілі, сасновы бушлат па табе плача». Хоць было і цяжка, а на душы — чысцей і святлей.

НЯВОЛЬНІКІ-АРТЫСТЫ

У лебедзеўскім шалмане я пазнаёміўся з самым аўтарытэтным крымінальнікам нашага лагпункта, класным фармазонам (аферыстам) Іванам Іванавічам Вадап'янавым. Такое цяпер было яго прозвішча. Быў ён зграбны і шчыгульны ў добрым сінім фрэнчы, адпрасаваных штанах і жоўтай хромавай фуражцы. Прыгожы смуглявы твар усходне-цыганскага тыпу быў сімпатычны і прывабны. Манеры арыстакрата, артыстызм у паводзінах, дасканалая літаратурная мо-ва, добрае веданне паэзіі рабілі яго прыкметным сярод лагернага шматлюддзя. Афіцыйна ён лічыўся дняваль-ным, хоць ні разу не трымаў у белых, дагледжаных руках, з доўгім кіпцем на мезенцы ні дзеркача, ні дужкі ад вядра. Усё за яго рабілі «шасцёркі» — служкі паняволі. Часам яго выпраўлялі ў лес. Дні тры-чатыры ён выходзіў з брыгадаю, сядзеў каля вогнішча і толькі загадваў брыгадным шасцёркам: «Эй, ты, фитиль, подбрось посуше».

Брыгадзір яму ў рапарцічцы «за разгонку дыму» выводзіў сто пяцьдзесят працэнтаў, потым ён наганяў сабе тэмпературу і тыднямі кантаваўся «па хваробе». Культурна-выхаваўчая частка часам на сцэне ў ста-лоўцы наладжвала вечары самадзейнасці: работнікі бухгалтэрыі на балалайках і мандалінах ігралі «Широка страна моя родная», «На сопках Маньчжурии» і папуры з сучасных песень. У болыпасщ канцэртаў выступаў Іван Іванавіч. Ён не дэкламаваў, а майстэрскі іграў «Сумасшедшего» Апухціна, маналог барона са «Скупого рыцаря» і на высокім пафасе чытаў «Стихи о советском паспорте». Тэта быў акцёр ласкаю боскай. Прафесія аферыста патрабавала тонкага артыстызму, пераўвасаблення ў вучонага, журналіста, акцёра, інжынера. У давер ён уваходзіў адразу, у цягніках, на вакзалах, у аэрапортах прасілі «паглядзець хві-

лінaчку» рэчы, жанчыны даверліва аддавалі свае каштоўнасці, і ніхто нават падумаць не мог пра сапраўдную спецыяльнасць гэтага абаяльнага маладога чалавека. Ён ніколі не хваліўся сваімі прыгодамі, быў нешматслоўны, а ціхія, спакойныя яго загады кожным крымінальнікам выконваліся імгненна. Ён быў у іх свеце некаранаваным каралём. На волі яго шукалі ад Брэста да Уладзівастока, а ён вадзіў за нос апера-тыўнікаў і знікаў, як у шапцы-невідзімцы, і зноў даваў гастролі ў тыле пагоні. У карты ён мог выйграць усё, што захоча.

Я пасябраваў з Вадап'янавым яшчэ ў шалмане. Звяла нас любоў да паэзіі. Калі што-небудзь у маіх знаёмых рабацяг нрападала, прасілі мяне дапамагчы вярнуць прапажу. Я ішоў да Івана Іванавіча. Ён нічога пэўнага не абяцаў: «Калі ўдасца выйграць, вярну, але прабачай і ніколі не пытай, у каго выйграў» — і часам няртаў украдзеную рэч без выкупу.

Перайшоўшы ў брыгаду Куўшынава, я рэдка бачыўся з Вадап'янавым. За нешта апошнім часам на яго ўз'еўся начальнік лагпункта і тыднямі трымаў у кан-дзеі. А я тым часам даволі ходка дагараў на павале і начных пагрузках. Жонка мяне выраклася, дзядзькавы пасылкі прыходзілі рэдка, а праца не адпавядала харчу. Каб падтрымаць саслабелых, брыгады па чарзе іiасылалі іх на дзень дзяжурыць па кухні. Прыпала такое шчасце і мне: хадзіў з кухарамі ў капцёрку па нрадукты, назіраў, як закладаюць у катлы абцягнутыя плеўкамі рэбры бараніны. Яе сушылі на сонцы недзе ў стэпах Казахстана, і разам з шумавіннем у катле шапкаю ўсплывалі белыя чэрві. Збольшага іх збіралі шумоўкаю, але дзе ты іх усе пераловіш? Кухары ведалі, што дзяжурны прыйшоў не кантраляваць іх, а пад'есці, кармілі яго дасыта і рабілі ўсё, што ім хацелася. Самым болыпым далікатэсам была смажаная бульба, кансерваваная з лоем фасоля, а баланды і кашы еш — хоць раменьчык здымай, і наядаліся да ичмурэння і «рэвалюцыі» ў страўніку.

Пасля закладкі ў катлы дзяжурнаму няма чаго рпбіць, але і пайсці не мае права, а раптам прыйдзе мачальнік і спытае: «Хто дзяжурны?» Цягніся ў струнку і рапартуй: «На катлавым давольствіі... па першаму катлу... па другому і гэтак далей». От і аціраешся ўвесь дзень, па некалькі разоў здымаючы «пробы».

З сталоўкі даходзілі нейкія галасы. Выйшаў па-глядзець. На сцэне пераважна «прыдуркі» рэпеці-равалі «Платона Крэчата». Платона іграў Вадап'я-наў. Яго прыводзілі з кандзея, а пасля рэпетыцыі адводзілі назад у камеру. Ліду іграла ўрач Вольга Рыгораўна Вінаградава, мілая, прыгожая, спагад-лівая ленінградка. Тэрмін у яе быў, як ува ўсіх, — дзесяць гадоў, але жыла яна ў асобным пакойчыку пры санчасці, так званай «кабінцы», і ратавала як магла лагернікаў. Іграў і адначасова суфліраваў капцёр Ваня Голубеў. Убачыў мяне і пытае: «Эй, ты, фіціль, чытаць умееш?» — «Трохі ўмею». — «Давай сюды. Пасуфліруй». Я ў лапцях, абшарпанай целагрэйцы і папрапальваных ватных штанах налез на сцэну і сумеўся, ці не развучыўся за гэтыя гады чытаць, бо амаль пяць гадоў не бачыў дру-каванага слова. Узяў п'есу і пачаў падаваць рэплікі з адпаведнай інтанацыяй.

Закончылі першы акт, Голубеў мне і кажа: «Слу-хай, у цябе ж здорава выходзіць. Сыграет Аркадзія, га?» Я зарагатаў, зрабіў рыцарскі рэверанс: «Якраз у такім шыкоўным гарнітуры і іграць закаханага доктара». — «На спектакль мы цябе апранем, як? ляльку». — «О, гэта спакуса, — падумаў я, — хоць на некалькі гадзін адчуць сябе чалавекам у белай кашулі і добрым гарнітуры» — і згадзіўся. У канцы рэпетыцыі падышла да мяне Вольга Рыгораўна і ціха сказала, каб увечары нрыйшоў да яе ў амбулаторыю.

Калі раздалі вячэру і я здаў дзяжурства, заінтры-гаваны запрашэннем Вольгі Рыгораўны, павольна пайшоу у санчасць. У доміку пад вышкаю было дзве палаты, амбулаторыя, куханька і пакойчык дакторкі. Медсястрою і кухаркаю была сівенькая, у вялікіх акулярах інтэлігентная Валянціна Міхайлаўна Яцэвіч. У нашым спектаклі яна вельмі натуральна і прачула іграла маці Крэчата. Пастукаўся ў прыёмны пакой. «Калі ласка», — пачуўся голас Вольгі Рыгораўны. У пакоі палілася грубка, перад адчыненымі дзверцамі на перавернутым табурэце сядзела дакторка. Полымя паружавіла яе зграбную постаць і светлае аблічча, пазначанае някідкаю, трошкі таямнічаю прыгажосцю. Яна устала, запрасіла садзіцца на амбулаторны тапчанок і побач, села сама. Я парушыў маўчанне: «Слухаю вас, Вольга Рыгораўна». — «А я слухаю вас.

Раскажыце пра сябе. Кім працавалі на волі, дзе і як жылі».

Я коратка адказаў на пытанні дакторкі, нават пералічыў, чым некалі хварэў. «Вы сістэматычна недаядаеце. Я пастаўлю вас на санітарны паёк. Будзеце прыходзіць пасля работы да Валянціны Міхайлаўны, і яна вас накорміць дадаткова. Калі вельмі зморыцеся, прыходзьце на прыём, запішу ў спіс вызваленых ад работы». Я падзякаваў і ўстаў. Вольга Рыгораўна падала мне мяккую ручку. Ледзьве ўтрымаўся, каб не пацалаваць яе. «Калі будзе вельмі сумна, заходзьце пасля вячэрняга прыёму пагаварыць каля гэтага агень-чыка».

Я выйшаў усцешаны і рады. Як не многа чалавеку трэба — спагада, увага, каб быць і ў гэтым пекле шчаслівым. Здавалася, сам Бог пасылаў выратаванне, верылася, што акрыяю на санітарным пайку і падтрымцы доктара. Перамагаючы сорам, вечерам! я паціху стукаўся ў бальнічную кухню, калі ўжо адвячэралі санпаёчнікі, бо адчуваў, што пад-кармліваюць мяне з ласкі, нібы жабрака, якога не пускаюць далей кухні. Ласкавая Валянціна Міхайлаўна разумела маю разгубленасць, шчыра частавала запяканкаю і кісялём, гаварыла, як з роўным, пра нашы рэпетыцыі і талент Вадап'янава. «Вось і мяне на старасці гадоў усё ж угаварылі падацца ў артысткі. Паўпіналася, адале падумала: трэба ж чалавеку нейкае адхланне, нечым забыцца, а спектаклем усцешыць няшчасных пакутнікаў, што ледзь прыпаўзаюць з лесасекі. А гэтыя канцэрты і спектаклі падобны на баль у часе чумы». 3 кухні я праходзіў каля пакойчыка Вольгі Рыгораўны, бачыў на марлевай фіранцы яе цень, але прыспешваў крок, каб ніхто мяне на заўважыў.

У дзень спектакля ад работы мяне вызваліў на-чальнік КВЧ. Пасля вячэры ссунулі сталы, расставілі доўгія лавы, а за кулісамі хваляваліся і мітусіліся дэкаратар і артысты. На мяне надзелі недзе пазычаны сіні бастонавы гарнітур, белую кашулю, галыптук і зграбныя чаравікі, падрумянілі і прыпудрылі твар. Я выпрастаўся, падцягнуўся і ўпершыню за многія гады адчуў сябе чалавекам. Прыведзены з кандзея Іван Іванавіч апранаўся і грыміраваўся, як прафесійны артыст, быў засяроджаны і негаваркі, арыстакратычна пакланіўся Валянціне Міхайлаўне, пацалаваў ручку

Вользе Рыгораўне. Больш за ўсіх хваляваўся наш рэжысёр — нешта загадваў, папраўляў касцюмы, Правяраў рэквізіт, праз шчыліну ў заслоне пазіраў у залу.

Першыя лаўкі занялі начал ьнік лагпункта Вахонін, камандзір узвода Русакоў, «кум» і вольныя ад дзяжурства стралкі з жонкамі, тыповымі вясковымі кабетамі з кержанскіх сёлаў. Лавак усім не ха-піла. «Зэкі» стаялі шчыльным натоўпам. Можна па-чынаць. Адкрылася заслона. На сцэне ўтульная ква-тэра Крэчата, у ёй чакаюць гаспадара вясёлыя, інтэлігентныя і прыгожыя людзі. Усіх зачараваў Ва-дап'янаў у ролі Платона. Ён і на скрыпцы іграў без дублёра, а манеры, інтанацыі, кожны рух — высакароднага інтэлігента. Потым і ў прафесійных тэатрах я не бачыў лепшага Крэчата. Зачаравала ўсіх Вольга Рыгораўна ў ролі Ліды, пасмяшыў Бублік — лагерны цырульнік Пецька Самойлік. Хвалюючыся, у першым акце ў неўласцівую мне ролю кар'ерыста Аркадзя ўвайшоў і я.

Як кажуць тэатралы, спектакль прайшоў на «ўра» пад доўгія воплескі зняволеных, а «вальняшкам» апладзіраваць было забаронена. Парываліся папляскаць некаторыя жанчыны, але мужы хапалі іх за руку, а адною не пляснеш. Пасля спектакля затрымаўся на-чальнік. Ад яго, як заўсёды, несла пракіслым пера-гарам, але трымаўся ён роўна, толькі часцей моргаў пачырванелымі павекамі. Паклікаў старшага кухара: «Лудзін, накармі артыстаў ад ну за». Кіўнуў кандзей-шчыку, які чакаў Крэчата, каб весці ў камеру. «Ва-дап'янава адпусці. А ты, артыст, глядзі, каб у бараку быў парадак і ніякага крадзяжу».

Пасля спектакля так не хацелася здымаць усё цывільнае і зноў нацягваць абшарпаныя і прапацелыя лагерныя транты. Узбуджаныя, шчаслівыя ад поспе-ху, што парадавалі забыццем сваіх таварышаў, усе мы за доўгім стадом сёрбалі астылую баланду і елі кашу з ячнай сечкі.

Назаўтра зранку хвастаў касы дождж з сіберным ветрам. Мы моклі і дрыжалі на вахце. Адны падхваль-валі мяне, іншыя зубаскалілі. «Ну, артыст пагарэлага тэатра, колькі кубікаў паставіш за начальнікаву баланду? Гы-гы-гы».

Я пілаваў і калоў, як заўсёды, а ў галаве круціліся рэплікі з «Платона Крэчата», гучала скрыпка і медо-

дыя, напэўна, прыдуманая самым Вадап'янавым. Пас-ля паўдня дождж сціх, а рэзкі вецер ударыў ня-сцерпным холадам. Мокрая адзежа зашэрхла; як за-шклёныя, не гнуліся рукавы, але трэба было вару-шыцца, каб не зайсціся зусім. Языкі кастроў круціў вецер і раздзімаў іскры. Яны падалі на целагрэйкі, і жалела вата, што ледзь паспявалі тушыць. Бярозы і хвоі гнуліся і гулі, слабейшыя вецер выварочваў з карэннем. Думалася: так і чалавек — дужы тры-маецца, а слабы падае ніц. Змяркалаея, а адбою ўсё яшчэ не было.

Сагнутыя, раскудлачаныя ветрам, як вароны ў навальніцу, доўга яшчэ дрыжалі і туліліся адзін за аднаго на вахце, пакуль начальнік канвоя пера-лічваў брыгады і здымаў з трасы стралкоў. Абле-дзянелыя бушлаты і целагрэйкі аж трашчалі на згібах, ногі ў лапцях на тоненькую парцяначку былі як чужыя. Я суцяшаў сябе, што прастуджуся, да раніцы падскочыць, дасць бог, тэмпература, і можа, лекпом вызваліць ад работы. Але ўсе спад-зяванні былі марныя: колькі ні моклі, тэмпература не падымалася.

На вахце ў збітай на вуха кубанцы стаяў сам Ва-хонін. Тварам ён мне чамусьці нагадваў на партрэце самадзержца Паўла I — кірпаты, з пукатымі вачыма і адвіслымі шчокамі. Ён — заўсёды на лёгкім падпіт-ку — трымаў на шворцы лютую аўчарку з натапы-ранымі вушамі, вываленым чырвоным языком і вострым! вялізнымі клыкамі. Значыць, сёння начальнічак будзе пацяшацца. Ён прапусціў доўгую калону ле-сарубаў, асядлаў каня, даўжэй адпусціў павадок і паехаў за апошняй брыгадай. Ззаду звычайна ледзьве калываюцца дахадзягі. «Ану, падцягніся, маць вашу туды-сюды, контрыкі!» — крычыць начальнік і пускае аўчарку. Яна збівае з ног апошняга, шкуматае яго рыззё, Вахонін хвошча няшчаснага бізуном і весела рагоча. Гэта была любімая забава начальніка-садыста. Казалі, што ён спрабаваў спакусіць Вольгу Рыгораўну, а ёй падабаўся прыгожы ленінградскі інжынер Паша Баярскі. Вахонін нічога не дамогся, а Баярскі за-грымеў на штрафны лагпункт. Адзінага доктара адпра-віць на павал ён не мог. Хто б тады лячыў зняволеных і вольных? Ён лаяўся і тупаў нагамі на Вольгу Рыго-раўну, што многа вызваляе ад работы лесарубаў, а зусім нямоглых адпраўляе ў слабасільную каманду.

Дакторка цярпліва тлумачыла, калі будзе пасылаць у лес хворых, павялічыцца смяротнасць, а за гэта не пахваляць ні начальніка, ні санчасць.

Я ўсё яшчэ хадзіў вечарамі па санпаёк і трохі акрыяў і падужэў. Часам мілая Валянціна Міхай-лаўна казала: «Зайдзіце ў амбулаторию». Я ціха стукаўся ў дзверы. У приёмным пакоі перад расчы-ненымі дзверцамі грубкі глядзела на агонь Вольга Рыгораўна. Яна распытвала, як я жыву, задавала балючае пытанне, ці пішуць з дому. Я расказваў, што ў Мінску засталася маладая жонка з хлопчыкам, народжаным пасля арышту. Ведаю, што іх выселілі з кватэры, Таню выключылі з інстытута. На першым часе прыходзілі лісты, а вось ужо другі год —- ні слыху, ні дыху. Дзе яны, што з імі, нічога не ведаю. А невядомасць — самая страшная пакута: ці не пасадзілі і іх, ці жывыя яны? Вольга Ры-гораўна як магла суцяшала, а каб забыцца, прасіла чытаць вершы. Мая маладая памяць іх трымала мноства. Я чытаў Блока і Ясеніна, Багрыцкага і Пастарнака, «Про это» Маякоўскага і лірыку Пуш-кіна. Не называючы аўтара, я прачытаў:

Мы с тобой сидели рядом У
погасшего костра, На меня
печальным взглядом Ты
смотрела, как сестра.

Было яшчэ некалькі строф у тым жа стылі. Пасля доўгай паўзы Вольга Рыгораўна спытала, ці не я гэта напісаў. Я разгубіўся і назваў прозвішча неіснуючага аўтара. На развітанне яна падала маленькую мяккую руку і сказала, што на заутра мяне ўключыла ў спіс вызваленых ад работы. Я падзякаваў і паўтарыў вядомую прымаўку: «Дзень кантоўкі — месяц жыцця».

Зімою 1940 года нечакана Вольгу Рыгораўну выклі-калі на вызваленне. Яна затрымалася на некалькі дзён, пакуль здавала санчасць фельчару з шостага лагпункта Ізоту Іванавічу Цымбалюку. Праводзілі Вольгу Рыгораўну ўсе, хто быў у зоне. На развітанне яна мяне абнадзеіла: «Лёд крануўся. Спадзяюся су-стрэцца з вамі ў Ленінградзе. Я напішу». І вызваленых на камендацкі лагпункт вялі пад канвоем. Павёў стралок і выратавальніцу многіх арыштантаў і вольных.

Ліста ад Вольгі Рыгораўны я не дачакаўся. Праз многія гады ў ленінградскім адрасным стале мне адказалі: «Такая не значыцца». Хутчэй за ўсё загінула ў блакаду, а каб засталася ў сваёй санчасці да канца тэрміну, магчыма, жыла б і цяпер. Што лепш, ніколі чалавек не ведае наперад.

Болып на волю і на перагляд спраў з адмененымі прысудамі нікога не выклікалі. Я цярпліва чакаў свае чаргі. Пілаваў дровы, хадзіў на ручныя пагрузкі, кончыліся мае санпайкі і «кантоўкі», ніхто мне не пісаў. Адчуваў сябе адзінокім, пакінутым, нікому не патрэб-ным у свеце. Праўда, зрэдку прыходзілі пасылкі з Глуска ад дзядзькі: чорныя сухары, рукавок фасолі, кавалачак сала і пачак цукру. Гэта была адзіная ўцеха і падтрымка. А дўша прагла хоць маленькага суцяшэн-ня, аддушыны, спадзявання, забыцця. Мокры, змора-ны хадзіў вечарамі на рэпетыцыю лаўранёўскага «Разлома». Іграў не нейкую там эпізадычную ролю, а рэвалюцыйнага матроса Гадуна.

Начальнік КВЧ, Пятро Іванавіч Марозаў, чалавек недалёкі, мітуслівы і спагадлівы, быў вялікі аматар самадзейнасці, таму ўсімі праўдамі і няпраўдамі даваў палёгку ўсім удзельнікам спектакля. А ў лагеры былі людзі ўсіх спецыяльнасцей — мастакі, сталяры, бутафоры, скульптары. Афармленне нашых спектакляў набліжалася да прафесійнага. Сцэна на-гадвала палубу сапраўднага карабля. Дэкарацыя кватэры Бярсенева будзіла ўспаміны пра волю. Спектакль паўтаралі некалькі разоў, нават выязджалі з гастролямі на суседнія лагпункты. Марозаў хадзіў імяніннікам.

Аднойчы ён мяне ўгаварыў напісаць п'есу на лагерным матэрыяле, паказаць ударнікаў і прагульшчыкаў, прыдумаць вясёлыя прыпеўкі, карацей, «даць мабілізуючы матэрыял». Для гэтага паабяцаў на тыдзень вызваліць ад работы. Як тут не згодзішся? Выйдзе не выйдзе, а тыдзень пракантуешся. І я напісаў вершаваную, месцамі нават дасціпную двухактоўку з патрэбнаю начальству назваю «Лес — Родине». Яе ставілі здатныя да спеваў і танцаў драмгурткоўцы. На спектаклі аўтар падпіраў пля-чыма халодную грубку, і ніхто яго не заўважаў. А воплескаў было многа, некаторыя «героі» адразу пазнаваліся, а з дзесятак чатырохрадкоўяў увайшло ў лагерны фальклор.

З прадстаўлення я прыйшоў у сваю палатку спустошаны, з ураажаным аўтарскім самалюбствам: ніхто мяне не заўважыў, ніхто не прывітаў. Успомнілася мае даўняе супрацоўніцтва з толькі што створаным у Мінс-ку тэатрам юнага гледача і выдатным рэжысёрам Ка-вязіным, для тэатра рабочай моладзі перакладаў драму Бурштэйн «Працяг будзе», глядзеў, як яе рэпеціруе таленавіты і палымяны Міхаіл Зораў, успаміналіся прэм'еры і радасць дачынення да зробленага сапраўд-нымі мастакамі.

Брыгада ўжо спала. Я падаслаў целагрэйку на го-лыя нары, накрыўся бушлатам і патануў у свет ус-памінаў, летуценняў і сноў. Аж у палатку з грукатам увайшоў дзяжурны з ліхтаром і гучна назваў маё прозвішча: «Давай на адной назе да начальніка!» Я прахапіўся і адразу не зразумеў, чым правініўся. Ага! Дапісаўся! Начны выклік да начальніка або «кума» — верны кандзей. Папрачыналіся і мае суеедзі. Яны разумеюць, куды мяне бяруць. Вытрасаюць па каліву махорку, збіраюць на закрутку паперу. Міша Пла-шчынскі суе засохлы кавалачак хлеба. Мяне сякуць дрыжыкі. Па пустой зоне дзяжурны вядзе да начал ьніка. Свеціцца толькі адзінае акно ў яго кабінеце. Няўжо маю работу над п'есай палічыў прагулам? А можа, у ёй знайшоў палітычна шкодныя думкі, тады — цэнтральны ізалятар, новае следства, «контр-рэвалюцыйны рэцыдыў» і новы давесак да маіх дзесяці гадоў.

Вахонін сядзеў за сталом адзін у накінутым на плечы шынялі і ссунутай на лоб кубанцы, ружовенькі і прапахлы густым перагарам. Я спыніўся ў парозе і далажыў, што прыбыў па яго загаду. За мною стаяў дзяжурны з ліхтаром. «Можаш ісці, Тарасаў», — буркнуў начальнік. Памаўчаў, агледзеў мяне ад лап-цей да макаўкі. «Гэта ты са сваёй галавы зварганіў гэтую храновіну?» Усё ў мяне абарвалася ўсярэдзіне. «Па заданні начальніка КВЧ. Ён сам усё правяраў і ўхваліў». — «А кім быў на волі?» Я расказаў. «Хм, жур-на-ліст! Пя-са-цель. Чаго ж табе не хапала на волі? У контррэвалюцыю пацягнула? Язык доўгі ці напісаў, чаго не трэба?» Я сказаў, што ні ў чым не вінаваты. «Усе вы не вінаваты, а чырвонец адвалілі за здарова жывеш? Усё гэга глупства. А ты, відаць, башкавіты. Складна ў цябе выходзіць. Унь як рагаталі. Адно кепска... Здагадваешся? Не? Няўжо

такі тупы? А хто болып за ўсіх змагаецца за лес ро-дзі-не, га? Рука-вод-ст-ва! Паняў?» — «Паняў, гражданін начальнік». — «Ты ў якой брыгадзе? Куў-шынава? Та-ак. Скажы заутра Марозаву, што я загадаў аформіць цябе днявальным у КВЧ і сачыняй так, як трэба. Ясна?» — «Ясна, гражданін начальнік». — «Ну, чашы».

Я вярнуўся на свае нары, рады, што не трэба ўставаць на развод. Магчыма, сучасны сыты, задаволены і спакойны чытач папракне мяне: дзе ж твая прынцыповасць, пачуццё годнасці, элементарны гонар, што дагаджаў марозавым і вахонімым? Калі жыццё пастаўлена на карту, выбар адзін. Калі б настыраўся з самадурам, адным сведкам тых страшных пакут было б меней, не было б і гэтых старонак. У кожнага свой непаўторны лес, свая адзіная дарога. Я прайшоў яе сумленна, чапляючыся за апошні паратунак, каб выжыць, каб расказаць нашчадкам праўду.

БРЫГАДА «УХ»

Вясна саракавога года была ранняя і дружная. У лясных лагчынах яшчэ ляжаў падталы шэры снег, прыцярушаны карою і ігліцай, прыгрэтыя сонцам узгоркі папрастрыквала кволая траўка, падсохла разбитая калясьмі паўсотні фурманак дарога. Врыгады ўжо не хлюпалі па суцэльнай калатушы, а перас-коквалі з грудка на грудок, цалялі ў падсохлыя ка-ляіны.

Ачапленне было кіламетраў за пяць ад зоны. Яно пачыналася штабялямі дроў, накатамі шасціметровага кругляка, ярусамі рудстойкі і пропса, дробнага падтаварніку і шпал. Склады драўніны расцягнуліся кіламетры на чатыры ўдоўж і на кіла-метр углыб. Прыйшла пара вывозіць арыштанцкую прадукцыю на будоўлі, на шахты, на заводы, у нейкія далёкія гарады, дзе ніхто і не здагадаецца, што кожнае бервяно паліта слязьмі, магчыма, іх родзічаў ці знаёмых.

Каб вывозіць, трэба падвесці чыгуначную ветку, як тут яе завуць — «вус». Дзеля гэтага прыехаў прадстаўнік чыгуначнага аддзела лагера бесканвойны ін-жынер Сцяпан Агурцоў. Тэрмін у яго быў не-

вялікі, ён вольна ездзіў па ўсёй тэрыторыі лагера. Вяеёлы, трошкі цынічны малады чалавек неяк разга-варыўся са мною, мы знайшлі агульную мову і па-сябравалі.

Увечары мяне выклікаў начальнік і загадаў пры-няць брыгаду на будаўніцтве чыгункі. Я адмаўляўся, бо ніколі чыгунак не будаваў. Агурцоў паабяцаў, што за дзень навучыць усім прамудрасцям, работаю будзе кіраваць сам. «А якую брыгаду прыняць?» — «Заутра на разводзе ўбачыш і павядзеш», — сказаў начальнік.

Я доўга маўчаў пра сваю новую насаду і не ўяўляў, з каго мне набяруць брыгаду. Ноччу прайшоў цёнлы дожджык, зямля курылася блакітнаю параю. Развод закончыўся, а ніякай маёй брыгады не было. Падышоў Агурцоў: «Ты толькі не палохайся і не лезь у бутэльку. Чыгунку мы з табою пабудуем і выратуем людзей. Слухайся толькі мяне і ніколі не пярэч. Я з на-чальнікам пра ўсё дамовіўся». Враму зачынілі, а маёй брыгады няма. Аж гляджу, з ізалятара адзін за адным выпаўзаюць зацятыя «адказчыкі» з вялікім кандзей-ным стажам. Яны месяцамі не працавалі, даходзілі на трохсотках і рэдзенькай поліўцы. Каб вырвацца ў стацыянар, адны зашывалі сабе рот, прышывалі гузікі на голыя грудзі, рэзалі чэрава, калечылі рукі, абы толькі не хадзіць на работу.

Некаторыя мае будучыя брыгаднікі з зімы не вы-лазілі з кандзея, таму былі ў дзіравых целагрэйках і ватных штанах, мультановых малахаях, зарослыя і бледныя, але вясёлыя і языкатыя. «Брыгада ух, укал-вае за двух. Начальнічак, лады, дай болей баланды». Асабліва ўсе блацякі любілі гаварыць у рыфму. Былі сярод іх «зладзеі ў законе» — ад шыі да пят у ква-ліфікаваных татуіроўках Колька Сцёпін і невысокі, бялявы і прыгожы Толік Кузняцоў. У яго была адзіная наколка, але на ўсю спіну — ілюстрацыя да пушкін-скай «Песні аб вешчым Алегу»: коннік, кудзеснік, чэрап і змяя. Унізе чатырохрадкоўе: «Так вот где таилась погибель моя. Мне смертию кость угрожала, из мертвой главы гробовая змия, шипя, между тем выползала». Відаць, наколваў кваліфікаваны мастак. Як толькі было цярпець такую пакуту? Між іншым, надпіс для Толіка быў прарочы. Гады праз два расказ-валі, што на нейкім іншым лагпункце за тое, што «ссучыўся» (здрадзіў сваім) ці праіграўся, Толіка сон-

нага засеклі ў бараку, а вінаватага так і не знайшлі, ды і не надта шукалі.

Нарэшце маю брыгаду пастроілі. Агурцоў з усмешачкай І жарцікамі расказаў пра ўмовы працы: работа здзельная, норму схапілі і — у зону, за перавыканан-не — трэці кацёл і кіло дзвесце хлеба. Пасля вячэры ўсё, што застаецца ў катлах, — чыгуначнай брыгадзе. «Ну, як, лады, хлопцы?» Маўчаць, не вераць. «Вас я не пакрыўджу, але ўкалваць прыйдзецца без дуры-каў». — «А ты не цямніш, начальнхчак без намордні-ка?» — «Што вы, хлопцы». — «Аты забажыся па-блатному». — «Бля... буду», — ляпнуў сябе ў грудзі Сцяпан і перахрысціўся пад агульны рогат. «А цяпер у сталоўку! Стоп! Стоп! Вы ж не табун, а брыгада. Строем за брыгадзірам». І мы пайшлі. У хлебарэзцы выдалі кожнаму па шасцісотцы, накармілі густою баландою і абедзеннаю кашаю.

Павесялелі мае дахадзягі. Як яны прагна ўміналі дзённую пайку, як выскрабалі і вылізвалі міскі! У інструменталцы ахвотна разбіралі рыдлёўкі, ламы і кіркі. Дарогу пачыналі весці ад канца скла-даў да магістралі. Капалі глыбокія кюветы, а грунт выкідалі на будучае палатно. Хоць і худыя, знясі-леныя дахадзягі, як мурашкі, выкарчоўвалі пянькі, махалі рыдлёўкамі, варочалі ламамі і пазіралі на дзве тычкі ў канцы нашага участка. Да першай — сто працэнтаў, да другой — сто пяцьдзесят. Там свяціў трэці кацёл і вялікая пайка. Акорднае задание — найлепшы прыганяты для лагерніка. Яго наибольшая мара — хутчэй з'есці сваю порцыю і легчы на голыя нары. І мае «рабацягі» стараліся і прыспешвалі адзін аднаго. Трохі адставаў прыгожы азербайджанец Касі-маў. Яго вялізныя чорныя вочы глядзелі пранізліва і сумна. З разадраных па швах некалі ватных штаноў свіцілася бруднае смуглае цела, на прапацелую майку надзета дзіравая целагрэйка. Я спытаў, ці ёсць у яго яшчэ што-небудзь з адзення. «Есць, — і Касімаў вы-смыкнуў з прарэхі рубец заношаных трыкатажных трусоў: — Вот, не знаю, как ему фамілія». «Трусы», — падказаў я. «Ту-русы. Забил сапсэм». — «Кім жа ты быў на волі, Касімаў?» — «Я-я? Я била лёчик». — «На якіх самалётах лятаў?» Здзіўлена глядзіць на мяне Касімаў і ўсміхаецца: «Сапсэм не летал. Я лёд возил». Рагочам удвух. Сапраўды, і смех і грэх з такога «агітатара».

Агурцоў быў асаблівым прыхільнікам маёй брыга-ды. Ён, відаць, хацеў выратаваць хранічных адказчы-каў, падкарміць іх, паставіць на ногі. Выкарчуем два пні, а ў рапарцічцы іх ужо чатыры, пералапачваем жоўты пясочак, дзесятнік піша: «твердый глинистый грунт с извлечением валунов». Хто іх лічыў, хто праверыць, які там быў грунт? А гэта давала вунь які высокі працэнт!

З першых дзён мая брыгада «чыгуначнікаў» над рогат усяго лагпункта стала ўдарнаю і стаханаўскаю. Шхто не любіць аднастайную марудную работу ад званка да званка, асабліва калі норма вялікая, а пайка малая. А тут работа акордная, зрабіў і — на бакавую, і пайка свяціла самая важкая. Вось і стараліся з дапамогаю разумнага Сцёпкі Агурцова. Калі ён недзе ёсць і цяпер, дык не адзін чалавек абавязаны яму жыццём, і дзеці тых дахадзяг прыйшлі ў гэты свет таму, што выжылі іх бацькі.

Аднойчы мы прыйшлі на вахту, калі сонца толькі звярнула з паўдня, і трэба ж было сутыкнуцца з начальнікам. Ён як затупае, як вырачыцца: «Вы чаго гэта? Хто дазволіў? Усёй брыгадай у кандзей захацелі? Брыгадзір, далажы!» Я паказаў рапарцічку, падпі-саную чыгуначным дзесятнікам. Сто трыццаць пра-цэнтаў. Начальнік зірнуў на маіх абарванцаў, па-круціў галавою і засмяяўся. Стралок пацвердзіў, што працавалі без перакуру і дзесятнік дазволіў весці ў зону.

«Хрэн з ім. Наша дзела даць рабсілу, а яны няхай разлічваюцца. А вы будзеце ўкалваць, новае абмундзі-раванне дадзім».

«Мы работы не баімся, на работу... сам панімаш, гражданін начальнічак. Ударнікі, адным словам. На зіму бяры нас у прыдуркі. З мяне класны пекар будзе. Тут усе кухары, капцёры і бухгалтеры. Вунь Касімаў свой лётчык», — зарагатаў і адбіў чачотку Толік Кузняцоў. «А на цябе, здаецца, нарад прый-шоў», — успомніў начальнік. «Можа, на работу ГУЛАГ запрашае? А калі на штрафняк, схаваюся, не знойдзеце. Мне цяпер і тут добра», — прызнаўся Кузняцоў.

Мы баяліся, каб начал ьнік не павярнуў назад на трасу. Аж не, пакруціў галавою і пайшоў праз вахту. Пусцілі ў зону і нас. Сцепка Агурцоў шчодра нам выпісваў трэці кацёл за неіснуючыя валуны, пянькі і

цвёрды грунт і паступова адносіў вешку далей і далей. Хлопцы нібыта не заўважалі і ўкалвалі, не лянуючы-ся. Мне Агурцоў тлумачыў сваю «методу»: «Так, як цяпер, яны ніколі не працавалі і наўрад ці будуць працаваць. Ты ж ні разу не крыкнуў на іх «давай, давай». Акордная работа найлепшы прыганяты. Беру-чыся за рыдлёўку, чалавек павінен ведаць, колькі ён павінен зрабіць і што за гэга будзе мець. Бачыш, як яны варушацца і слухаюцца цябе, бо вераць: ні ты, ні я не ашукалі іх ні разу. Зірні, як яны ад'еліся. Пасля галадухі чалавек становіцца, як налівач, а сыты ўжо не захоча садзіцца ў кандзей на трохсотку».

Аднойчы я прыхварэў, і брыгаду навёў сам Сцё-пін. Хацеў паказаць, на што здатны, і ўвечары прынёс мне падпісаць рапарцічку на сто пяцьдзесят працэнтаў. Следам за ім зайшоў Касімаў, намыты, пачышчаны, у новых картовых штанах і кашулі. Усміхаецца і маўчыць, потым працягвае з-за спіны беленькую булачку са свайго «стаханаўскага» пайка. «Кушай, биригадир. Ты балной. Кушай, пажалуста». Я паўпінаўся, потым разламалі булачку напалам і з'елі ўдвух.

Туфта была туфтою, чыгуначны «вус» рос з кожным днём і састыкаваўся з галоўнаю магістраллю. Зажурылася мая брыгада, што кончылася «лафа» і «стаханаўскія» абеды. Пачаліся пякельныя пагруз-кі. Паражняк падавалі адзін за адным переважна ноччу. Нарадчыкі і дзяжурныя бегалі па зоне з ліхтарамі — лавілі ўцекачоў, а яны зашываліся на гарышчы, хаваліся ў моргу, толькі б не ісці на нагрузку. Загрузіўшы два эшалоны, людзі валі-ліся з ног, засыпалі на хаду, ламаліся і падалі пад цяжарам сырых шпал, не здолелі ўскаціць даўжэзнае бервяно, яно зрывалася з покатаў, ка-лечыла, а то і насмерць раструшчвала не надта спрытнага грузчыка.

Пагрузка была не для маіх «стаханаўцаў». Пачаліся «мастыркі»: прыкладалі да цела пялёсткі люцікаў і праз пару дзён з'яўлялася мокрая флегмона, набівалі тэмпературу, на вогнішчы прыпальвалі пятку, абы толькі не ісці на нагрузку. Некаторыя зноў падаліся ў ізалятар. Аднойчы па дарозе на нагрузку прыгожы хлапчук з Магілёва Лёнька Філонаў (мабыць, мянушка стала прозвішчам) вільнуў за разлапісты выварат, за-таіўся, стрелок прайшоў каля яго і не заўважыў.

Вопытны «кішэннік» і «дамушнік», Лёнька Філонаў бясследна знік. Відаць, недзе на перагоне зашыўся ў гружаны вагон і паехаў на волю.

Толькі пасля пагрузкі спахапіліся, што не хапае чалавека. Гадзіны тры на вахце трымалі ўсе брыгады, з аўчаркамі абшасталі ўсе склады і лесасеку, у за-гружаныя дрыўмі вагоны паролі пікамі, а Лёньку не знайшлі. Доўга мяне цягаў упаўнаважаны чэкісцкага аддзела за «садзеянне ўцекачу». Брыгаду перавялі ў рэжымныя. Мае хлопцы дзякавалі Лёньку, што выра-таваў нас ад начных пагрузак.

СМЕРЦЬ АНГЕЛА

Пасля вызваленчага паходу Чырвонай Арміі на Захад 1939 года наш лагер стаў інтэрнацыянальным. Увосень прыбыў этап з Полыпчы: мужчыны ў ніколі не бачаных шыкоўных гарнітурах і палітонах, з блі-шчастымі скуранымі чамаданамі і партфелямі, жан-чыны ў капялюшыках, светлых пальцечках з пеля-рынкамі і ў лайкавых пальчатках на зграбных ручках. Потым з Малдавіі прыгналі дзевяноста трох малдаван у доўгіх суконных бурнусах, у кажушных камізэльках і каракулевых стаўбунаватых шапках. Быў сярод іх колішні пракурор, некалькі светароў і звычайныя ся-ляне — вінаградары і кукурузнікі.

У польскім этапе трымаўся незалежна паважаны ўсімі землякамі былы таварыш міністра, быў і ма-ленькі сівенькі і надта ж гаваркі банкір. Ен кожнаму расказваў, колькі яго мільёнаў захоўваецца ў швей-царскім і лонданскім банках. А цяпер ён працаваў «рухавіком» — увесь дзень тузаў за вяроўку пры-мітыўнае прыстасаванне, што шчапала дранку на дах. Перакоўваўся, вывучаў на практыцы, як дастаюцца мільёны.

Дужэйшых паслалі на навал і на нагрузку, жанчын на акорку драўніны, самую прыгожую ўзяў за прыбі-ралыпчыцу на пякарню Коля Зотаў, колішні буйны махляр і прайдзісвет, з добра падвешаным языком і ўяўнай адукаванасцю. Начальства яму патурала ва ўсім: ён за кошт прыпёку шчодра карміў усіх вольна-наёмных.

Тыдні праз два палякі ўжо не пазнавалі адзін аднаго ў лагерных неданосках. Іх бессаромна распраналі воль-

ныя і блатары, брыгадзіры і дзесятнікі, кухары і капцёры. Уркі на дзвярах свайго шалмана павесілі пригожую фанерную шыльду «Ларек». Многія палякі пацягнуліся туды, спадзеючыся нешта купіць. Ім у дзвярах рабілі «цёмную» — на галаву накідвалі коўдру або бушлат, вытрасалі кішэні, здымалі пінжак, па-пярэджвалі: калі каму заікнецца, прырэжуць, давалі ў каршэнь кухталя, і небарака ляцеў з ганка, мінаючы прыступкі. Некаторыя беглі скардзіцца на вахту. «Дзе абрабавалі?» — «У ларку». Пасля аперацыі шыльда часова здымалася. Наглядчык з папярпелым ішлі ў сапраўдны ларок і, як кажуць, цягнулі пусты нумар. Потым шыльда вывешвалася зноў для чарговага «наіўняка».

Большасць гарнітураў, чамаданаў, паліто і парт-феляў пераплыла за зону ў шафы і куфры начальнікаў і стралкоў. Іх бессаромна выменьвалі за хлеб, цукар, махорку, за невялікую плату. Пекар Коля Зотаў з дапамогаю вольных адпраўляў дадому пасылку за па-сылкаю.

Менш прывабнаю была вопратка малдаван, але і іх хутка пераапранулі ў неданоскі трэцяга тэрміну. Па-плыў за зону шыкоўны сурдут былога пракурора Бе-сарабіі Прусакова, з тонкага сукна — сутана айца Іоны. Валіць лес, грузіць вагоны, будаваць ляжнёўкі яны былі не здатныя. Пайкі не цягнулі вышэй за ча-тырыста — пяцьсот грамаў, рэдзенькая баланда на першы кацёл, лыжка ячменнай кашы, а часам за невыкананне нормы ўся брыгада з вахты ішла без затрымкі ў кандзей. У многіх малдаван паацякалі твары, пад вачыма пазвісалі вадзяністыя мяшэчкі, пабляклі і апусцелі вочы.

-Першымі апускаліся ў лагеры не загартаваныя пра-цаю кволыя інтэлігенты. Яны пачыналі длубацца на сметніках каля кухні, вылізваць чужыя міскі, рабіліся абыякавыя, пераставалі ўмывацца, трацілі чалавечае аблічча і годнасць, ад жывых ішоў нейкі затхлы дух. Па зоне сланяліся патэнцыяльныя смяротнікі. На работуісці яны не здолелі, без тэмпературы санчасць вызвалення не давала, значыць, садзіліся ў кандзей, а там неўзабаве — дарога за вахту з біркаю на вялікім пальцы правай нагі.

Самых саслабелых пасылалі ў брыгаду лапцяплё-іаў. У зямлянцы з невысокаю надбудоваю бязногія і кульгавыя дзяды забяспечвалі галоўным абуткам ле-

сарубаў — вяцкімі лапцямі на сорак вушак. Сярод лапцяплётаў былі свае стаханаўцы і ўдарнікі, седзячы, зараблялі трэці кацёл. Паслалі да іх вучыцца двух маладых польскіх дахадзяг. Колькі яны ні біліся, а цалкам лапця не сплялі: адзін неяк агораў насок, другі пятку, і панеслі здаваць у капцёрку кожны па паў-лапця, каб не лічыліся прагулыпчыкамі і не начаваць у кандзеі. Ну ж і парагатаў з іх капцёр Яша Смірноў, а яны, няшчасныя, стаялі і плакалі.

З польскімі і малдаўскімі прозвішчамі сяк-так асвойталіся, а прыбыў вялікі этап з Грузіі, і пачаліся пакуты для брыгадзіраў і работнікаў бухгалтэрыі: усе прозвішчы здаваліся на адзін капыл. Іх блыталі ў продстале, блыталі нарміроўшчыкі, блыталі рэгіст-ратары санчасці. Пакуль было цёпла, сыны Каўказа яшчэ неяк трымаліся, а ўдарылі маразы, закруцілі завеі, дарогі і тайгу завалілі высокія сумёты, учарнелі, згорбіліся, закалаціліся ад голаду і сцюжы некалі прыгожыя і дужыя землякі «вялікага» Сасо і пасы-паліся адзін за адным, як мухі. Пакуль дойдзе да ачаплення — духі вон. Трэба ж абтаптаць, падсекчы камель. Пачнеш пілаваць, а пілу зацiснула. Вопытны лесаруб ведае, як даць рады, а бёдныя дзеці сонечнага поўдня выбіваюцца з сілы, пакуль зваляць адно дрэва. Ніхто іх не вучыў гэтай рабоце: пілу з сякераю — у зубы і гайда ў лес, а там хоць пуп развяжы, а норму дай. Дрэвы падалі абы-куды, і гінулі пад імі дзесяткі бездапаможных лесарубаў. Ніхто па іх не заплакаў, не паведаміў радні, як загінуў іх пакутнік.

На такіх санчасць складала на вузенькай паперцы акт: «Памёр ад запалення лёгкіх» або «ад сардэчнай недастатковасці», а дзе і калі пахаваны, засталося таямніцаю назаўсёды. За тыдзень нябожчыкаў набі-раўся поўны дашчаны хлеўчучок, названы моргам. Укамянелую зямлю было не ўкапаць, а хаваць неяк трэба. За поўнач голыя закасцянелыя ад марозу трупы, адных удоўж, другіх упоперак, укладваў на сані хозвозчык Міфодзій Кастроў, вывозіў у лес за конбазу і да вясны завальваў снегам. А як растане зямля, было не да нябожчыкаў, ды і знікалі яны неяк таямніча з таго месца. Толькі часам знаходзілі косці і чарапы.

Ад сцюжы, голаду і непасільнай работы асабліва грузіны і малдаване падалі на хаду. Яны хутка трацілі волю, надзею і чалавечае аблічча; апускаліся маральна

і фізічна, голад іх гнаў да скрынак з кухоннымі адкідамі, яны прагна грызлі салёныя галовы траскі, абпіваліся вадою, ногі, твары распухалі да шкляной празрыстасці, і людзі нячутка згасалі. Раніцай будзяць на паверку, а ён нежывы. Брыгадзір не надта сяяшаўся даваць на нябожчыка весткі ў санчасць, каб яшчэ дні два мець лішнюю пайку на брыгаду.

Здаралася наадварот: па зоне блукалі «жывыя нябожчыкі». Не надта пісьменныя брыгадзіры часам памыляліся: памрэ Гогіберыдзе, а ў рапарцічцы спі-шуць Насарыдзе. І ён з раніцы ходзіць высвятляць, чаму яму не даюць пайку. У продстале тлумачаць, што ён памёр. «Вай, слюшай, зачем умер? Я еще живой». І тупае небарака, жывы нябожчык, у санчасць па даведку, што ён сапраўды яшчэ жывы.

Малдаване ўсё ж неяк трымаліся, лягчэй пераносілі маразы, каго не абабралі блацякі, насілі кажушныя душагрэйкі, і лесапавалам яны авалодвалі спрытней. Маладыя хлопцы стараліся зарабіць большую пайку і давалі болып за сто працэнтаў. Але ўсе былі замкнё-ныя, маўклівыя і змрочныя. Толькі і пачуеш: «буна даміняца», «буна сяра». Іх парадзелая брыгада жыла асобна, але не надта дружна, часам усчыналіся сваркі, а за што, не разбярэш. Брыгадзірам у іх быў не то малдаванін, не то украінец Іон Саўчук, чалавек па-трабавальны і жорсткі. Ён адразу засвоіў галоўную лагерную паганялку: «Давай! Давай! Мацъ-перамацъ!» Хто не вырабіў норму, таго з вахты здаваў у кандзей, дагаджаў начальству, каб толькі ўтрымацца ў бры-гадзірах.

Неяк на пагрузцы наша брыгада стаяла побач з Саўчуковаю. Пакуль выводзілі загружены састаў, усе разам паселі вакол вогнішча. Грузчыкам прывезлі дзежку застылай на марозе баланды з турнэпсу і во-труб'я. Значыць, зноў грузіць усю ноч, а раніцай ісці на павал. Цяпер успамінаю і не верыцца, што гага мог вытрымаць галодны чалавек, хоць і вытрымлівалі адзінкі. Мы праклікалі чыгунку, што самі пабудавалі, глядзелі на бясконцыя склады, і апаноўваў жах, што ўсё гзта суджана нам перацягаць на ўласных гарбах. Звалімся, вывезуць за вахту, прыгоняць новых, і на іх долю хопіць.

Каля вогнішча побач са мною сядзеў, відаць, некалі прыгожы, з сумнымі вачыма малады малдаванін Рубежу. Сёрбаў ён баланду неяк далікатна, не хапаючы,

не давячыся. Заўсёды быў маўклівы і стрыманы, нават калі яго лаялі, маўчаў і ўсміхаўся. Я пацікавіўся, чым ён займаўся на волі. «Літаратурай». Прызнаўся і я ў сваёй адданасці прыгожаму пісьменству. Хутка мы разгаварыліся. Рубежу добра гаварыў па-руску і рас-казаў, што доўгі час збіраў матэрыялы пра службу Пушкіна ў Малдавіі, пра вытокі яго «Цыган» і вершаў, калісьці напісаных у Кішынёве. Расказваў ён паволь-на, узважваючы кожнае слова, успамінаў асабліва любімыя строфы і чытаў свае пераклады іх на мал-даўскую мову.

Пасля гэтай пагрузкі мы ўжо не абміноўвалі адзін аднаго: затрымліваліся хоць на некалькі хві-лін. Рубежу быў лепшым лесарубам і грузчыкам у брыгадзе Саўчука. Ён, мабыць, паверыў, што са-праўды «лучковая піла і канадскі тапор — кара-цейшы шлях да вызвалення», авалодаў лучковай пілою, спрытна валіў дрэвы з пня, раскрыжоўваў, калоў, словам, выкладаўся, не шкадуючы сілы, абы зарабіць большую пайку і залікі, у якія некаторыя па наіўнасці яшчэ верылі.

Напрадвесні паболыпалі дні, на ўзлобках падтаваў снег, рудзелі праталіны, на іх, як аладкі, ляжалі колцы з адмецінамі, пазразаныя з шасціметровых бяр-вёнаў — сляды зімовай туфты.

У многіх лагернікаў параспухалі дзёсны, павыпа-далі зубы, пачыналіся паносы, малдаване іх звалі «дзіярыя», а медыкі — цынга. Даўжэй за ўсіх тры-маўся Рубежу.

З павалу вярталіся яшчэ да змяркання. Неба ачысцілася ад воблакаў, праз цёмныя верхавіны лесу мігцела, драбілася іскрамі вялікае сонца. Прадвесне радавала цяплом, зялёнаю травою, шчаўем, салад-каватымі дудкамі, а летам — чарнічкаю і сыра-ежкаю. Арыштанты, як трусы, елі ўсё, што расло ў лесе, і ратаваліся ад цынгі і ад страшэннай пе-лагры.

Наша парадзелая, абшарпаная і аслаблая за зіму брыгада ўваходзіла ў зону апошняю. Ладны, падцяг-нуты вахцёр у хромавых ботах, сініх брыджах, пера-цягнутай шырокаю папругаю гімнасцёрцы, нібы ла-паткаю, фанернаю дошчачкаю адграбаў пары ў кожнай брыгадзе і запісваў, колькі вярнулася з лесу. Я толькі ступіў у зону, бачу — прыткнуўшыся да сцяны вах-цёрскай каравулкі, сядзіць Ангел Рубежу. Каля ног —

лучковая піла і канадскі тапор. Я аклікнуў яго: «Уставай, Ангел, прастынеш». А ён маўчыць, галава зві-сла на грудзі. Дакрануўся да пляча, а ён павольна ссунуўся на правы бок, У твары — ні крывінкі, вусны пасінелі, збялеў кончык носа. Няўжо Ангел адляцеў у лепшы свет? А рантам можна яшчэ выратаваць? Пабег у санчасць, прывёў лекпома. Той прыадкрыў павекі і спакойна сказаў: «Група Д». Прыйшлі санітары з насілкамі, і знікла яшчэ адна добрая душа. У гэты дзень Рубежу выканаў паўтары нормы і не дайшоў да барака. Дыягназ — параліч сэрца. Колькі іх спыні-лася, колькі разарвалася ад пякельнай работы, голаду, крыўды, здзекаў і душэўных пакут?!

Група «Д» расла з кожным днём, а брыгады адпа-ведна радзелі. У начальства быў план, і яно патра-бавала ў ГУЛАГа новай і новай рабсілы (сапраўды, сіла была рабская), ГУЛАГ даваў заяўкі аператыўным органам, значыць, зноў начамі шасталі «чорныя вораны», круціўся няспынны канвеер у следчых кабінетах, і на Поўнач ішлі эталоны з закратаванымі люкамі, стогнам!: «Ва-а-ады-ы!», «Хле-ба». Везлі будучых лесару-баў і кандыдатаў у трупу «Д». Памятаю — у пачатку месяца на работу выходзіла каля шасцісот чалавек, а праз две месяцы — толькі шэсцьдзесят. Так з мал-даўскага этапа к вясне застаўся жывы адзін брыгадзір Саўчук. І ён дайшоў: высокі, як тычка, тонкі, звонкі і празрысты, з ацёчнымі нагамі, вадзяністым тварам і патухлымі вачыма трапіў у «слабкаманду» — гэтую перасылку на той свет.

ГЛУХАТА

За некалькі месяцаў у нядзелю выпаў першы вы-хадны дзень. Дзіўна: не падалі ніводнага паражняка. Людзі ў бараках латалі свае транты, у каго ў капцёрцы вялося нешта ў пасылцы — у кіпяцілцы, на маленькіх вогнішчах у гліняных кар'ерах каля цагельні, у за-кураных кацялках варылі прасяную або панцаковую кашу, іншыя адсыпаліся за ўсе бяссонныя ночы.

На пятачку паміж баракамі з кавэчэўскага патэфона плыў хрыпаты голас Уцёсава: «Я возвращаю ваш портрет, я ни о чем вас не молю...» Гэты прымітыўны раманс вярэдзіў душу, нагадваў волю, студэнцкі інтэр-нат, песні Уцёсава, Козіна, Ірмы Яўнзем.

Непадалёк ад патэфона на лавачцы сядзела пры-гожая, статная, як дзяўчынка, Соф'я Іванаўна Эндэм. Яна працавала ў бухгалтэрыі. Здавалася, не сівыя, а срабрыста-белыя хвалістыя валасы аблямоўваюць ружовы твар класічнай прыгажосці. На лоб спадала маленькая грыўка, светла-шэрыя з сінявою вочы іскрыліся вільготнаю цеплынёю. Сіняя ў белую кра-пінку сукенка аблягала яе зграбную постаць. Софья Іванаўна заўсёды была стрыманая, з усімі аднолькава далікатная і незалежная. Гаварылі пра яе рознае. Сядзела яна за мужа, былога начальніка штаба Ленін-градскай ваеннай акругі. Пасля забойства Кірава разам з многімі ленінградцамі і яго з сям'ёю выслалі ў Саратаў на насаду начальніка ваеннага вучылішча. За што? Нехта ўспомніў, што некалі малады Блюхер заляцаўся да Соф'і Іванаўны. У яе мужа з будучым маршалам была сутычка, якая ледзь не скончылася паядынкам — абодва расшпільвалі кабуры. Значыць, начальнік штаба схільны да тэрору. У 1937 мужа Соф'і Іванаўны арыштавалі і расстралялі, а ёй далі восем гадоў. Неўзабаве забілі і Блюхера.

Соф'я Іванаўна была ў нас увасабленнем чысціні, жаноцкасці і прыгажосці. У бухгалтэрыі яна сядзела каля акна, і многія па некалькі разоў праходзілі каля канторы, каб толькі паглядзець на яе. Яна гэта заўважала, чырванела і адварочвалася.

Соф'я Іванаўна заўсёды мне нагадвала волю і лю-дзей, што засталіся там, але не адважваўся падысці і загаварыць, саромеўся свайго выгляду ды і не ведаў, што ёй сказаць.

У той выхадны дзень яна чытала тоненькую па-жоўклую кніжачку. Пяць гадоў я не трымаў у руках друкаванага слова і баяўся развучыцца чытаць. А тут — кніга. Я ціха падышоў з-за спіны і ўбачыў, што Соф'я Іванаўна чытае вершы: перагарнула — «Тры пальмы», «Ветразь», «Валерык». Лермантаў! Тут, за калючым дротам, у некага над падушкаю, хаваецца ад «шмонаў», пераходзіць з рук у рукі. Ад хвалявання ўздыхнуў. Яна азірнулася. «Вам падабаюцца вершы?» У роце перасохла, я толькі кіўнуў і нешта невыразнае мармытнуў. «Сядайце, пачытаем разам». Я прысеў на краёчку лаўкі, Соф'я Іванаўна прысунулася бліжэй і працягнула мне кніжку. «Вам падабаецца Лерман-таў?» — «Калі б ён дажыў хоць бы да пушкінскага веку, гэта быў бы найвялікшы сусветны Паэт. Чаго

варта «И звезда с звездою говорит», «Под ним Казбек, как грань алмаза, снегами вечными сиял».

Соф'я Іванаўна паглядзела на мяне доўгім нагл ядам. Рантам, бразнуўшы дзвярыма вахты, у зону беглі толькі што прысланы замест Вахоніна новы начальнік, малады і прыгожы Фамічоў, за ім ледзьве пасняваў куртаты даўганосы камандзір узвода Руса-коў з пустою расшпіленаю кабурою, за ім спяшаўся белабрысы ў рагавых акулярах і блакітнай фуражцы ўпаўнаважаны оперчэкісцкага аддзела Факін, дыбаў навольны начальнік рэжыму, апошні бег начальнік КВЧ Марозаў. Божа мой, колькі іх, і ўсе начальнікі! Яны завярнулі ў кабінет Фамічова, а Марозаў падбег да стала, выключыў і забраў патэфон, а з КВЧ вынес чорную талерку рэпрадуктара і пайшоў следам за ўсімі.

У паводзінах начальнікаў адчувалася трывога і заклапочанасць. Можа, збегла цэлая брыгада, бунт крымінальнікаў, крушэнне на чыгунцы? Што здарылася, ніхто здагадацца не мог. А мы чытаілі сабе Лермантава, не думаючы ні пра што. Пры самай вялікай сакрэт-насці па лагеры папоўз страшэнны шэпт — «Вайна». «Напалі немцы». Аптымісты пасмейваліся: «Слон і моська!» «Мы іх за тыдзень у парашок сатром. Колькі той Германіі?» і напявалі: «Не видать им красавицы Волги и не пить им из Волги воды». А тым часам трывога расла: у кожнага на волі засталіся родныя, блізкія. Хоць даўно маўчала мая Таццяна, нічога не ведаў пра народжанага без мяне сына, заўсёды думаў пра іх, асабліва цяпер было боязна за іх лес, за роднага дзядзьку, стрыечных братоў і сястру, думаў і пра бацьку, які нават баяўся прызнацца да мяне.

Болып за ўсё трывожыла невядомасць: змоўкла адзіная радыёкропка, зніклі газеты ў КВЧ, маўчалі вольнанаёмныя — ім забаранялася гаварыць пра вай-ну, спыняцца з зэкамі.

У некаторых у чэрвені і ў ліпені канчаўся тэрмін. Яны лічылі дні да вызвалення, паздавалі ў капцёрку зімовыя транты, напісалі родным, каб чакалі, а іх выклікалі ў УРЧ (улікова-размеркавальная часць) і паведамілі, што затрыманы ў лагеры да канца ваенных дзеянняў. Адны ў шокавым стане не маглі вымавіць слова, другія істэрычна лямантавалі. Бесканвойных заканваіравалі, знялі з блатных работ і ўсіх пагналі ў лес. Толькі таму, што скончыўся тэрмін, людзі трапілі

ў цяжкае становішча, як у першыя дні зняволення. Колькі было адчаю, колькі слёз!

Многія з нас панеслі ў УРЧ заявы з просьбаю адправіць на фронт, пісалі лісты «Любімаму і роднаму бацьку, правадыру і настаўніку Іосіфу Вісарыёнавічу Сталіну», пісалі Варашылаву, Калініну і Молатаву, наіўна верылі, што нашы «слязніцы» дойдуць, што іх прачытаюць, павераць нашай адданасці Радзіме, га-тоўнасці абараняць яе да апошняй кроплі крыві. Заявы прымалі, але далей упраўлення яны не ішлі. Праз паўгода прызвалі некалькі крымінальнікаў у штраф-ныя роты. Яны гінулі ў першых жа баях, на змену ішлі другія. А мы былі глухія і сляпыя: ніхто нічога не ведаў, што робіцца на фронце, дзе ідуць баі. Паўзлі чуткі: заняты Мінск, Орша, Смаленск. Не хацелася верыць. Новыя этапнікі шэптам расказвалі (каб не сеяць паніку), што бамбілі Маскву. Апаноўваў жах. Рэзка пагоршылася харчаванне — хлеб з вотруб'я, баланда з турнэпсу, каша — неабдзіраная пшаніца і ячмень.

Пачалі ў армію забіраць маладых стралкоў, воль-нанаёмных начальнікаў розных аддзелаў. На іх мес-цы прысылалі пажылых белабілетнікаў, эвакуіра-ваных жанчын з Пскоўскай і Калінінскай абласцей. Можна было здагадацца, дзе ідуць баі, але не хацелася верыць, што немцы над Масквою, што ўся Беларусь у акупацыі, што родныя і блізкія далека за лініяй фронту.

Нормы адразу пабольшалі, з'явіліся заклікі: «Усё для фронту. Усё для перамогі!» На кожным разводзе былы зняволены, а цяпер асабліва зацяты начальнік вытворчасці Бойчанка заклікаў ударнай працай для фронту зменшыць сваю віну перад Радзімай і па-пярэджваў: сістэматычнае невыкананне нормы лічыц-ца контррэвалюцыйным сабатажам, а сабатаж у ваен-ны час караецца адною караю. Кожнае выступление Бойчанка заканчваў адным абяцаннем: «Па трупах пайду, а план выканаю». І выконваў па кубаметрах драўніны і трупаў. І прадукцыя ў нас пайшла абарон-чая — ружэйная балванка, авіяцыйная фанера, ла-фетнік для гармат, рудстойка для Кузбаса і дровы для Масквы.

Амаль усе зняволеныя, сцяўшы зубы, з апошніх сіл пілавалі, грузілі авіяфанеру і баланс на цэлюлозу, прыклады для аўтаматаў, дровы і шпальнік. Кожны

адчуваў сябе змагаром у тыле, абаронцам сваёй зямль Брыгада мая распалася, і я зноў пайшоў на лесапавал. Ад перанапружання на гарачыні ў мяне часта ішла з носа кроў: толькі вярнуўся ў зону, падышоў да карыт-ца-ўмывальніка, прыклаў прыгаршчы вады да твару, як цурком хлынула кроў. I ніяк яе не спыніць. Нехта паклікаў лекпома. Ён прыйшоў да мяне разам з Соф'яй Іванаўнай. Яна клала мокрую хусцінку на лоб, пры-несла з амбулаторыі кальцый і не адыходзіла, пакуль не спынілася кроў. Можа, яна і спынілася ад яе такога пяшчотнага дотыку.

Пасля гэтага крадком, але часта мы пачалі сустра-кацца, каб ніхто нас не бачыў. Соф'я Іванаўна мне расказвала пра Ленінград, пра выдатныя спек-таклі ў Марыінцы, пра дом Блока на Пражцы, а я ей чытаў «Незнаёмку», «Равэну», «Салаўіны сад», расказваў, што ў інстытуце пісаў дыпломную работу пра творчасць Блока, і бясконца чытаў яго вершы. Тады я і падумаць не мог, што некалі буду перакла-даць Блока на беларускую мову і выдам томік яго вершаў і паэм. А там быў змрок, безнадзейнасць, I смерць лунала над кожным з нас і бязлітасна касіла брыгаду за брыгадай — з двух, з трох збіра-лася ледзьве адна. Увага Соф'і Іванаўны вярнула жаданне жыць, засвяціла маленечкую надзею. Раз-вітваючыся, яна затрымала маленькую мяккую ручку ў маёй шурпатай далоні і ціха сказала: «Мне трэба з вамі пагаварыць, нават параіцца. Прыходзьце па змярканні на лавачку за санчасцю».

Я чакаў заходу сонца, як некалі пёршага спаткання. Рупіла: што яна мне мае сказаць, што ей магу параіць? За гадзіну да змяркання туцаў каля тае лавачкі над кпшлатаю елкаю. Там мы хаваліся ад усяго і ад усіх. Нават двум мужчынам доўга затрымлівацца было рызыкоўна: абавязкова дазнаецца «кум», тады дабра іе чакай.

Соф'я Іванаўна выйшла з санчасці, падала ласкавую 1>учку, вочы гарэлі нейкім ліхаманкавым святлом. Мы найшлі ў ашаляваны тамбур амбулаторыі. «Тут нам піхто не перашкодзіць». Гаворка пераскоквала з аднае дробязі на другую, зноў пачаліся ўспаміны. Мне асаб-діна не было чаго ўспамінаць, а яна з задавальненнем рлсказвала пра свае шчаслівае мінулае, бедавала пра нисемнаццащгадовую дачушку, як складзецца яе лес, пдрынутай, заплямленай ганьбай невінаватых баць-

коў, а людзі бязлітасныя і жорсткія, дбаюць і кало-цяцца толькі пра сябе. Потым наступіла доўгая паўза. Відаць, Соф'я Іванаўна ніяк не магла пачаць размову, вагалася, а можа, не давярала мне. Я строіў здагадкі, але не мог і падумаць пра тое, што яна мне сказала. «Я не маю з кім падзяліцца і параіцца, а калі чалавеку нясцерпна цяжка, неабходна споведзь, сна-гада, суцяшэнне і... парада. А вы пакляніцеся, што размова застанецца паміж намі і вы яе забудзеце за гэтым парогам». Я паспрабаваў пажартаваць, што не маю ні Евангелля, ні Біблії, склаў рукі, як на малітву, і тройчы паўтарыў: «Клянуся, клянуся, клянуся».

«Вы ж ведаеце, што мы ў бухгалтэрыі часта засе-джваемся дапазна, пакуль у кабінеце начальнік. Рантам ён мне дае тэрміновае задание падрыхтаваць ніко-му не патрэбныя звесткі. Выклікае да сябе, гаворыць камцліменты, частуе смажанаю бульбай і чаем з белым хлебам. Хоць і глытаю слінкі, але настойліва адбіваю-ся ад начальніцкай ласкі, а ён сыпле двухсэнсоўныя жарцікі і настойліва прапануе свае любошчы. Я кажу, што рабыня не можа палюбіць нават Апалона, а тут гэта пагражае вялікаю караю. Ён прапануе стаць за-гадчыцай лазні, жыць у асобным пакойчыку. Я ад усяго адмаўляюся. Лепш загіну, а не стану палю-боўніцай свайго турэмшчыка. Парайце, што мне рабіць. Сказаць, што паскарджуся ўпаўнаважанаму, ён толькі пасмяецца, бо яны ж сябры, аднолькавыя нахабнікі і каты».

Што я мог ей параіць, як засцерагчы ад гвалту і знявагі? Яна прытулілася да мяне, гарачыя рукі дры-жалі, шчокі палалі чырванню. Я асцярожна прытуліў яе да сябе. Яна горача загаварыла: «Лепш належаць блатняку, чым гэтаму кату з жывёльным інстынктам. Тых, каго вывозяць за вахту, губяць ён і яго апрычнікі. Як я іх ненавіджу. Адзін дотык — знявага памяці ўсяго чыстага мінулага. Не дзівіцеся, чаму даверыла] вам сваю споведзь. Прачытала ў вашых вачах такі сум, | такі боль і падумала, што зразумееце мяне. Дык што вы скажаце?»

Я параіў не здавацца, каб не пакутаваць усё жыццё ад знявагі і бруду, берагчы сябе. Ей жа заставалася пакутаваць яшчэ чатыры гады, верылася, што будзе воля, усе правы і новае жыццё. Пасля гэтай сустрэчы мы часта сыходзіліся з Соф'яй

Іванаўнай, перайшлі на «ты», і тайна сустрэч належала толькі нам.

Неўзабаве па загаду Фамічова яе знялі з работы ў бухгалтэрыі і паслалі ў лес на акорку. Апрача чара-вічак, сукеначкі і клятчастага паліто з волі, у яе нічога не было. А да лесасекі ісці кіламетраў пяць па гразкай ухабістай дарозе. Першы дзень яна на работу не пай-шла. З паверкі яе з уркаганамі і адпетымі шала-шоўкамі пагналі ў кандзей. Яна з гонарам трымала сваю прыгожую беленькую галоўку. Жанчыны з бух-галтэрыі і абслугі любілі і паважалі яе, глядзелі ўслед і выціралі слёзы.

Фамічоў адваліў ёй дзесяць сутак без вываду на работу: камера, параша, голыя нары, пацукі і трыста грамаў хлеба на дзень. Загадваў кандзеем кульгавы Валодзя Лісоўскі. Ехалі мы з ім у адным этапе і сустракаліся цяпер як даўнія знаёмыя. З выгляду ён быў суровы і няўмольны, а ў душы спагадлівы і мяккі. Иры начальстве крычаў на сваіх «падапечных», а на кухні выпрошваў для іх некалькі лішніх порцый баланды не па штрафным, а па другім катле, цішком перадаваў махорку або кавалак хлеба.

Папрасіў я Валодзю не саджаць Соф'ю Іванаўну разам з шалашоўкамі і прыняць передачу: хлебарэз даў ладную гарбушку, кухар наклаў паўкацялка густое кашы. Аднойчы Валодзя пусціў мяне ў цёмную халодную камеру. На голых нарах, укруціўшыся ў пае клятчастае пальцечка, ляжала Соф'я Іванаўна. Уяўляю, што яна перадумала, што ўспомніла за гэтыя дпі зняволення ў зняволенні. Яна ўзрадавалася неча-канаму прыходу, прытулілася і ціха заплакала: «Не ад крыўды плачу, ад радасці, што не забыў мяне... Усё ж перамагла. Лепш загінуць, чым належаць нягодніку. Цяпер мне нічога не страшна».

Лісоўскі прыспешваў. Я пацалаваў маленькую ха-подную руку і сам ледзь стрымаў слёзы.

Пад восень у глыбіні тайгі пачалі будаваць новы, М ты лагпункт. Укапалі некалькі шулаў, ашалявалі Іх аполкамі, зверху прыкідалі яловаю карою, збілі нары. Кара пакарабацілася, і над галавою было шэрае н«ба, закратаванае латамі і кроквамі. Нары прыкідалі н ноным лапнікам і прыгналі сюды на акорку рудстойкі мшіаслухмяных і зацятых манашак, свавольных ша-лашовак і ў лапцях на босую нагу з торбачкаю за спіною Соф'ю Іванаўну.

Пачаліся зацяжныя дажджы. У будане без падлоіі ператварылася ў жужаль размешаная нагамі зямля. Зверху ліло, у шчылінах свістаў вецер, на мокрым лапніку ўлежаць было немагчыма. 3-пад дажджу вы-ганялі на дождж няшчасных пакутніц, прымушалі цяжкімі акорачнымі лапаткамі пралышваць рудстой-кі. Адзіны ратунак быў каля вогнішча, ды і тое з адсырэлага ламачча не грэла* а толькі дыміла. З вы-гляду далікатны, шчыгульны, наадэкалонены Фамі-чоў кінуў жанчын на пагібель. У іх апухалі твары і; раз'едзеныя тванню ногі, душыў кашаль, днём і ноччу; калацілі дрыжыкі.

Лагпункт ледзь чутна абураўся, але быў бяссільны перад уладаю азвярэлага самадура. Ён мог караць і мілаваць, паставіць на «блатную» работу і растаптаць кожнага бяспраўнага нявольніка. За пакутніц засту-піўся колішні земскі фельчар, ціхі і мяккі Ізот Іванавіч Цымбалюк. Ён з санітарнаю сумкаю хадзіў на лесапа-вал, бо няшчасныя выпадкі здараліся кожны дзень: над спіленае дрэва траплялі не надта спрытныя, няво-пытныя лесарубы, некаторыя наўмысна канчалі свае пакуты над зваленаю бярозаю ці асінаю, скаўзанецца сякера ў колыпчыка ці ў сучкаруба і параніць нагу ці руку. Цымбалюк іх як мог ратаваў. Стаў ён на абарону загнаных на пагібель у лясную загарадку жанчын. У многіх пачалося запаленне лёгкіх, бранхіты і плеўры-ты, адкрыліся на нагах флегмоны. Стары фельчар паЙшоў да начальніка патрабаваць усіх жанчын пера-весці ў зону, некалькі забраў у стацыянар. Дзве ма-ленькія палаты не маглі змясціць усіх хворых. На станцыі Лапшанга была лагерная бальніца. Яе ўзна-чальвала выдатны хірург, прафесар Бурцава. Хоць у яе фармуляры быў артыкул шкодніцтва, але на кан-сультацыі і аперацыі ехалі да яе нашы высокія наг чальнікі, чыны з абласных устаноў і іх родзічы.

На Лапшангу адправілі і Соф'ю Іванаўну. Яе з дзвюма жанчынамі паклалі на воз і амаль нерухомую павезлі на станцыю. Мы развіталіся каля вахты. Некая! срабрыстыя хвалістыя валасы паскручваліся і пажоўклі, прыгожы твар высах і пасінеў, патрэсканыя вусны ледзьве варушыліся. Яна прашаптала: «Пра-шчай. Пастарайся выжыць і расказаць праўду». Колы пакаціліся па ляжнёўцы за вахту.

Больш я ніколі не бачыў Соф'ю Іванаўну, не ведаю пра яе лес. А ў памяці яна засталася, як пры першай

сустрэчы: светлым праменьчыкам у змроку дзікунства і няволі. І гэтыя радкі — запавет вялікай пакутніцы Соф'і Іванаўны Эндэн.

«ЖЫЦЦЁ — КАПЕЙКА»

Па лагпункце паўзлі трывожныя здагадкі і чуткі, што немцы занялі Маскву, адразу акупавалі Беларусь і Украіну. Не хацелася верыць, але па злосных тварах вольнанаёмных, па лютасці канвою, па ўзмоцненым рэжыме і выцісканні апошніх сіл адчувалася нейкая вялікая бяда. Планы нарыхтоўкі і адгрузкі лесу раслі, а выконваць іх не было каму. Начамі вывозілі за вахту дзесяткі паабгрызаных ацукамі шкілетаў, абцягну-тых сіняю скураю. У лесе іх зболыпага прыкідвалі иямлёю на спажыву ваўкам і лісам. На тым жахлівым могільніку з зімы валяліся абглыданыя косці ды фа-нерныя біркі з нумарамі асабістай справы, каб і на тым свеце «контрык» меў сваё месца. Работа, харч, рэжым пынішчалі людзей у імя высокай мэты — перамогі над фпшызмам.

У начальства быў адзін клопат — любою цаною ныканаць план і даць прыстойную зводку. А там ирыбудзе новы этап, выцісншуць з яго ўсё магчымае І спішуць па групе «Д». І прыбывалі. З'явіліся першыя франтавікі ў падрэзаных шынялях, абмот-ісах, зарослыя, брудныя акружэнцы. Расказвалі, як прабіваліся з баямі, а іх «асабісты» абвінавацілі ў здрадзе, пусцілі пад палявы трыбунал, каму далі «иышку», каму лагер, а каго не паспелі аформіць, іфыслалі з паметкаю ў фармуляры «следственный». Оледства ніякага не было. Праз некалькі месяцаў нрыходзілі вузенькія паперкі з пастановай «тройкі — 10 гадоў лагера.

Спачатку вельмі асцярожна франтавікі расказвалі, дно трапілі ў акружэнне, дзе ідуць баі, якія страты нясе пиша армія, як у першыя дні вайны на прыгранічных шфадромах былі знішчаны амаль усе самалёты, як ічфаічна змагаліся і гінулі пагранічнікі, як лютуюць фіпіысты на акупаванай зямлі.

Рэжым закручвалі ўсё тужэй і тужэй: з тэмпера-турай 37,5 гналі ў лес, хворых, але не вызваленых «шічасцю, пад двайным канвоем выпіхвалі на лесасе-ку, а яны маглі толькі раскласці Вогнішча і паступова

даходзілі каля яго. На лагпункт з Лапшангі прыбыў граза ўсіж уркаў. Іван Васільевіч Самойлаў. Яго жорст-касць і мянушку Воўк ведаў увесь лагер. Рэцыдывіст-крымінальнік у мінулым, як кажуць блатныя, «ссуча-ны», здрадзіў сваім і стаў выканаўцам бязлітаснай волі начальства. Яго адразу прызначылі старшым дзя-журным па лагпункце. Сярэдняга росту мужчына ў хромавых ботах гармонікам, у кепачцы-васьміклінцы з гузікам на макаўцы, у добрым пінжаку з чужога пляча і новым бушлаце, ён адразу ўсім кінуўся ў вочы. Правільныя рысы твару, круглыя і нейкія нерухомыя вочы выдавалі яго суровасць. Ён заікаўся, і не мог варочаць шыяй. Калі трэба паглядзець убок, круціўся ўсім тулавам, таму і празвалі «ваўком», характар і жорсткасць у яго былі ваўчыныя. Хадзіў ён з тоўстым кіем, а ноччу яшчэ з ліхтаром «лятучая мыш». Біў без промаху і жалю, асабліва даставалася блатной шу-шары. Кажуць жа, што здраднік самы люты кат. За тэта блатныя помсцілі Самойлаву на ўсіх лагпунктах: у бок загналі фінку, потым яго прайграў у карты вуграсты недаростак Хмыр. Ён падцікаваў Івана Васільевіча ў сталоўцы і, калі той нагнуўся да раздатачнага акна, секанув сякераю па шыі. Галава засталася, але не варочалася ў бакі. Кожны раз Самойлава цыравала прафесар Бурцава і апошні раз сказала: «Станавіцеся чалавекам, Самой лаў. Больш латаць не буду». А ён стаў яшчэ люцей-шы. Калі злаваўся, замест слоў чулася шыпенне. На развод выганяў дрынам, кожнага абзываў «асмадзеем і ш-ш-ш-пі-і-і-ён-сс-с-к-а-ю м-м-ордаю». Толькі не заі-каўся на мацюках.

Пасля разводу хворых, кульгавых, нядужых Самой-лаў зганяў да вахты на паверку: ставіў у доўгую шарэнгу і трымаў па камандзе «смірна», пакуль вахцёр палічыць усю абслугу, бухгалтэрыю, хворых у сан-часці і пасаджаных у кандзей. Толькі тады выклікалі вызваленых па хваробе, астатнія лічыліся *ад-казнікамі», іх аглядаў лекпом. У каго не было высокай тэмпературы, Самойлаў гнаў у ізалятар. Там ён даваў волю дрыну і пацяшаўся ад ляманту сваіх ахвяр. Начальства было ў захапленні такім дзяжурным, а яго кантовы кій звала «воспитателем».

Аднойчы на паверку з шалмана не выйшлі чатыры крымінальнікі. Самойлаву яны прыгразілі адточанымі з напільнікаў фінкамі і ясалезнаю воссю. Ён спало-

хаўся і пабег жаліцца на вахту. Непаслушэнства тут не даравалі. На вахце сабраліся камандзір узвода аховы, глюгасты і крываногі Русакоў, намеснік началь-ніка, прыгажун і весялун, садыст па натуры Караблёў, старшы наглядчык, даўгалыгі і змрочны Дзёмін, тры вольныя ад дзяжурства стралкі і Самойлаў. Раіліся, як выгнаць з барака ўзброеных злосных адказчыкаў. Нікому не хацелася лезці на фінкі і падстаўляць галаву над жалезны прэнт.

Мяне ў той дзень пакінуў у зоне начальнік КВЧ «сачыняць» частушкі пра ўдарнікаў і гультаёў. Іх за ноч развучваў кавэчэўскі мастак Лёшка Лапцеў і раніцай на разводзе спяваў гэты «выхаваўчы ма-тэрыял» над балалайку. Я толькі настроіўся на паэ-тычны лад, як прыбег Самойлаў: «Кідай г-г-г-эту-ю хра-н-н-овіну, і на ад-н-н-ой назе н-н-а вахту». Зна-чыць, трэба бегчы. Мабыць, палічылі і мяне адказчы-кам і пагоняцьу кандзей... А на вахце сапраўдны «аператыўны штаб» вырашае, як выгнаць з барака ўзброеных Плужнікава, Бойку, Электрычнага і Нефць-Маслава. І дадумаліся парламенцёрам да іх паслаць мяне. Я ж быў з імі ў адной брыгадзе, разам жыў у шалмане, расказваў ім «раманы», а Бойка мой зямляк. Умовы: здаць «зброю» і самім прыйсці на вахту. Са-джаць у кандзей іх не будуць, а выведуць за зону адграбаць пілавінне ад шпаларэзкі, абы лічыўся выхад на работу, каб не псаваць справаздачу групай «Г» (адказчыкі).

На душы трывожна, але загад ёсць загад. Спадзяюся на зямляцтва і прыязнь Бойкі. Хоць і без белага сцяга, пайшоў выконваць волю начальства. Па прыступках Іноў павольна: ліха яго ведае, як яны сустрэнуць — скажуць «ссучыўся, прадаўся начальству і нас предает». Самойлаў іх ужо раззлаваў, цяпер яны на-сцярожаныя і зацятыя. Што з таго, што некалі разам «травілі баланду», што слухалі мае пабасёнкі. Яны, нідаць, надумалі паставіць на сваім, заваяваць сабе имключнае права сядзець у бараку, і, калі возьме іх ішрх, «кантоўка» забяспечана: патузаюцца, патузаюц-ца і адступяцца. Бывалі часам у лагеры такія «ары-• такраты», блатная эліта.

У пустым бараку на верхніх нарах расцягнуўся на с гракатай коўдры прыгажун усходняга тыпу Плуж-нікаў, побач, па-турэцку падкурчыўшы ногі, сядзіць трогакі кульгавы Нефць-Маслаў, унізе — Электрычны

і мой рэчыцкі землячок Коля Бойка. На прывітанне не надта ласкава адказалі: «А ты чаго прываліў? Да гэ-тых сук у легашы наняўся?» — «Што вы, хлопцы, я-а...» — «Ты ж каля іх кантуешся. У артысты па-гарэлага тэатра падаўся. Давай чашы, а мы тут самі разбярэмся. Скажы, няхай лепей не лезуць, пакуль галовы цэлыя. У кандзей ім нас не загнаць».

Я ўгаворваў скЛасці зброю — і ніхто іх не кране, пакантуюцца каля шпаларэзкі, і ўсё. Караблёў з Русаковым далі чэснае слова. Я прысеў каля Бойкі і пачаў угаворваць, што ў ваенны час бунтаваць небяспечна. «А ідзі ты са сваімі ўгаворамі і скажы недасеча-наму Ваўку, хай і сцежку сюды забудзе, бо галаву адцяпаем і начальнічку на сподачку прынясем. А нам што, пакантуемся ў цэнтральным ізалятары, новы чырвонец павесяць «с поглощением неотбытого срока». У мяне гэтых чырвонцаў на ўсю брыгаду хо-піць...»

Пакуль я ўгаворваў, на ганку пачуўся тупат — не хапіла ў начальніка вытрымкі. «Ану, рві когці!» — паспеў мне крыкнуць Бойка. Я адскочыў на другі бок прахода. Хлопцы наструніліся, засунулі рукі пад коўд-ры. Першы ўскочыў Караблёў: «Ану, духарыкі, маць вашу ёдам мазаную, вылятай без апошняга!» — і падскочыў да нараў. Плужнікаў выхапіў з-пад коўдры железную вось, яе канец прасвістаў каля самага вуха Караблёва. Ён хіснуўся і прысеў да падлогі. Нефць-Маслаў і Электрычны выхапілі блішчастыя фінкі. Сасмыкнуўшы каціулю, з фінкай у зубах, ускочыў на верхнія нары Бойка.

Начальнікі пераканаліся, што голымі рукамі іх не возьмеш. Заікаючыся, пагражаў і люта мацюкаўся Самойлаў. Ён, як певень, падскокваў, замахваўся дрынам і адлятаў назад. Плужнікаў стаяў паміж нарамі і спрытна адмахваўся цяжкаю воссю. Караблёў памяк-чэў і пачаў угаворваць скласці жалязякі і ісці на вахту. Нефць-Маслаў паматаў закасанаю Да локця рукою: «А ху не хо, гражданін начальнічак? Ман-туліш, мантуліш, а пайка з камарыны хрэн. Нас прыслалі кару адбываць, мы і адбываем. Ты ведаеш, у царскіх турмах арыштанты нічога не рабілі, ім давалі два фунты хлеба і фунт мяса на дзень. А нам што? Турнэпс з вотруб'ем. А кубікі няхай табе даюць кон-трыкі і рагацікі. Карацей, канайце адсюль, пакуль без дзірак у галаве».

Плужнікаў спрытна пераскочыў праход, бліжэй да начальнікаў і, як пікаю, замахнуўся воссю. «Кінь жалязяку!» — узарваўся камандзір узвода. — Здавай-цеся, духарыкі, лічу датрох», — і расшпіліў кабуру... «Не палохай пужаных! Схавай сваю пушку, началь-нічак, бо адбяру, бля... буду, адбяру», — спакойна сказаў Коля Бойка. Яго рукі, грудзі і спіна былі спрэс у непристойных наколках, і, як у кожнага уркі: «Я помню мать свою родную». Бедная пакутніца-маці, лепш бы яна не раджала сабе, яму і людзям на пакуту гэтае няшчаснае дзіця. Не злосць, а спагада і боль за гэтыя загубленыя душы і лесы вярэдзілі мне сэрца, і загадка, як і чаму ў наш час суцэльнай пісьменнасці, няспыннага і нястомнага «выхавання» ад дзіцячага сада да выхаваўча-працоўнага лагера ў нас столькі злачынцаў — юнакоў, падлеткаў, нават дзяўчынак з такім зламаным і горкім жыццём? Глядзеў на гэтых маладых, нечыіх сыноў, і не верылася, што гэтая сутычка праз недарэчную дробязь закончыцца так трагічна.

Русакоў падняў пісталет на плеценым рамен-ным павадку: «Кідайце жалязякі, паразіты! Чуеце?! Р-а-а-з... д-в-а-а...» — «Хрэн з табою, страляй. Маё жыццё — капейка, а тваё рубель». Прагучаў стрэл, разышоўся дымок, а Плужнікаў як стаяў, так і стаіць. «Пукай, пукай. Што — слабо? Сам цюрагі баішся?» — зарагатаў Плужнікаў і рвануў блакітную кашулю, прытрымаўшы пад пахай вось. Трэцяя куля збіла яго з ног. Ён паляцеў у праход паміж нарамі, але зачапіўся за нешта калашыною і павіс уніз гала-вою. Па загарэлых грудзях і блакітнай кашулі пабегла змейка крыві і закапала на падлогу, а поўныя нянавісці, яшчэ жывыя вочы не заплюшч-валіся. Аднекуль прыбег фельчар Цымбалюк, загадаў недастрэленага Плужнікава пакласці на нары. Той сіліўся нешта сказаць, але захлынуўся пеністаю крывёю. Цымбалюк туга забінтаваў яму шыю. Праз марлю праступала і распаўзалася пунсовая пляма. Астатнія «бунтары» пакідалі жалязякі і бегма пабеглі ў ізалятар. А Лісоўскі. іх без ордэра не прымае. Хлопцы напрамілы бог просяцца схаваць іх аД Самойлава ў ізалятары.

Плужнікава не давезлі да бальніцы. Ён сканаў па дарозе. Недзе на таежным перагоне ў неглыбокай ямцы прыкідалі зямлёю прыгожага юнака з татуіроўкаю на

руцэ «Я помню мать свою родную». Склалі акт: «Убит при попытке к бегству». За што загубілі жыццё на самым пачатку, ніхто не. адкажа, і маці не дазнаецца, дзе яе сын. Ніхто нікому нічога не паведамляў — знікалі людзі і — канцы ў ваду.

Праз тыдзень Самойлаў зайшоў у кантору, абапёрся на невысокі бар'ерчык і раззаікаўся з рахункаводам продстала. Ззаду нячутна падкраўся недаростак, дахадзяга Карзубы, высмыкнуў з-пад бушлата сякеру, падцягнуўся на дыбачках і сакануў Самойлаву па цемю, але ўдар быў слабы, рассек толькі кепку і скуру. Самойлаў ад страху заваліўся ў кут галавою і замахаў нагамі, як на веласіпедзе. Канторшчыкі выскачылі з крыкам: «Засячэ! Засячэ!» Карзубы круціў сякераю, каб пацэліць у галаву, але Іван Васільевіч так бры-каўся, што было не падступіцца. Да Карзубага ззаду падскочыў здаравенны брыгадзір Лёшка Лычагін, вы-смыкнуў сякеру і выспяткамі пагнаў «секача» ў із-лятар.

Самойлава зноў павезлі да прафесара Бурцавай. Болып ён на нашым лагпункце не з'явіўся. Лагерны «тэлеграф» працаваў беззаганна, пра лютасць Самойлава ведалі на кожным лагпункце. Потым расказвалі, што прыкончылі Самойлава на нейкай паўночнай падкамандзіроўцы і вінаватага не знайшлі.

Камандзір узвода Русакоў па загаду камандавання ўзброенай аховы «За ўмелае і аператыўнае ўмацаванне дысцыпліны на лагпункце № 9» быў узнагароджаны імянным гадзіннікам. Маленькі, глюгасты, падобны на грака, здавалася, ідучы па зоне, выглядае сабе новую ахвяру.

Неўзабаве пракаціліся стрэлы на вахтах амаль усіх лагерных пунктаў. Зімою 1942 года Берыя выдаў за-гад: «Нявыход на работу без уважлівых прычын з'яўляецца контррэвалюцыйным сабатажам. Сабатажнікаў у ваенны час расстрэльваць на месцы». Загад трэба выконваць у «выхаваўчых мэтах», бо спытаюць: «А як у вас выконваецца загад № ?..» Ад кулі магла выра-таваць толькі высокая тэмпература, а хворых на страўнік, з апендыцытам, сардэчным прыступам, ліхаман-каю выганялі за вахту, тройчы папярэджвалі, а небарака не тое што ісці, паўзці не здалеў. Звычайна казалі: «А, прыкідваецца гад», білі носцамі і дастрэльвалі ляжачага. На маіх вачах забілі хлапчука гадоў васемнаццаці з Варонежчыны Ваню Сінякіна, двух

прыгожых крымінальніц Нюрку Пекараву і Надзьку Удавічанка.

Месяцы праз тры загад усё ж адмянілі, бо тупыя, лютыя, нацкаваныя на так званых «ворагаў народа» камандзіры ўзводаў маглі адстраляць больш, чым планаваў сам Лаўрэнцій Паўлавіч. Хто б тады валіў лес, часаў ружэйную балванку, грузіў эталоны. Планы былі жалезныя, іх трэба было выконваць, як казаў начальнік вытворчасці Бойчанка, ідучы па трупах.

ЗМРОК

У вайну нават сонечныя дні здаваліся змрочнымі і чорнымі. На лагер наваліўся голад. Кармілі турнэпсам і вотруб'ем, нормы раслі, а пайка меншала, лесасекі адступалі далей і далей. Паку ль дабрыдзеш у ачаплен-не, не хапае сіл на работу, а варушыцца мусіш, і не абы-як. Хоць расцягніся, а норму дай.

Маім напарнікам на павале быў варонежскі кал-гаснік, дробненькі, заўсёды з мокрым носам Ваня Тарасенка. Хоць не надта дужы, але вельмі цягавіты і стаpанны мужычок.

Каб выканаць план, у канцы месяца начальнік выганяў на павал «прыдуркаў». Побач з намі піла-валі новы лекпом і кіеўскі цырульнік Пецька Са-мойлік. Ён звычайна праводзіў «санапрацоўку» новых этапаў і брыгад, прыгнаных у лазню — ад-нолькава галіў пад пахамі і лабкі мужчынам і жанчынам. Нават такой знявагаю напаміналі, што ты не чалавек, не асоба, а толькі рабсіла. Былі рабы, але ўжо без сілы.

Па выкліку начальніка Пецька бегаў да яго ў кабі-нет: стрыг, брыў, рабіў масаж і цешыў «кліента» непрыстойнымі анекдотамі і скаромнымі жарцікамі. За старание яму хапала хлеба і да хлеба. Ён быў класны майстра з брытваю і зусім бездапаможны з пілою. Але калі прыгналі ў лес — хочаш не хочаш, варушыся. Пачаў ён з лекпомам пілаваць елку, а яна крутнулася на пні і пайшла не ў той бок, прашумела калматым веццем і завісла на гонкай бярозе. Стаяць, пазіраюць няздатныя лесарубы і не ведаюць, што рабіць. Пытаюць рады ў мяне. А вельмі проста: спу-сціце асінку, яна саб'е елку, і будзе зручна пілаваць.

Паслухалі, спусцілі, а яна зачапілася за яловае сучча і вісіць. Прыгнулася бяроза, патрэсквае, ад ствала на згібе адшчапіліся доўгія стрэмкі, а ўсё адно стаіць і трымае два дрэвы. «Пускайце на іх бярозку, яна, пэўна саб'е гэты будан». Спусцілі, а бярэзіна стаіць і трымае ўсю навісь. Непадалёк пілуюць лесарубы, ды і можа падысці дзесятнік, бяроза не вытрымае і накрые яго.

Мартынюк і Самойлік просядь памагчы. Што тут зробіш? Адзіны ратунак — падсекчы бярозу і паспець адскочыць, пакуль упадуць усе счэпленыя дрэвы. А калі не паспееш? Але гэтым прыдуркам трэба пака-заць, чаго варты сапраўдны лесаруб. Рызыка. Чым я, уласна кажучы, рызыкую? Жыццём? А навошта яно, каму трэба? Не сёння, дык заўтра загнется. Ссунешся, як той Ангел Рубежу каля вахты, і канцы, горай жыўцом дагніваць у пелагрозным бараку, вывезуць за конбазу з біркаю на назе, і ніхто не дазнаецца, калі ты і куды знік, бо нікому ты ўжо не патрэбен, — адзіная блізкая душа выраклася даўно, не ўберагла сына, і самую, мабыць, недзе закруціла вайна. Пра-сіўся на фронт, і там не патрэбен. Дык навошта паку-таваць і дарэмна цягнуць лямку? Усе гэта прамільгнула ў галаве, пакуль глядзеў на будан завіслых дрэў на гонкай, але трывушчай бярозе. Няўдалыя лесарубы з апаскаю пазіралі на свае «збудаванне» і з надзеяю на мяне. Хочаш — не хочаш, а зваліць трэба гэтую пастку.

Адступаць не было як. Мой напарнік спалохана буркнуў: «Не лезь, дурань, заб'е. Давай дарэжам сваю бярозу, а тая сама ўпадзе». Мяне пад'юджваў нейкі дурны азарт: калі не заб'е, дык трохі паламае рэбры, а трапіць на бальнічны ложак — мара кожнага арыштанта. «Па тры закруткі махоркі з кожнага — і звалю», — прапанаваў свае ўмовы. «Валі. Дамо па чатыры».

Я ўзяў вострую сякеру і пайшоў пад навісь да сагнутай і патрэсканай бярозы. Пад цяжарам на ей паадставала бяроста, паадколваліся доўгія белыя паскі. Камель каравы і тоўсты. Яму рады не дасі. Значыць, падсякаць трэба вышэй, насупроць надлому. Пастаяў, памеркаваў, а бяроза патрэсквае, пагойдваецца разам з навіссю. Хоць ты перахрысціся. Узяўся за тапарышча, зірнуў на Ваню, Мартынюка і Самойліка, прыжмурыўся на сонца, зайшоў з другога

боку, размахнуўся з усяе сілы, секануў, а яна стаіць. Яшчэ секануў, зарыпела, а не падае. Апанаваў страх. «Кідай! Уцякай!» — крычыць лекпом. Я прымеркаваў, калі падаць, дык побач з камлём і секануў яшчэ раз. Бяроза хіснулася, затрашчала, нахілілася і пайшла, па ей з шоргатам папаўзлі завіслыя дрэвы, я накрыў галаву рукамі і каля самага камля ўціснуўся ў мох. Мяне хвастала колкае яловае вецце, сук прыціснуў плечы. Высока падсечаная бяроза звалілася, але камлём яшчэ трымалася на пні. Яна і ўратавала мяне. Я расплюшчыў вочы. Жывы. Ные і шчыміць схвастаная спіна, і нешта трымае зверху. Мартынюк з маім напарнікам абламвалі нада мною вецце, я паварушыўся і пачаў выцярэбвацца з завалу. «Жывы!« Жывы! Давай руку!» — мітусіўся каля мяне Мартынюк, а маленькі, нечым надобны на гноміка, цырульнік толькі лыпаў вачыма і шлёпаў збялелымі губамі.

Я вылез ускудлачаны і схвастаны веццем, з драпіны на вуху сачылася кроў, усё цела трымцела ад на-пружання і перажытага страху, а я па-дурному ўсмі-хаўся, нібыта ніякай небяспекі і не было. «Ну ж і напалохаў ты нас. Аж сэрца зайшлося. Думаю, за чатыры цыгаркі чалавека паслалі на смерць», — рас-чуліўся Пецька Самойлік і развязаў кісет. Я дрыгот-кімі пальцамі скруціў цыгарку і прагна курыў.

БРЫГАДА МЕРЦВЯКОЎ

Вайна забірала сваю даніну не толькі ў аконах, а і тут, у глыбокім тыле. Людзі знікалі непрыкметна і ціха, каб ніхто не чуў і не бачыў, не паспагадаў і не развітаўся са сваім учарашнім напарнікам. Нябожчы-каў спісвалі, як спісваюць утыль. Асабліва страшны быў 1942 год. Каля таго будана, накрытага яловай карою, дзе разам з жанчынамі гібела Соф'я Іванаўна, пачалі будаваць новы лагерны пункт. Лес адступаў усё далей і далей, дарога туды і назад займала шмат часу. План гарэў. Таму і пачалі ў вялізным масіве некра-нутай тайгі будаваць 24-ты лагпункт. Будоўля пачыналася з зоны: двайнога плота, густа заплеценага ка-лючым дротам, забаранаванай кантрольна-следавой паласы і вышак для стралкоў. Спешна ставілі з сырога кругляка баракі, кандзей, кантору, сталоўку, пякарню і лазню. Брыгады цесляроў моклі і мерзлі, пакуль не

накрылі першы барак і не склалі з сырцу грубку. Да замаразкаў і першага снегу ў новую зону прыгналі першыя брыгады. Наўкол стаяла змрочная, калматая тайга. Каля самай вахты гайдаліся векавыя елкі, сыпал! пажоўклае лісце старыя каравыя бярозы, дры-жалі скрываўленым лісцем асіны на фоне цёмнага хвойніку. Загналі на новы лагпункт і мяне.

Начамі вакол зоны палалі зыркія вогнішчы, каб часам не паўцякалі дахадзягі, а яны не толькі бегаць, хадзіць ужо не маглі, але варушыліся, да апошняга чапляліся за жыццё — хоць дзень, ды мой... У бараках сырыя сцены абрасталі слізкаю плесняю, печы дымілі, ад слабага цяпла ішла пара, у кожнай секцыі барака чадзіла па капцілцы, двухпавярховыя голыя нары ў пары і ў змроку здаваліся нейкімі пачварнымі пры-відамі. Праз запацелыя шыбы, як водбліск пажараў, вакол зоны гайдалася святло вялікіх вогнішчаў. Па-між баракамі тырчалі пні, размешаная калясьмі, лапцямі і чунямі таежная твань хлюпала пад нагамі, як густая смала. Ногі прэлі, а прасушыць парцянкі не было дзе. Шанцавала — хто раздабыў «ЧТЗ». Вы не ведаеце, што гэта такое. З корду аўта-мабільных пакрышак неяк злепвалі вялізныя няў-клюдыя чаравікі; цвёрдыя і мулкія. Яны пакідалі след, як гусенічны трактар, але ў іх было сушэй, як у лапцях.

Ад барачнага дыму, копаці і вільгаці выскокваеш за дзверы. Падсвечаныя вогнішчамі вышкі з цёмнымі сілуэтамі стралкоў у гаматных кажухах, слупы і ка-лючы дрот, а за імі змрочная маўклівая тайга нагад-ваюць нейкае старадаўняе стойбішча. Глядзіш, і свет дваіцца на жорсткую і страшную рэальнасць і нейкую фантазію, асветленую хісткім вогнішчам. Але трэба ісці ў барак. Узлазіш на няшчыльныя голыя нары, пад галавою бярозавая плашка замяняе падушку, закруч-ваешся ў целагрэйку, заплюшчваеш вочы, а думкі ні днём ні ноччу не даюць збыту: успамінаецца мінулае, і не верыцца, што гэта было з табою, і зноў апаноўвае безнадзейнасць — і на тваіх касцях вырасце елка або горкая асіна і, як пяецца ў турэмнай песні, «никто не узнает, где могилка твоя».

Да поўначы сноўдаюцца па бараку дахадзягі: нехта выграбае жар прыкурыць чынарык, глытае дым і заходзіцца кашлем, нехта ў сне мармыча і скрыгоча зубамі, крымскі татарын ківаецца і шэпча малітву,

мой сусед гукае то маму, то Любу, то нейкага Аўдзея крые мацюкамі. А выспацца трэба. На вахце гайдаецца і трымціць ад ветру вагонны буфер. У шэсць гадзін ударыць па ім вахцёр малатком — скочвайся з нараў, накручвай халодныя і мокрыя парцянкі, бяжы ў ста-лоўку, пры капцілцы нешта сёрбай і «вылятай без апошняга». Зноў ранішняя «малітва» — крок напева, крон направа, зноў пілуй, калі, складай паленіцы, спатыкайся і падай, чакай, як збавення, адбою. І так з дня ў дзень. Наперадзе яшчэ чатыры гады. Хто іх вытрывае?

На новым лагпункце і новы начальнік. Ходзіць у хромавых ботах, суконнай «сталінцы» з шырокім рамянём, зялёная фуражка ссунута на вочы. Проз-вішча яго Сямёнавых, а для нявольнікаў «гражданін начальнік». Ён мала гаворыць, толькі загадвае і грозіць указальным пальцам з пакалечаным паз-ногцем. Паглядзіш — нармальны чалавек, статны, бялявы, шэравокі, з светлым ружовым тварам, а паслухаеш — і дзівішся, адкуль столькі жорсткасці, нянавісці да гэтых няшчасных, паабдзіраных ха-дзячых нябожчыкаў, сумленных і не меней за яго адданых Радзіме. Хто ж яму ўбіў у галаву чала-веканенавісніцтва, няўжо яго сэрца не ведае спагады і жалю?

Зіма ўдарыла адразу. Ледзяныя ветры пагналі шор-сткі пясок, загула пад нагамі, як чыгунная, зямля, зашэрхлі каляіны, пад нагамі ламаецца лёд, ступакі ў лапцях дранцвеюць у ледзяной вадзе, а цела, як тарка, пакрываецца пупырышкамі і дробна дрыжыць. У ся-рэдзіне кастрычніка паваліў густы снег. Вецер з гулам пагнаў доўгія пасмы кручанай мяцеліцы, за два дні ўсё стала белым, сумёты раслі і раслі. Зімовай вопраткі не было. Лесарубам і возчыкам выдалі прастрочаныя ватныя бахілы, а лапці на іх не лезуць, не ўзбіць і ЧТЗ. Неяк абуваліся, абмарожвалі ногі, пальцы набухалі, як слівы, і пачыналі гнісці. Да дыму і чаду і ^араку дамешваўся ему род гнілой чалавечыны. Амаль усе ходзяць накульгваючы.

Пад'ём. Злажу з нараў, а сусед, мабыць, не чуе. Пачынаю катурхаць. Звальваецца і павісае ў праходзе халодная пасінелая рука. І з другога канца барака гукаюць: «Днявальны, кліч Лясэра». Лясэр, высокі, рыжы, з тоўстымі губамі аўстрыец, санітар у санчасці, укормлены на «недаедках» хворых. Яму трэба сіла

ўносіць і выносіць з палат і ў палаты жывых і мёртвых. Ен пад'язджае да барака з невялікімі саначкамі, лёгка, як дзіця, здымае з нараў былога «контрыка», кладзе на саначкі і вядзе ў так званы морг — невялікі дашчаны хлевушок. Мёрзлых расстаўляе каля сцен, свежых кладзе на заледзянелую зямлю. За тыдзень хлевушок набіваецца над столь. Парадкуючы, Лясэр ходзіць па голых трупах у гумовых ботах, яны рыпяць і вішчаць па заінелай скуры, трашчаць косці, санітар вядзе апошні перапіс былых нявольнікаў, але з яго веданнем мовы Працэнка становіцца Трацэнкам, Сала-вейчык — Саламейчыкам, ПерцХалава — Пахалява. У Лясэравым хлеўчуку шастаюць табуны вялізных рудых пацукоў. У вайну, як ніколі, іх процьма развялася ў лагеры. Яны нікога не баяліся, пішчалі і грызліся над баракамі, шмыгалі з-пад ног, нападалі на сонных дахадзяг. У Лясэравым хлеўчучку яны раскашаваліся, як хацелі.

У так званай «слабасільнай камандзе» даходзілі такія нездалекі, што не здужаюць прыдушыць к лапа: трымае, трымае пад пальцам, а ён варушыцца, тады просіць суседа: «Давай давянём разам. Што ён, бляха, жалезны?» І давяць удвух.

Смерць касіла лесарубаў спраўней, чым яны валілі лес. План трашчаў. Туфта падхарошвала зводкі, але трэба былі і кубікі. Кожны вечар на разнарадку Сямё-навых збіраў майстроў лесу, дзесятнікаў і брыгадзіраў «прамываць мазгі», «пясочыць», «даваць у косці» і «ставіць адказныя задачы». Як і ва ўсёй краіне, і тут сядзелі далека за поўнач, выскоквалі распараныя бры-гадзіры, чухаючы патыліцы, не ведаючы, што іх чакае заўтра: праскочаць праз вахту ці ўсёю брыгадаю загры-мяць у кандзей.

У канцы нарады начальніку паведамілі па сакрэце з упраўлення, каб днямі чакаў камісію з праверкаю. Тут і пачалася другая ўсяночная змена: дзяжурны зганяў да начальніка сонных начальнікаў калон, кухараў, пекараў, лекпомаў, загадваў зранку драіць баракі, у катлы закласці двайную порцыю, спячы хлеб без вотруб'я (а потым навярстаем), усім надзець чыстыя халаты, на сцежках расчысціць снег, наўтыкаць елачак, словам, навесці «па-р-р-адак». У канцы спытаў у медыкаў: «Колькі ў вас не вывезена па групе Д?» — «Каля трыццаці». — «Вы што, ахранавелі? Вэндзіце там іх ці марынуеце? Каб да раніцы пуста было,

падмецена і прысыпана пілавіннем. Марш! Ану, за работу!» Калі ўсе разышліся, загадаў выклікаць бесканвойную возчыцу Нюрку Шнчанку.

Прывёў дзяжурняк заспаную, невялічкую, канапа-тую, з белым чубком пад збітай на вуха кубанкай не то дзяўчыну, не то хлапчука. Шнчанка носіць штаны з напускам на закасаныя валёнкі, камізэльку, кліфт (мужчынскі пінжак), з кішэні целяпаюцца кутасы ад кісета, слюною цвыркае праз зубы, мацюкаецца мудрэй за нарадчыка і дзяжурнага. За вочы яе завуць «каблом», бо выконвае ролю мужчыны ў лесбійскім каханні, а яно распаўсюджана сярод крымінальніц у жаночых бараках.

Стаіць Шнчанка, працірае вочы з белымі парася-чымі вейкамі і паўтарае: «Панятна, гражданін на-чальнік. Бу-у ізделана. Да раніцы ўсіх жмурыкаў вывезу». Павярнулася і пайшла.

На досвітку ўсхадзілася завіруха, што свету божага не відно. Тэмпература трошкі ніжэй трыццаці, зна-чыць, дзень з'акціраваць нельга. Калоцяцца, як рас-кудлачаныя вароны, каля вахты парадзелыя брыгады, чакаючы, калі паснедае і збярэцца канвой. Нарэшце палічылі і павялі грузаць па сумётах сяк-так апрану-тых у рыззё, змардаваных дахадзяг даваць «лес Родине». Кожны глядзіць толькі пад ногі, каб снежныя крупы не сляпілі вочы, каб не зачапіцца і, барані божа, не ўпасці, не хіснуцца з калоны, а ступаць след у след. Ідуць панура і марудна, снег пад нагамі перасыпаецца, як пясок, раз'язджаюцца ногі, сляды замятае заві-руха. На паўдарозе заскавытаў службовы сабака і пацягнуў свайго гаспадара Ташчакова з сцежкі ў поле. Кідаецца, брэша, цягне павадок.

«Ст-о-о-й, калона!» — камандуе начальнік канвою. Брыгады спыніліся, глядзяць на ўсе бакі. Завея засці-лае вочы, але праз мітульгу метраў за дзесяць ад дарогі па калені ў снезе стаяць у два рады голыя апруцянелыя людзі і адзін паперадзе. Начальнік канвою камандуе: «Усім направа глядзець! Шагам марш!» Сабачніка пас-лаў у зону.

Зноў прывялі заспаную Нюрку Шнчанку да начальника. Той моўчкі глядзіць на яе з-пад насунутай на вочы шапкі. Нюрка крыва ўсміхаецца. «Што ж ты, курва, нарабіла? Га?» — і пайшоў яе касцярыць на чым свет стаіць, ды такімі мацюкамі, што ні ў адным бараку не пачуеш. Нюрка пераступае з нагі на нагу,

чухаецца, пазяхае, а начальник аж вылузваецца ад злосці. Нарэшце змогся. «Ну, чаго маўчыш, сука?» — «Вы ж не даяце слова сказаць, Вывозіла я іх двума рэйсамі. Даехала да развілкі, а кабыла села ў сумёце на хвост, і хоць ты страляй. Дай, думаю, скіну. Пак-ласці — снег замяце, не знойдзеш. Пачала ставіць, а-яны пруткія, як калы, і звіняць, нібы шкляныя. Паглядзела — добра стаяць. Развярнулася па астатніх. Пакулн везла, бачу, хутка і пад'ём. І гэтых паставіла ў другі рад. Зірнула, ну, дальбог, брыгада. Дваццаць сёмага, таго Салавейчыка, што на балалайцы іграў, спераду за брыгадзіра паставіла. Ад'ехала, у завірусе не відаць. Думаю, пасля разводу збяру іх, давязу на тое ўзлессе, ды праспала, гражданін начальнік. Вам усё не хапае рабсілы, вось і падкінула брыгадку». — «У кандзей шкуру на дзесяць сутак», — яшчэ людей усхадзіўся начальнік. А Нюрка ўсміхнулася сваім ка-напатым тварам г буркнула: «От, дзякую, хоць адасп-люся, а то робіш, робіш і ніякай спагады, ды яшчэ ў кандзей. А за што?»

ДАРЭМНЫЯ ПОШУКІ ГАЛІВУДА

На лагпункце было некалькі «кавэжэдзінцаў». Гэтыя савецкія грамадзяне многія гады працавалі на кітайска-ўсходняй чыгунцы, пабудаванай царскім урадам у 1897 годзе. Пасля руска-японскай вайны частку яе захапіла Японія і перадала марыянетач-наму ўраду Маньчжоу-Го. З 1924 года ўсходняю часткаю чыгункі валодалі разам Савецкі Саюз і Кітай. Яе абслугоўвалі нашы спецыялісты, многія там нарадзіліся, жылі сем'ямі, прыязджалі ў ад-пачынак на радзіму. У 1935 годзе СССР прадаў чыгунку Маньчжоу-Го, а рабочыя і служачыя адразу вярнуліся дамоў.

Занепакоіліся самыя пільныя органы: «Хто яны, гэтыя кавэжэдзінцы? Каму служылі? З кім кантакта-валіся? Якія іх палітычныя погляды? Хто іх мог завербаваць, і, напэўна, некага завербаваў?» А каго? Адразу не знойдзеш. Прасцей усіх залічыць у патэн-цыяльныя шпіёны. Не маглі ж японцы не завербаваць сабе надзейную агентуру? Не маглі. Разбірацца з кожным наасобку доўга і клопатна. Усё вырашылі «тройка» і «асобая нарада»: усіх кавэжэдзінцаў прывезлі за

казённы кошт у лагер і там абвясцілі аб пазбаўленні волі на дзесяць гадоў на неіснуючых у кодэксе артикулах КР, КРД, СВЭ, СОЭ (контррэвалюцыянер, контррэвалюцыйная дзейнасць, сацыяльна шкодны элемент, сацыяльна небяспечны элемент).

Трапілі і да нас інтэлігентныя, далікатныя, адука-ваныя людзі. Адзеннем і паводзінамі, нават даскана-лаю літаратурнаю моваю яны вылучаліся сярод аб-шарпаных, затраўленых, замацюканых зэкаў. Самаю прыкметнаю сярод кавэжэдзінцаў была высокая з пша-нічнага золата касою, вялікімі сінімі вачыма Герта Карлаўна Варламава. На ей было шчыгульнае ску-раное паліто, з высокімі халяўкамі боцікі, на пры-гожай, пародзістай галаве цёмна-сіні берэт. Яна трапі-ла сюды з нейкага другога свету, таму ўсе спыняліся і глядзелі ей услед, а яна ішла, не зважаючы на страш-нае наваколле, нібыта ўсё яшчэ жыла ў сваім неда-лёкім мінулым.

Муж яе быў буйным інжынерам, а яна выдатнаю спявачкаю. Канцэрты Варламавай слухалі ў лепшых залах свету. Прыгожае кантральта зачароўвала самыя патрабавальныя аўдыторыі. Пра яе поспех расказвалі яе харбінскія знаёмыя, а Герта Карлаўна горка ўсмі-халася, махала рукою — усё ў мінулым.

Яе ўгаварылі выступіць у лагерным канцэрце, ды і сама, мабыць, «застаялася» ў вакальным маўчанні. Ні раней, ні пасля такога артыстызму выканання я болып нідзе і ніколі не чуў. Яна пераўвасаблялася ў любой несні. Кожны нумар быў маленькім спектаклем. У рускіх і ўкраінскіх народных песнях яна ляпіла вобра-зы мімікай, жэстам, інтанацыяй, і ажываў то «замерзающий ямщик», то сваволіў падпіты Яўтух, то гарэтніца-салдатка. У оперных арыях адчувалася веліч, гонар, высакародства. Яна, відаць, не магла не спяваць і ахвотна выступала ў лагерных канцэртах. Слухалі яе і забываліся, хто мы, што мы, дзе мы. Воплескам і крыкам «брава» і «біс» не было канца-краю, а вальняжкі толькі круцілі галовамі ды цмокалі языкамі. Спяваючы «Яўтушэ, мій дружэ», яна так пераўвасаблялася, што, здавалася, на сцэне стаіць маленькі, няўклюды ўкраінскі дзядок: яна паменела ростам, скуколілася, міміка змяніла твар да непазна-вальнасці.

Артыстку доўга не адпускалі са сцэны, і яна спявала ахвотна і натхнёна. Мабыць, песня гаіла яе спакутава-

ную душу, І хацелася суцешыць няшчасных, абшар-паных, з галоднымі вачыма лагернікаў.

З нейчай літасці Варламаву прызначылі разам з інвалідкамі і дзвюма манашкамі латаць старыя бушлаты, бахілы і целагрэйкі. Пра такую «блатную* работу пад дахам і ў цяпле марыла кожная жанчына. Некаторыя зайздросніцы паролі вочы Герце Кар-лаўне, што «такая цяліца» прыдурваецца з інва-лідкамі, а ёй бы стаўляць кубікі. Яна маўчала і толькі чырванела, баялася, каб не выперлі з цёплага закутка. А прыхільнікам яе таленту хацелася хоць чым-небудзь падтрымаць гэтую незвычайную спя-вачку.

Часцей за ўсіх з дробнымі патрэбамі пачаў заходж-ваць у майстэрню бесканвойны механік электрастан-цыі Жэня Іваноў, невысокі далікатны хлопец гадоў дваццаці васьмі. З пропускам ён часта хадзіў на пад-собную гаспадарку, каб разжыцца гурком, морквінаю або рэпаю. На конбазе часам перападаў кавалак пя-чонкі або сцегняка ад прырэзанай клячы. На пякарні ставіў разетку, і яму «абломваўся» кавалак белага хлеба з начальнікавага рэзерву. Свае набыткі ён адда-ваў Герце Карлаўне, прыпраўляючы далікатнымі жарцікамі. Яна напачатку аднеквалася ад дарункаў, але голад не цётка — і перестала не заўважаць Жэнь-кавы скрутачкі. У іх яна знаходзіла пяшчотныя запісачкі. Вольны ад дзяжурства, ён чакаў швачку па няволі і праводзіў да жаночага барака. Тады ён яшчэ не быў адгароджаны ад агульнай зоны.

Маральную прыстойнасць зняволеных ахоўваў вольнанаёмны дзяжурны, губасты, юрлівы стралок Мацвей Капітонаў. Ён некалькі разоў за ноч абыходзіў баракі, каб, барані божа, на адных нарах не тырчала чатыры нагі і не пуставала месца ў жаночым бараку. Ён не вельмі налягаў на службу. Часам на месцы жанчыны ляжала набітая трантамі лялька, а яна на-чавала ў «кабінцы» якога-небудзь прыдурка. Капіто-наў ведаў, хто да каго ходзіць, і браў з таго «кантры-буцыю». Сам пасля абходу тушыў ліхтар, пракрадаўся ў выгараджаны посцілкамі закутак да тэлефаністкі Марускі Мікалаевай і цешыўся да пад'ёму. Гэта вег далі ўсе, апрача начальства, а каб дазналася, Ка-пітонаў загрымеў бы ў далёкі запалярны лагер, а Маруська — на штрафны лагпункт. За сувязь вольных з лагерніцамі належала суровая кара. Сувязей было

шмат, а вось пакаранняу нешта не прыпомню. Усе былі замазаныя. Канспірацыя была на вышэй-шай ступені вынаходніцтва. Чаго толькі не прыду-млялі, як ні хаваліся, але нехта нешта бачыў, ведаў і маўчаў.

Чалавек, упрэжаны ў штодзённую лямку, у безна-дзейным горы і бядзе, часам прагне ласкавага слова, клопату, увагі, жаночага дотыку і ласкі. I жанкі нудзіліся без апекі і падтрымкі, без заступніцтва адна-го дужага, каб не зацерціся, не размяняцца, не гібець у адзіноце. Забароненая, крадзеная любоў у лагеры была асабліва моцнай. Там маглі скласціся добрыя сем'і на ўсё жыццё, каб начальнікі знарок не разлучалі закаханых у розныя этапы. Колькі было слёз і пакут і незваротных страт. Раскіданыя нават у адным лагеры рэдка маглі знайсці адно аднаго. Каб толькі пабыць разам, пасёрбаць з аднаго кацялка, людзі пускайся на самыя вытанчаныя хітрыкі.

Не была выключэннем і Герта Карлаўна. Яшчэ не дабітая непасільнаю працаю, яна часам сустракалася з Жэнькам Івановым. На некага з іх Капітонаў меў зуб, «папутаў», абаіх загнаў у кандзей і раніцай далажыў начальніку. Ён выклікаў «выгнаных з раю грэшні-каў», бессаромна смакуючы, здзекаваўся з іх і на першы раз выпісаў ордэр на пяць сутак з вывадам на работу. Без вячэры яны кожную ноч «астывалі» па формуле начальніка на голых нарах. Толькі маглі нерастуквацца праз сцяну і ганяць нахабных рудых пацукоў. Пасля другога прыводу начальнік адправіў Герту Карлаўну ў лес.

Пачалася лютая і завірушная зіма. Ні бушлата, пі целагрэйкі на Варламаву нельга было падабраць. Яна хадзіла на лесасеку ў сваім абшарпаным ску-раным паліце, берэт абвязвала хусткаю, на боцікі накручвала парцянкі і нацягвала лапці. Пра норму на павале не было чаго і думаць. А яна была аднолькавая на кожную адзінку спісачнага складу. Герта Карлаўна паліла сучча і часцей сядзела каля вогнішча. Іскры папрапальвалі хустку, рукі і шчокі былі ў сажы і ў попеле. Яе вялікія вочы пабляклі 1 яшчэ паболыпалі. Яна ўжо не іграла скуколенага Яўтуха, а сама высахла, на твары і шыі абвісла насінелая скура, неасэнсаваны пагляд, здавалася, нічога не бачыў, яна стала маўкліваю і абыякаваю да ўсяго. Адзіны быў клопат — есці. Іванова перакі-

нулі на друіі лагпункт, і ёй ніхто болей не прыносіў скрутачкі з-за зоны.

Болей чатырохсоткі, рэдзенькай баланды і лыжкі запаранага вотруб'я Герта Карлаўна не зарабляла. Даведзены да галоднага псіхозу чалавек траціць сорам і пачуццё годнасці, і пайпіла выдатная спявачка Вар-ламава збіраць у сталовай пустыя міскі і выскрабаць з іх падонкі брудным пальцам. Пасля арыштанта ў той драўлянай лаханцы і мыш наўрад ці што знайшла б. Яна хадзіла, зашушканая ў нейкае раззё, нямытая, недагледжаная, з непрыемным пахам гнілі і мёрзлай бульбы. У гэты час прыйшоў ліст ад сястры, што яе ўпарта расшуквае Галівуд для ўдзелу ў нейкім шмат-серыйным фільме. Шукалі яе ў Харбіне, потым у Маскве, натрапілі на сястру. Тая паведаміла незвычай-ны адрас: «п/я 286, олп 24». Калі дайшоў адказ, дык і ў Галівудзе былі здагадлівыя людзі і не сталі болып шукаць патрэбную ім артыстку, каб яшчэ больш не нашкодзіць ёй.

Хутка зусім знясіленую Варламаву перавялі ў «слабасілку» — асобны барак для бездапаможных дахадзяг. Ад цынгі высыпаліся некалі белыя, як часнок, зубы, пасекліся густыя залацістыя валасы і тырчалі нейкімі тыфознымі касмыкамі. Яна пазі-рала на сцяну ў клапіных разводах, не скардзілася, не енчыла, не стагнала. 3 слабасілкі яе забралі ў стацыянар. Там адбывала свае дзесяць гадоў маладая дакторка Вольга Мантэйфель, далікатная, чулая ма-скоўская інтэлігентка. Яна рабіла ўсё магчымае ў яе становішчы, каб выратаваць Герту Карлаўну. Пак-лала ў асобную баковачку, выпісала дадатковае хар-чаванне, але і яно было настолькі поснае і мізэрнае, што не магло вярнуць сілы змардаванаму целу і разбудзіць спакутаваную душу.

Я некалькі разоў заходзіў у тую маленькую палату. Варламава ляжала, утаропіўшыся ў шэрую сцяну адсутным паглядам. Яна баялася цемнаты. Калі тушылі святло, прасіла доктара хоць што за-свяціць у яе палаце. Мабыць, верыла, што святло ўтрымае яе на гэтым свеце. Ад каганца ляцела сажа. Мантэйфель дастала некалькі свечак. 3 апош-няю згасла і Герта Карлаўна.

Пра гэта я даведаўся, калі на наступную ноч яе вывезлі за зону. Аплакаў і напісаў верш на рускай мове, каб зразумелі доктар і мае сябры.

Февральские ветры свистят, как когда-то, За стеклами бьются испуганной птицей. На смятой постели холодной палаты, Метаясь в бреду, умирала певица. На стенах колеблются желтые тени, И только слезится свеча до рассвета, А звуки, как стебли бессильных растений, Пробиться пытаются в марево это. Мешаются строчки из разных поэтов, Звучат величавые звуки сонаты, И грезится тихое теплое лето, Прибой и на море дорожка заката. И падают клавиш усталые капли, И песня дрожит в обессиленном горле, Прозрачные руки до боли озябли, И вспомнились полузабытые роли. Проносятся тени оранжевым шаром, Ключицы стучат, как стучат кастаньеты, Волшебные звуки классических арий Врываются в уши живого скелета, — И музыка, музыка, музыки звуки Безудержным вихрем гремят и стенают О радостях встреч и о горе разлуки, И в мрачной палате опять умирают. Не видно восторженных лиц и оваций, И нету поклонников прежних с цветами, А снежные хлопья, как гроздья акаций, Стучат до рассвета в оконные рамы. Храпят санитары в прихожей больницы, Задернуты шторы в кабинке врача. Светает. На тумбочке бывшей певицы Слезится и гаснет кривая свеча.

24/11—44 г.

АДНАКЛАСШЧАК

Часта ў бухгалтэрыі і ў кабінеце начальніка даводзілася чуць: «Калі ўпросім, калі ўгаворым, калі ўламаем таварыша Сушкова, будзем з вагонкаю, з абразным брусам». «Сушкоў, Сушкоў», — паўтаралася на кожнай нарадзе.

На станцыі Лапшанга, пры шаснаццатым лагпункце, была галоўная лагерная пільня, і ёю камандаваў пейкі ўсемагутны Сушкоў. Усе лагпункты залежалі ад яго. А піламатэрыялы былі патрэбны пазарэз будаваць новыя баракі на новых лагпунктах. Лагер разрастаўся ўздоўж чыгункі і ўглыб тайгі. Ушчэнт спляжаныя тысячы дзялянак зарасталі хмызняком, дагнівала оучча, шумелі і падалі адзінокія семеннікі. На

новыя, яшчэ не дабудаваныя лагпункты прыбывалі і . прыбывалі свежыя этапы. Хоць якія яны там былі «свежыя»? Худыя, змардаваныя ў турмах, на следст-вах і ў пересылках людзі яшчэ трохі рухаліся, а без вопыту і сілы пра нормы на павале не было чаго і гаварыць.

З'явіліся «акружэнцы» ў абмотках, у пакарочаных шынялях без хлясцікаў, пятліц і папруг. Пры-бывалі старасты і паліцаі з вызваленай Варонежчыны, прыгажуні з адбітых у немцаў гарадоў Крыма. Зноў ставілі палаткі і неяк рассялялі новы «кантынгент», а начальства зноў стукалася да Сушкова з нарадамі і лімітамі ўпраўлення, а ён іх бязлітасна скарачаў і крэсліў.

Вольнанаёмная адміністрацыя лагера папаўнялася звольненымі ў запас па раненнях франтавікамі і эва-куіраванымі жанчынамі. Пакуль яны не зразумёлі, што маюць неабмежаваную ўладу над арыштантамі, на , першым часе былі спагадлівыя і далікатныя, асабліва са старэйшымі па ўзросце і інтэлігентнымі зэкамі. Для іх прыдумлялі розныя пасады, якіх раней не было. Увялі цэлы ўзвод наглядчыкаў за выкананнем унутра-нага рэжыму, яны па начах шасталі з барака ў барак, стаялі на варце «манастырскай» маралі, сачылі, каб пасля адбою па зоне ніхто не хадзіў, каб не было крадзяжу. Чым пільней сачылі наглядчыкі, тым болып было парушэнняў, нават з'явіўся спартыўны інтарэс абвесці вакол пальца «вертухаяў».

За быт адказваў намеснік начальніка малодшы лейтэнант Надзеждзін, маленькі, з выцягнутым у рабацінні тварам і качынаю дзюбкаю чалавечак. Ен кульгаў на правую нагу і яшчэ не навучыў-ся лаяцца шматпавярховымі мацюкамі, але неўза-баве авалодаў і гэтаю неабходнаю ў лагеры якасцю. Асабліва ашчадна ен насіў новенькія бліщчастыя пагоны і чэкісцкую фуражку з блакітным верхам. Я доўга не мог прывыкнуць да пагонаў, бо помніў той час, калі «золатапагоннікаў» ставілі да сценкі або пагоны рассякалі шабляю разам з афіцэрскім тулавам.

Туманным адліжным надвячоркам дзяжурны пры-вёў мяне ў маленькі цьмяны пакойчык Надзеждзіна. Па дарозе ніяк не мог здагадацца, чым я правініўся і якая кара чакае мяне. Я зайшоў і па форме далажыў: «Па вашым выкліку зняволены такі-та з'явіўся». У

кабінеціку было цёмна. Надзеждзін сядзеў на фоне акна, як заўсёды ў шанцы, за прыстаўным столікам былі відны абрысы незнаёмага. Толькі мільгала іскрынка яго цыгарэткі. Незнаемы перапытаў: «Дык як ваша прозвішча?» Я па складах паўтарыў. «Адкуль вы?» І на гэта я адказаў. «У якія гады вучыліся ў школе?» — допыт і зварот на «вы» ^гічога добрага не абяцаў і пачынаў мяне злаваць. «А сваіх аднаклас-нікаў помніш?» — «А якое гэта мае дачыненне? Ды і выбілі ўсе імёны з памяці». — «Хто выбіў» — наско-чыў Надзеждзін. «Блатары і бандыты на этапе ў шалмане», — схітраваў я.

«Успомні, Сяргей, з кім вучыўся», — здзівіў мяне такім зваротам незнаемы. Падумалася, щ не новы ♦кум» з мяне нешта цягне. Нават на следстве мае школьныя сябры нікога не цікавілі. Няўжо нехта з іх засыпаўся і назваў. мяне?

Незнаемы ўстаў, пстрыкнуў выкЛючальнікам, я за-жмурыўся ад зыркага святла, прыкрыў вочы, каб агледзецца. Насупраць стаяў невысокі шыракатвары чалавек з пукатымі вачыма, у суконнай гімнасцёрцы з шырокім адкладным каўняром, глядзеў на мяне і ўсміхаўся. «Мяне ты хоць пазнаеш?» — «Здаецца, некалі бачыў, але дзе і калі, не прыпомню. Не ведаю, што ад мяне трэба». — «Тут пытанні задаем мы. А твой абавязак сумленна адказваць», — умяшаўся На-дзеждзін. «Ведаю, чыстасардэчнае прызнанне і гэтак далей. У народзе гэта называюць: «кось-кось, пакуль у аглоблі». — «Эх, Сяргей, Сяргей! Як табе не сорамна? Хто цябе зацягнуў у гэтае балота контррэвалюцыі? » — «Следчыя Даўгаленка і Серашаў, а суддзя Карпік пацвердзіў і пачапіў тэрмін». — «Ну, ты даеш! Ха-ха-ха!» — зарагатаў мой субяседнік. «А Паўла Сушко помніш?» — «А як жа! Самы актывіст быў у школе, «авангардам» яго дражнілі, і сястру яго Анюту по-мню». — «І цяпер не пазнаеш? Я ж — Павел. Ніколі не думаў, што трапіш сюды. Ты ж быў такі прамоўца. Усе зайздросцілі табе. Значыць, ворагі не абмінулі цябе. І ты паддаўся. Эх, Сяргей, Сяргей. Мне сорамна за цябе». — «А мне няма чаго саромецца. Я і цяпер такі, як і тады ў камсамоле, такім і памру. А следчыя на маёй бядзе выканалі план, зарабілі павышэнне, а можа, і ардзянок... Я магу ісці?» — «Пачакай». — «Калі вам, грамадзянін Сушко, захацелася пацешыцца з гора пакутніка, дык у вас на лагпункце такіх і без

мяне хапае». Звярнуўся да Надзеждзіна: «Дазвольце мне ісці, грамадзянін начальнік, бо прапушчу вя-чэру». — «Пазнаю твой характер. Ты і ў школе быў ганарысты. Вершыкі састаўляў, на сцэне іграў, зада-ваўся перад намі. А цяпер намяняліся ролі». Я перабіў яго: «Вязены — турэмшчык». ~ «Э-э-э, не забывайся. Я не турэмшчык. Я вольны інжынер у сістэме ГУЛА-Га». ~ «Мяне наклёп загнаў сюды, а ты па ўласным жаданні палез за калючы дрот і кожны дзень бачыш пакуты сумленных людзей».

«Маўчаць! — гыркнуў Надзеждзін. — У ізалятар захацеў?» — «Затым і выклікалі, што там не поўны камплект?» — «Заткніся! І тут прапаганду вядзеш!» — «Не трэба, Хрысанф Міканоравіч. Як-ніяк, а мой былы аднакласнічак. Пачуў знаёмае прозвішча і вушам не паверыў. Няўжо ён? І не памыліўся. Выходзіць, і ты са сваімі сцішкамі дастукаўся. Справай трэба было займацца і не думаць пра глупства. Ну, што ж, ідзі, сумленна скупляй сваю віну».

Я, не развітваючыся, выйшаў. Сэрца калацілася і татахкала ў вушах. Дык вось хто той недасяжны таварыш Сушкоў? Колішні троечнік Паўлік. У школе ён хадзіў у ботах, сваей работы суконных галіфэ і фрэнчы з накладнымі кішэнямі. На камсамольскіх сходах распінаў дзяцей «заможных бацькоў», а яго маці — Аміля Сушко — была на ўвесь раён дэлегаткаю, на ўсіх мітынгах выступала. Хадзіла яна ў хромавых ботах, чырвонай касынцы, з «казлінаю ножкаю» ў зубах. Яна граміла шляхецкія засценкі, раскулачвала непаслухмяных суседзяў, на пачатку калектывізацыі ей выдал! наган. Брахалі, што яна з ім і спала, баючыся нападу варожых элементаў. Граматы хапала на под-піс: «Суш...», а замест «ко» ставіла загагуліну. Але яна вельмі хутка засвойвала ўсе патрэбныя лозунг! і палітыку «настаяшчага мамента», ведала, хто галоўны вораг, хто падпявала, каго ! як трэба знішчаць. Кожную прамову пачынала: «Таварышы граждане і вы, несазнацельная маса! У настаяшчы мамент у кожнай шчыліне затаіўся вораг нашай Савецкай улады». І ў імя сусветнай рэвалюцыі галодных жанок за жменьку каласкоў па указу ад сёмага жніўня 1932 года здавала на дзесяць гадоў, а іх дзетак выпраўляла жабраваць. Калектывізацыю яна праводзіла не меней як на 102 працэнты. Мужчыны цішком кпілі: «Амількаі нябож-чыкаў абагуліла».

Я тады яшчэ не ведаў, што і Амілю разам з раённым начальствам пасадзілі, судзілі ў нардоме, і знікла яна разам з усімі. А Паўлік, відаць, падчысціў анкету, дадаў да прозвішча «ов» і схаваўся ў гэтай смяротнай сістэме. А сустрэцца з ім давялося яшчэ раз. Гэта ўжо на волі, пасля маёй рэабілітацыі. Вяртаўся я з Дубул-таў, і на Рыжскім вакзале нехта мяне гукнуў. Я азіраўся на ўсе бакі і нікога не пазнаваў. Праз натоўп праціснуўся Павел Сушко, падаў руку і памкнуўся абняць, а я нагнуўся, нібыта завязаць на чаравіку шнурок, а трэба было сказаць усё, што думаў пра яго. Пашкадаваў ці пасаромеўся. Ён нібы «радаваўся» за мяне, распытваў, як жыву. «Перавыхоўваюся. Па тваёй парадзе «йскупляю» віну». — «Ты, брат, не гневайся. Такі быў час. І мне было не легка. А цяпер яшчэ цяжэй: у нас цяпер адны крымінальнікі, а з імі, сам ведаеш, як упраўляцца. Чуў, што ты зноў за сцішкі ўзяўся. Брось! Прыязджай да нас, вазьму загад-чыкам піларамы. Аклад, во-о! Кватэра, харч, бясплат-нае абмундзіраванне. Цяпер вашага брата бяруць». Я ўсміхнуўся: «Кажаш, бяруць? Яны бралі і раней, на пэўны тэрмін, а ты ў лагеры добраахвотна ці не па сваей волі? А як жыве твая маці?» Павел заліўся чырванню, пазаікаўся і схлусіў: «Загінула ў часе вай-ны». — «О, у вайну асабліва ходка сыпаўся наш брат. Мабыць, і яна, пакутніца, недзе хвойкаю ўзышла». Ён нічога не паспеў адказаць — за рукаў тузанула кароткая азызлая кабета: «Балбочаш тут, а там чарга падыходзіць», — і павалакла майго колішняга аднак-ласнічка да касы.

Праз некалькі гадоў мой зямляк расказаў, што па дарозе з санаторыя Павел Сушко раптоўна памёр на тым жа Рыжскім вакзале. Мне стала шкада гэтую невідушчую ахвяру нашага часу.

НЕПАЎНАЛЕТКІ

У лагер прыгналі дзяцей. І іх папярэджвалі суровыя канваіры: «Крок улева, крок управа...» Да вахты беглі жанчыны — думалі, можа, і іх дзеткі трапілі ў гэтае пекла. Глядзелі на маленькіх, спалоханых арыштан-таў і выціралі слёзы. Кожнай, відаць, успаміналіся свае асірацелыя сынкі і дачушкі. А яны ў нейкіх невядомых дзіцячых дамах страцілі свае прозвішчы,

забываліся аблíччы бацькоў і мацярок, баяліся пры-знацца, чые яны і адкуль. Так выкоўваўся страх і комплекс непаўнацэннасці. Пільныя выхавацелі ведал! іх радаслоўную і нікуды не вылучалі, прыпДскалі, дзе толькі можна, каб сцвердзіць сваю адданасць і класавую непрымірымасць.

А гэтыя ж за што? Горкія ж дзеці, мурзатыя, стрыжаныя хлапчукі і дзяўчынкі, усе ў нейкіх трантах з чужога пляча, з палахлівымі і галоднымі паглядамі. Жанчыны дапытваліся, адкуль яны, за што іх забралі. Адказ быў адзін: «указнікі» — і ўся геаграфія центральная Расіі. І тэрміны былі дзіўныя — ад года да трох. Што ж за указ на дзяцей выйшаў? Старэйшыя растлумачылі — за спазненне, нявыхад на работу і на заняткі ў рамеснае вучылішча. З дванаццаці гадоў — турма.

І пайшлі па турмах і лагерах «сагрэтыя клопатамі бацькі народаў» маленькія нявольнікі набываць жыц-цёвы вопыт і крымінальную кваліфікацыю.

А ў школах, на піянерскіх лінейках, на плошчах не змаўкалі галасы заўтрашніх маленькіх арыштантаў: «Спасибо товарищу Сталину за счастливое детство!» Праспала дзіця, спазнілася на 20 хвілін у «рамяслуху» ці на сваю скрыначку пад нагамі на заводзе — і загрымела ў лагер набываць камерную і барачную адукацыю. Новенькіх непаўналетак размясцілі ў асоб-ным невялікім бараку і далі ім у выхавальнікі сімпа-тычнага сівагаловага Івана Міхайлавіча Віткова, раз-важлівага і стрыманага, з прэтэнзіяй на галантнасць і інтэлігентнасць у гаворцы, з вялікім крымінальным вопытам і стажам у многіх лагерах. У начальства Віткоў лічыўся цалкам «перакаваным» і палітычна надзейным. Ен дасканала валодаў дэмагагічнай тэрмі-налогіяй таго часу, бязлітасна пясочыў «ворагаў на-рода», «пресекал враждебные разговорчики», быў у папіане ў «кума», а па сутнасці, быў законспіраваным «паханом» (старэйшым кіраўніком) рэцыдывістаў. Па яго загаду і наводцы трашчалі капцёркі, куфэркі і мяшэчкі рабацяг, нават уцекачы рыхтаваліся з яго дапамогаю і кансультацыяй — ён даваў адрасы надзей-ных «малін» (прытулкаў) для ўцекачоў у Маскве, Пскове і Горкім.

Не без удзелу Віткова зімою другога года брыгада крымінальнікаў раззброіла стралка, брыгадзір надзеў яго шынель і шапку, а канваіра ў бушлаце і малахаі

паставіў апошнім у строй і павёў брыгаду нібыта на нагрузку. Далека ад ачаплення стралка прывязалі да асіны, а самі рассыпаліся куды каторы. Брыгадзір з трыма надзейнымі сябрамі спрабаваў прабіцца з тэры-торыі лагера. Уся лагерная ахова была кінута на ліквідацыю ўзброеных уцекачоў, і тры дні ўвесь лагер не выводзілі на работу. Арыштанты малілі бога, каб хоць яшчэ з тыдзень доўжылася гэтая пагоня. Задубе-лага стралка адшукалі позна ноччу. Да раніцы завея назамятала сляды ўцекачоў, і знайсці іх было не так проста. Тых, што прыбіліся пагрэцца да вёсак, за невялікую ўзнагароду выдавалі «пільныя» калгаснікі, хітрэйшых доўга выпорвалі з стагоў і кінутых на зіму заімак. Калі напалі на след брыгадзіра, той адстрэль-ваўся да апошняга патрона. Як толькі змоўклі стрэлы, спусцілі зграю аўчарак. Праз некалькі хвілін пачуўся яшчэ стрэл і візг параненага сабакі. Скусаных і абадраных чатырох уцекачоў дабівалі па дарозе на лагпункт. Натоўп крыважэрных стралкоў вымяшчаў злосць на няшчасных хлопцах, што цаною жыцця рваліся на волю, а жывыя кляліся, што марылі трапіць на фронт.

Чатыры скрываўленыя да непазнавальнасці трупы кінулі кал я вахты, каб астатнія глядзелі і не думалі ўцякаць. 3 тыдзень на марозе ляжалі апруцянелыя нябожчыкі з выкляванымі вачыма, падзёўбанымі тва-рамі, над імі з крыкам кружыліся і садзіліся на здабычу вялізныя крумкачы.

Пасля гэтага кожную брыгаду вадзілі не адзін, а два стралкі — адзін паперадзе, другі — ззаду. А дзе іх было браць? Маладыя пайшлі на фронт, а замест іх прысылалі перастаркаў — белабілетнікаў, кульгавых, касавокіх, задыхаватых, абы мог насіць вінтоўку. Па броні заставаліся маладыя чырвана-мордыя камандзіры ўзводаў ды паджарыя, спрытныя на нагу «сабачнікі». Гэта пераважна былі садысты. Калі не дастрэльвалі ўцекача адразу, дык доўга цешыліся здзекамі з яго: аўчарка па загаду свайго гаспадара спускала да ніткі ўсю адзежу з няшчас-нага, па другой камандзе магла перагрызці глотку, парваць да касцей.

Памятаю, у ліпеньскую спёку над лесасекаю пра-каціліся два стрэлы. Значыць, нехта ўцёк. У той бок, сігаючы цераз ламачча, пянькі і завалы, памчаліся сабачнік з аўчаркаю і начальнік канвою. Усіх цікавіла:

«хто?». Удасца ўцячы ці спаймаюць? Праз паўгадзіны рагатала ўсё ачадленне: праз лесасеку сабачнік вёў голага, як маці нарадзіла, няўклюдага, маруднага, блізарукага кіеўскага вучонага Федчанку. Ён звычай-на хадзіў апошні ў брыгадзе інвалідаў, як іх тут называлі, «хронікаў», на акорку падтаварніка, на пад-чыстку дзялянкі, нарыхтоўку лазы на лапці. Федчанка насіў акуляры з тоўстымі шкельцамі, праз іх вочы здаваліся вялікімі і пукатымі, а яго лічылі дзіваком, не разумелі яго разважанняў і з'едлівага, вельмі тон-кага, гумару. Каб хто пажартаваў: «Федчанка збіра-ецца ўцякаць», ужо ўсе б рагаталі. А то вядуць голень-кага, як Езуса, у жмені заціснутыя акуляры і трымае іх ніжэй пупка. «Глядзі, глядзі, снасць паказвае праз павелічальнае шкло, гы-гы-гы»,— рагочуць дасціп-ныя жартаўнікі. Пацяшаецца і сабачнік Ташчакоў — то адпусціць павадок, і ашчэраная аўчарка з доўгім чырвоным языком вось-вось учэпіцца ікламі ў абвіслы зад вучонага, Федчанка войкае, увесь падцінаецца, спатыкаецца аб ламачча, шчыльней прыціскае да лаб-ка акуляры і вінавата ўсміхаецца лесарубам. Адны глядзяць спагадліва, другія пад'юджваюць і строяць кепікі.

Федчанку зболыпага апранулі ў транты трэцяга тэрміну. Некалькі дзён ён сланяўся па зоне, пакуль не адправілі ў цэнтральны ізалятар па дадатковы тэрмін, ці, як у нас казалі, «па давесак».

Неяк мы сустрэліся з ім каля сталоўкі, і я спытаў, няўжо і праўда, што ён хацеў уцячы. «Вядома, не, — адказаў Федчанка, — ішоў на верную смерць. Волып трываць не магу. Спадзяваўся — дастрэляць і канец маім пакутам. Аж і тут не шанцуе», — горка ўсміх-нуўся гэты ціхі, сімпатычны і добры вучоны. А я спрабаваў яго суцешыць, абнадзеіць, пераконваў, што пасля вайны разбяруцца з усімі намі. Пачаўся ж перагляд у 1939 годзе, і мой прысуд адмянілі, а цяпер не да нас. Угаворваў і сам верыў, што прыйдзе збавен-не, што будзем на волі і мы. Федчанка ўсміхаўся і паблажліва ківаў галавою, глядзеў на мяне прасвет-ленымі вачыма. «Влажен, кто верует», — сказаў і павольна пайшоў у барак.

Неўзабаве Федчанку адвезлі на камендандкі лагпункт у цэнтральны ізалятар. Тэта лагерная турма з тоўстага бярвення за двайною высокаю агароджаю. У ей трымаюць уцекачоў, забойцаў, рабаўнікоў капцёрак

і пякарань і падапечных «кума» — «рэцыдывістаў-контрыкаў». Калі ёсць оперупаўнаважаны, дык павін-на быць відна і яго работа. Перш за ўсё трэба мець у кожным бараку і ў кожнай брыгадзе па «стукачу» — добраахвотных і прымусовых даносчыкаў. А як іх навербаваць? Вельмі проста: паабяцаць за стараннасць блатную работу ў зоне, брыгадзірства, дзесятніцтва, датэрміновае вызваленне, перапіску праз «вольную» пошту — цэнзарам станавіўся сам «кум». І знаходзі-ліся ахвотнікі за міску баланды і кашы таварыша па нарах і брыгадзе ўпячы на новае дзесяцігоддзе, а то і падвесці над вышку як непапраўнага рэцыдывіста. А ён толькі і сказаў, што на баландзе з турнэпсу і хлебе з вотруб'я хутка ўсе пазагінаюцца. Вось табе — контр-рэвалюцыйная агітацыя, незадаволенасць савецкім ладам, заклік да сабатажу, падрыў дысцыпліны ў ваенны час. Хлеб і баланда савецкія, ты імі не задаволены, значыць, незадаволены Савецкай уладаю. Сафістыка магла абвінаваціць каня, які не хоча есці гнілую салому, у контррэвалюцыйным сабатажы. Ты павінен быць задаволены, што пасадзілі на дзееяць гадоў, барані божа сказаць, што не вінаваты, — наклёп на «святая святых» — следчыя органы і «самы справяд-лівы суд». Не пікай, што галодны і халодны мусіш вырабляць нечалавечую норму на навале — тры і тры дзесятых кубаметра паўметровых дроў за шэсцьсот грамаў глёўкага хлеба, міску баланды і лыжку кашы з неабдзіранай пшаніцы або з таго ж вотруб'я.

Лічы сябе шчаслівым, што гнешся, як цюцька, на голых нарах у смуродным бараку, што лупіць цябе дрынам блатны «дзяжурняк», радуйся і крычы, што ты шчаслівы чалавек, дзякуй вялікаму і мудраму правадыру за клопат пра цябе. Найвялікшая кара для чалавека — пазбавіць яго вйлі. Сядзелі некалі засу-джаныя ў камеры на салдацкім пайку, чыталі кніжкі, вывучалі мовы, пісалі трактаты, раманы, як Чарны-шэўскі, або паэмы, як Колас «Новую зямлю». Марозаў і Засуліч пісалі ўспаміны і філасофскія даследаванні. Дабрачынныя таварыствы пасылалі ім перадачы і грошы, ніхто не меў права іх абразіць, пакрыўдзіць, назваць «на ты».

Мала, што лагернік пазбаўлены волі, дык ён пера-твораны ў бяспраўную і бязмоўную рабсілу, у звычай-нае цягло, пазбаўленае нават арыштанцкіх правоў, кінутае на здзек і пагібель. У гэтае пекла загналі і

дзяцей, забраных ад мацярок, ад родных, з-пад бацькоўскага даху. Калі не на пагібель, дык на маральнае растление кінулі іх. За паўгода, за год з хлапчукоў выходзілі кваліфікаваныя зладзеі і жорсткія бандыты, з непаўналетніх дзяўчынак — разбэшчаныя прасты-туткі за міску баланды. З «школы Віткова» ўсе яны выйшлі «адукаванымі» кішэннікамі, скокарамі, май-даннікамі, фармазонамі, а дзяўчынкі прымітыўнымі «начнымі матылькамі». Я памятаю прозвішчы і імёны многіх дзетак з паламанымі лёсамі на ўсё астатняе жыццё. Многія з іх праз некалькі месяцаў пасля вызвалення зноў вярталіся ў зону маўчання, дзе нема крычалі душы «808», якога ніхто не чуў і не мог пачуць, дзе начамі плакалі і кусалі губы, стагналі «мама, мамачка» дзецi, у якіх не было дзяцінства, якія не ўмелі смяяцца і спагадаць бліжняму.

Дзе яшчэ гінула і гіне столькі дзяцей, як у турмах і лагерах, дзе так калечацца душы і норавы, як у нашых «папраўчых установах»? А яны ж ледзь не з пялёнак крычалі: «Заўжды гатоў!», «Дзякуй вялікаму Сталіну за шчаслівае дзяцінства!» I верылі, бо не ведалі іншага, на ўвесь голас гарлалі «Ура-а-!» і да знямогі пляскалі ў ладкі.

ЭТАПЫ, ЭТАПЫ, ЭТАПЫ...

Колькі іх прыбывала на маёй памяці! Вялікія і малыя, грузінскія і малдаўскія, польскія і ўкраін-скія, беларускія і маскоўскія, вайсковыя і цывіль-ныя знікалі, як дым, як снег над дажджом. Пры-ходзілі сваімі нагамі — вывозілі патаемна начамі шкілеты былых вучоных, чыгуначнікаў, ветэрына-раў, паэтаў, карабелаў, непісьменных у зрэбніках «тракцыстаў», жонак «ворагаў народа». Ніхто не палічыў і наўрад ці калі палічыць, а сосны, што выраслі на касцях пакутнікаў, састарэлі і ціха шу-мяць адвечную песню тугі і жалобы.

А план патрабаваў новых і новых ахвяр. З на-чальнікаў спаганялі «кубікі», гналі састаў за сас-тавам пад нагрузку, а грузіць не было каму. Пасля разводу ў зоне заставалася болей, чым выходзіла за вахту. Паміж баракамі, на сметніках за сталоваю і пякарняю сланяліся абшарпаныя, з азызлымі шэра-блакітнымі тварамі і спустошанымі паглядамі яшчэ

жывыя смертнікі. У многіх пачынаўся галодны псі-хоз.

Начальства лютавала і звярэла: патрабавалі з яго, а яно з нас выціскала апошнія сілы. Кароткія зімовыя дні дабівалі бязлітасна: пілуем, колем, складаем і з туфтою не дацягваем да нормы на шасцісотку. Менее пайка — знікае сіла, а начальства замест харчу гоніць У кандзей, карае за сабатаж. Вечарэе, дагараюць вогнішчы, марым дапаўзці да барака, але дудкі! Недзе паблізу падае гудкі паравоз — на чыгуначную ветку ўпаўзае даўжэзны састаў пульманаўскіх вагонаў, плат-формаў, вуглянак. Усіх здымаюць з лесасекі і — на ўсю ноч на нагрузку. Штабелі з кожным днём адыходзяць далей і далей — падноска за трыстаметраў. Каля вагонаў раскладаем вогнішчы, каб бачыць, куды ісці, У які вагон грузіць.

Ад штабеля да вагона — суцэльныя пянькі. Ідзеш, спатыкаешся, падаеш, зноў узвальеш на плячо лясіну, Шпалу, падтаварыну, клянеш усё на свеце і свой дзень нараджэння, але трэба несці, грузіць над свіст бізу-на — «Давай! Давай!». Начальнік канвоя, майстры лесу, дзесятнікі паганяюць такімі мудрагелістымі ма-цкжамі, што пудзяцца коні. А мы сноўдаемся, як механічныя здані. Знясіленыя падаюць і не здалеюць устаць, іх прыводзяць у прытомнасць дрынамі і вы-сцяткамі.

На золку канчаем нагрузку. Адзіная мара — Пасярбаць гарачай баланды і зваліцца на нары, але начальнік канвоя доўгім жалезным прэнтам пора кожную шчыліну ў загружаных вагонах, каб часам Не заклалі дрыўмі ўцекача. Бывае, парне, а за Иярэдняю клеткаю пуста. Разумны змаўчыць, а ду-рань усчынае вэрхал, прымушае дагружаць, а потым усю брыгаду гоніць у кандзей. Калі ўсё абыдзецца, вядуць у зону. Ідзеш і на хаду спіш, сусед пільнуе, каб толькі не хіснуўся ўлева або ўправа. 3 вахты вядуць у сталоўку, даклыпаеш да барака, ускара-скаешся на нары і правальваешся ў цяжкі пакутлівы сон.

Гадзіны праз тры дзяжурны грукае кіем па нарах і зычна крычыць: «Па-а-д'-ём! Канчай начаваць!» Рас-плюшчваеш нібыта засыпаныя пяском вочы, марудна ўстаеш і адразу не разумеет, дзе ты, нрацінаюць дрыжыкі і ўсё цела, як тарка, укрываецца пупышкамі. Зноў на вахту, пілы ў зубы — і на лесасеку, а ўвечары,

як бязлітасны ўдар, зноў гудзе паравоз і суне цёмныя прывіды вагонаў.

Пасля разводу ўсіх жывых выганяюць да вахты. Начальнік сам правярае інвадідаў, хворых, слабасіль-ных, лапцяплётаў і прыдуркаў, не зважае на заклю-чэнні медыкаў, хто стаіць на сваіх нагах, даводам гоняць у лес, абы падняць у справаздачы выхад на работу па групе «А». Выгналі за вахту вызваленага доктарам высокага чарнявага хлопца з Магілёўшчыны Лявона Гарэлава. Ён паказвае абмарожаныя, як слівы, пальцы, але ніхто не зважае. Мароз градусаў на трыц-цаць, курыцца густы туман, над лесам выпаўзае зла-весна-чырвонае сонца. Лявона цягнуць у строй. Ён кінуў на зямлю шапку, бушлат, целагрэйку, сасмык-НУЎ кашулю, бахілы і штаны. Стаіць босы на заледзя-нелай да бляску дарозе ў адных споднiках. Падскоквае камандзір узвода Грыгарэнка, хвошча дубчыкам па-чырванелую на марозе спіну. Гарэлаў стаіць нерухома. Нарэшце не вытрываў: «Калі ў цябе ёсць маці, няхай бы паглядзела, якога яна Выкарміла звера».

Раз'юшаныя канваіры скруцілі Гарэлава, кінулі на ледзь прыцярушаныя саломаю сані, накрылі яго настылымі трантамі, прывязалі вяроўкаю і павезлі ў лес.

Начальства патрабавала новых і новых этапаў. Мільёны паглынула вайна, за лініяй фронту засталіся Прыбалтыка, Беларусь, Украіна, частка Расіі — ас-ноўны рэзерв «ворагаў народа». Праўда, яны дача-каліся сваёй чаргі пасля чаканага вызвалення ад фа-шысцкай навалы.

На пачатку 1942 года пайшлі этап за этапам муж-чын у шынялях, без папруг і пятліц. Прыбывалі салдаты, камандзіры, штабныя рабОтнікі — прадстаў-нікі ўсіх родаў войск з Варонежскага і Калінінскага франтоў. Віна іх была ў тым, што трапілі ў акружэнне, з баямі прабіліся да сваіх, а каб не трапілі ворагам дакументы, частку іх знішчылі або закапалі, многія выйшлі без партыйных білетаў. «Ага, значыць, былі паражэнцкія настроі, не спадзяваліся выйсці з акру-жэння, а можа, і знарок хацелі здацца», — разважалі «асабісты» і «смершаўцы». А ў іх размова кароткая: «Рукі назад!» — і ў турму, а там, як прусакоў у шчылінах, поўна цывільных «шпіёнаў» і «ворагаў». Стаяць стаяком, на нары кладуцца па чарзе. Людзі падаюць у непрытомнасці. Без затрымак пачыналіся

разгрузкі турмаў, падаваліся закратаваныя цялятнікі, і паехала на Усход свежая рабсіла, і гэтых рабоў ехалі мільёны.

Разам з вайскоўцамі прыбывалі жанчыны за тое, што засталіся пад акупадыяй, перахошіеныя на даро-гах на Усход, пакінутыя начальствам у тыле ворага. Шхто ніякага следства не вёў. Паспявалі толькі за-поўніць фармуляры. У графе «артыкул і тэрмін» было напісана «следственный», І так у кожнага. Спадзя-валіся — прыедзе следчы і будзе разбірацца на месцы. Але ніхто так і не прыехаў.

У вачах учарашніх воінаў былі разгубленасць і адчай, на злінялых гімнасцёрках — цьмяныя сляды павыдзіраных ордэнаў і камандзірскіх адзнак, пілоткі без зорачак, шынялі пападразаныя да каленяў. У зоне стаяў шэры маўклівы натоўп былых акружэнцаў. Ня-даўнія баявыя камандзіры і салдаты глядзелі на пад-войны плот з калючага дроту, на вышкі, на змрочныя баракі, на лагернікаў у абшарпаных, прасмоленых на навале трантах, на схуднелыя, задубелыя над ветрам і дымам твары мужчын і на жанчын, якія даўно страцілі адзнакі хоць прыблізнай жаноцкасці. Стара-жылы лагера ўяўляліся ім страшэннымі злачынцамі, рэцыдывістамі, бандытамі і забойцамі, а да вахты цягнуліся былыя партыйныя работнікі, лётчыкі, на-стаўнікі, сяляне — «злосныя нядоімшчыкі, нехацім-цы і сабатажнікі», каб пабачыць «новенькіх», распы-таць, што на волі, на фронце, а можа, і сустрэць знаёмых. Этапнікі трымаліся насцярожана і маўкліва.

За натоўпам ваяк чуліся мілыя жаночыя галасы. І пайшлі ў зону ў прыгожых сукеначках, жакеціках і чаравічках пераважна маладыя, яшчэ не злінялыя ў камерах прывабныя маладзіцы і зусім юныя дзяўчаты. Начальнік УРЧ выклікаў прозвішчы: Коласава, Каль-цова, Фокіна, Каравашкіна, Зяленіна, Гаўрылава, Вол-кава Зінаіда і Волкава Антаніна, Сальнікава, Андрэе-ва. На пытанне: артыкул і тэрмін — адказ быў адзін — «следственная». Гэта быў сапраўдны парад прыгажунь з волжскіх узбярэжжаў, Прайшла з высока паднятаю галавою срэбравалосая чарнабровая жанчына, і я адразу ў ёй пазнаў былую настаўніцу і не памыліўся. Яна пяшчотна суцяшала разгубленых і заплаканых дзяўчат. Многія былі яе колішнімі вучаніцамі.

У шэрую і змрочНую зону, з якое патыхала трупным тленам, уварваўся свежы, шматкалёрны промень жыц-

ця. Нехта з начальніцкіх падбрэхічаў кінуў: «ня-мецкія падсцілкі», другі ўдакладніў: «аўчаркі». А яны, прыгнечаныя прадчуваннем свайго трагічнага будучага, моўчкі выцiралі слёзы.

Мне, недасведчанаму ў юрыспрудэнцыі, нельга было зразумець і пагадзіцца, чаму гэтых няшчасных, над якімі нават не пачалося так званае следства, прыгналі ў лагер, а заутра гэтым кволым дзяўчатам дадуць пілы і канадскія тапары і пагоняць у лес ставіць кубікі, выконваць нечалавечую норму, а начамі грузіць пуль-манаўскія вагоны. Я глядзеў на іх, і не верылася, што яны здатныя хоць на маленечкае злачынства ці здраду. Магчыма, нехта з іх і стаў ахвяраю гвалту нямецкага салдата ці афіцэра, але не болып.

Пакуль выклікалі астатніх, я ўгледзеў каля ганка страшнай баковачкі оперупаўнаважанага маленькую, як падлетак, зусім беленькую ў сіняй сукеначды ў крапінку дзяўчынку. Па шчоках каціліся буйныя слёзы. Мне яе зрабілася асабліва шкода. Яна здавалася бездапаможнаю і адзінокаю, нечым вылучалася з на-тоўпу кідкіх прыгажунь, запомнілася мне адразу і запала ў душу.

Этап развялі па бараках. Пра пасцелі не было чаго і думаць. Калі ёсць што, падсцілай, а няма — курчыся на голых нарах.

Прыгажуні з калінінскага этапу занялі палову барака. З клуначкаў, сабраных у дарогу сплаканымі мамам!, даставалі нейкія посцілачкі, фіраначкі, запіналі імі свае закутачкі, торбачкі набівалі стружкамі каля сталяркі, каб было на што прыхінуць галаву. Стара-стам барака абралі вядомую калінінскую настаўніцу Анастасію Рыгораўну Андрэеву. Яна была дэпутатам гарсавета, дырэктарам школы. У акупаваным горадзе Андрэева берагла былых вучаніц. Каб не пагналі іх у Нямеччыну, яна ўсіх сабрала ў школу і адкрыла кравецкую майстэрню. Калі не было чаго шыць, латалі старое, даводзілася падкарочваць і расточваць афі-цэрскія і салдацкія мундзіры і шынялі, абшываць дзяцей.

Як толькі вызвалілі горад, за «супрацоўніцтва з ворагам» уся майстэрня апынулася ў турме. Пасядзелі два тыдні і пачалася разгрузка камер, яны спатрэбіліся для новых «пасобнікаў». Так цэлы этап «следственных» апынуўся ў лагеры. Усе дзяўчаты паважалі і слухаліся сваю колішнюю настаўніцу. Ад фашысцкага

рабства яна іх уратавала, а тут не дала рады. Андрэева супакойвала і суцяшала дзяўчат, што вось-вось пры-едзе следчая камісія, разбярэцца і адпусціць дадому. Амаль усе дзяўчаты зберaглі свае камсамольскія біле-ты і нідзе сябе нічым не запляміліі.

Акружэнцаў разбілі на тры лесапавальныя брыга-ды, жанчын прызначылі ў калону грузчыкаў. Вагоны надавалі пераважна ноччу, а ночы з дня на дзень станавіліся ядраней і сцюдзёней. У сонны жаночы барак, грукаючы па стойках нараў, з ліхтарамі «ляту-чая мыш» урываюцца дзяжурнякі: «Пад'ём, бабы. Дзесяць хвілін на зборы. Андрэева, давай стопра-цэнтны вывад на нагрузку! Неапрытомненыя спра-соння, ускокваюць жанчыны, адразу не ўцямяць, дзе яны і што з імі. Сарамяжа прыкрываюць ногі, грудзі і плечы, а нахабныя дзяжурнякі лыпаюць сквап-нымі вачыма, прыспешваюць і адпускаюць цынічныя жарцікі.

Андрэева абураецца: «Выйдзіце, дайце апрануцца дзяўчатам. Не бойцеся — усе будуць на вахце». Жарабцы з дрынамі і ліхтарамі агрызаюцца: «Фрыцаў не саромеліся, а тут цыпачак з сябе строяць». Калоцячы-ся ад холаду, нервовага напружання, нявыспаныя і галодныя жанчыны цягнуцца на вахту. Пры слабым святле ліхтароў яны зрабіліся неназнавальнымі зда-нямі з чорнымі праваламі вачніц. Доўга дрыжаць на вахце, пакуль прыйдуць не вельмі таропкія стралкі. Нарэшце ідуць, грукаючы абцасамі і прыкладамі, кан-ваіры, адчыняецца брама, пры святле ліхтара вахцёр уголас лічыць нявольніц і адзначае колькасць на фа-нернай дошчачцы.

Я ўсё часцей думаю пра тую кволенькую, у сіняй сукеначцы, дзяўчынку. З многімі я ўжо гаварыў, распытваў пра жыццё на волі, пра акупацыю, а да яе падысці ніяк не адважваўся. Некаторыя яе сяброўкі ўжо круцілі з дзесятнікамі і брыгадзірамі, а яна, як бездапаможнае птушаня, што выпала з гнязда, цура-лася людзей, хадзіла адна і блізкіх сябровак не мела.

Лагернай вопраткі на ўсіх не хапала, таму но-венькія дадзіралі на пагрузцы свае сукенкі, жакецікі і чаравікі. У канцы жніўня раздажджылася. Твань на дарогах і ў зоне — непралазная, ліпкая і чорная, як каламазь, а нудны і сцюдзёны дождж ліў удзень і ўначы. Коўзаючыся па гразі, мокрыя, панурыя ішлі ў сталоўку дзяўчаты, а яна паўзла, як на лыжах, у

вялікіх лапцях на босых маленькіх ножках. Мне зда-лося, што яна ўжо на мяжы пагібелі, і захацелася хоць чым-небудзь ей дапамагчы.

Я быў лагерным старажылам, каб мы не выручалі адзін аднаго, пазагіналіся б усе. Кухарам рабіў мінскі зямляк Андрэй Андросік, хлебарэзам друг па самад-зейнасці Ванька Голубеў, пякарняй загадваў ленін-градскі караблебудаўнік Васіль Краўцоў, капцёр-каю — Яша Смірноў. Мы з ім разам вандравалі з лагпункта на лагпункт і даўно папрыціраліся. Шаўцом стаў колішні днявальны на дзевятым лагпункце, што некалі лічыў мяне блацяком, а цяпер стаў лепшым другам. Ды і я ўжо круціўся каля прыдуркаў, то пры КВЧ, то начальнік, ведаючы мае філалагічныя схіль-насці, часта выклікаў перапісваць справаздачы і «сас-таўляць» даклады для вольнанаёмных.

Здаровых лагерных служачых праглынула вайна, замест іх прыбывалі эвакуіраваныя з Пскоўшчыны, з Тарапца і займалі вызваленыя пасады ў ЎРЧ, КВЧ, бухгалтэрыі, планавым аддзеле. Спецыфікі лагернага ўліку, жыцця і ўзаемаадносін яны не ведалі і не адразу асвойталіся, таму было шмат блытаніны і недаклад-насцей. Начальнік выклікаў мяне і загадаў весці ўлік рабсілы, усю справаздачнасць, а «бабы няхай падпіс-ваюць». Я разгубіўся і напомніў, што ў мяне пяцьдесят восьмы артыкул. «А ты не высоўвайся, а там неяк адбрэшамся». І я шчыраваў ад над'ему да поўначы. Тады ж уся краіна працавала начамі, пакуль пакута-ваў ад бяссоння крамлёўскі гаспадар. А рантам адне-куль пазвоняць, некаму спатрэбіцца нейкая лічба. І так не драмаў увесь ланцужок ад Масквы да самых да ўскраін. Такі быў стыль — «гарэць на рабоце». Гарэлі і дагаралі і ў лагеры.

Увечары ў цьмяным калідорчыку канторы разам з брыгадзіркаю нечага чакала тая маленькая адзінокая дзяўчынка з апошняга этапа. Здаецца, звалі яе Аляю. Я папрасіў яе затрымацца, пакуль закончу зводку. Праз вузкае акенца сваёй канторкі бачыў, як яна прытулілася да сцяны ў вялізных лапцях на босую нагу. Праз паўгадзіны я папрасіў Алю прайсці са мною. Яна паслухмяна выйшла, а па дарозе спынілася і спалохана спытала, куды мы ідзём. Я супакоіў, што ідзём у капцёрку па важнай справе. Там нас чакаў Яша Смірноў, вясёлы, гаваркі валжанін. Ён паставіў на прылавак даволі зграбныя, адрамантаваныя Макра-

вусавым чаравічкі. «Памерайце». Аля лыпала вачыма і не рухалася. Не ведаю, пераканаўча я хлусіў ці не, гаворачы, што яе прэміравалі за старанную работу на пагрузцы і... па разутасці. Удвух мы ўгаварылі яе ўзяць абнову і распісацца ў ведамасці, а яна ўсё даводзіла, што многія дзяўчаты працуюць куды лепш.

Праз некалькі дзён яна хадзіла хоць і не ў надта зграбных, але ўсё ж чаравіках. Сяброўкі на яе глядзелі падазрона і недвухсэнсоўна перашэптваліся. А мы з ёю яшчэ ні разу не пагаварылі. Неўзабаве Аліну брыга-дзірку ўзялі загадваць лазняю, а я дамовіўся з май-страм лесу ІнакеннДем Талакновым, каб ён брыгаду перадаў Алі. Звычайна брыгадзір расстаўляе брыгаду на падноску і нагрузку, улічвае аб'ём работы, запаўняе рапарцічку і, пакуль ідзе нагрузка, сядзіць каля вог-нішча, счышчае шкельцам з фанернай дошчачкі ўча-рашнія паказчыкі, каб занісаць новыя. З усіх бры-гадзіраў адна Аля ўкалвала мудрэй за іншых сваіх грузчыц.

На яе брыгаду кухар падкідаў лішнія дзве-тры порцыі, хлебарэз «памыляўся» на пару паек. Яна іх вяртала назад. Андросік і Голубеў пыталіся ў мяне: «Яна што, чокнутая?» — «Проста яшчэ не навучылася жыць у лагеры», — адказваў я, а яе папярэдзіць не адважваўся, каб не надумала чаго благога.

Увосень пачалі прыходзіць вузенькія наперкі на ўсіх «следственных», хоць ніякага следства яны не дачакаліся. Усім акружэнцам тройка па артыкуле 196 «прыпаяла» каму пяць, каму дзесяць гадоў, а дзяўча-там па артыкуле 7-35 (парушэнне пашпартнага рэжы-му) ад пяці да васьмі гадоў лагера. «За што?» — галасілі нядаўнія прыгажуні, ледзьве падобныя на саміх сябе. «Мы ж чакалі следства, зерылі, што разбя-руцца і адпусцяць нас. Якое парушэнне рэжыму? Мяне ж забралі з дому з пашпартам і прапіскай у бацькоўскай хаце». Яны хадзілі да начальніка УРЧ, да ўпаўнаважанага оперчэкісцкага аддзела. Тыя толькі разводзілі рукамі і раілі: «Шшыце. Разбяруцца. Але ж вы ведаеце, што ў нас невінаватых не саджаюць».

Па тым жа артыкуле Аля распісалася за пяць гадоў. Адразу замкнулася, як закамянела. Яна ведала, што ніхто не будзе пераглядаць і чытаць іх скаргі. Калі не было паражняка, яе брыгаду ставілі на павал, а на-нач — на пагрузку. У зону вярталіся ледзь жывыя, мокрыя, заляпаныя гразёю — ні памыцца, ні абсушыц-

ца. У бараку дымілі каганцы, са столі і шчылін у нарах сыпалася і паўзла плоима згаладалых клапоў і секла схуднелыя дзявочыя целы.

З акружэнцаў сабралі брыгаду лесарубаў. Брыга-дзірам яны абралі свайго камбата Панова і доўгі час трымаліся вайсковага статуту: «Дазвольце звярнуцца, таварыш каштан. Дазвольце адлучыцца». Знясіленыя ў акружэнні, у камерах і на этапах, з восені яны яшчэ неяк трымаліся, а ўдарылі маразы, закруцілі завеі, многія паадразалі полы раней пакарочаных шынялёў на парцянкі і ў выцертых вайсковых неданосках ка-лаціліся на марозе і сіверным ветры. І пасыпаліся адзін за адным нядаўна маладыя і здаровыя салдаты, якіх так не хапала на фронце. Адных з лесасекі везлі проста ў морг да Лясэра, іншыя гэты шлях праходзілі праз «слабасілку». Брыгада раставала на вачах. Яна ўжо не выходзіла на развод, яе паступова начамі вывозіў за вахту бесканвойны возчык Кастроў, складаючы ўдоўж і ўпоперак на санях рэшткі былых воінаў.

Трымаліся яшчэ трохі жанчыны. Яны заўсёды былі трывалейшыя. Але голад і катаржная работа induction-ператва-ралі іх у шаржы на саміх сябе: ад ветру, сцюжы і дыму вогнішчаў шчокі задубелі і пасівералі, пад вачыма навіслі вадзяністыя мяшэчкі, пасекліся даўно не мы-тыя валасы. Каб не пладзіліся паразіты, многія па-абстрыгаліся, і ўсё ж ратунку ад іх не было. У лазню ганялі раз на месяц. Мыла выдавалі квадрацік велі-чынёю з ірыску, затое на «санапрапрўцы» цырульнік Пецька Самойлік зняважліва пацяшаўся, брыючы лабкі і падпашкі страціўшых сорам, абыякавых да ўсяго нявольніц. У бараку было некалькі мана-шак. Яны супраціўляліся такой знявазе, адбіва-ліся, плакалі, малілі літасці, а іх валаклі сілком і нахабна іржалі: «Мы вас, бабанькі, хутка размана-шым», атыя толькі хрысціліся і шапталі: «Свят! Свят! Ізыдзі, сатана — нячыстая сіла. Госпадзі, памажы і ўкрапі!»

Лагер не разлічваў на такую колькасць жаночага «кантынгенту» і не меў адпаведнай бялізны, таму выдавалі мужчынскія кашулі і споднікі з матузкамі. У іх патаналі худзенькія, змізарнелыя дзяўчаты.

Зноў на развод выходзіла ўсё меней і меней людзей, а план не скарачаўся, вагоны падавалі кожны вечар. На пагрузку выганялі ўсё жывое: на кухні і ў пякарні пакідалі па два чалавекі і тыя ўпраўляліся з дапамогаю

дахадзяг, у бухгалтэрыі пайкі налічваў аднаногі інва-лід, астатнія пры святле вогнішчаў і смаляных квачоў грузілі дровы, піловачнік, рудстойку і шпалы.

Два баракі цалкам занялі пелагрознікі і цынготнікі, выпаласканыя няспыннымі паносамі. Каля гэтых ба-ракаў усе затыкалі насы. Саладкаваты трудны дух стаяў над зонаю. На лагпункт пачалося нашэсце вялі-зарных рудых пацукоў. Яны, нікога не баючыся, шастал! каля ног, нападалі на саслабелых, праточваліся ў хлевушок Лясэра. Аднойчы ён заўважыў, што там харчуюцца не толькі пацукі, а паабразаны філейныя часткі нябожчыкаў. Гэта было ўжо зусім страшна, сакрэт перастаў быць сакрэтам, а людзі сябе адчувалі кінутымі на пагібель: «Сягоння ты, а заутра я». Каб вырвацца ў цэнтральны ізалятар на шасщсотграмовую пайку, рэцыдывіст Генка Серабракоў без дай прычыны разваліў сякераю чэрап брыгадзіру будаўнікоў, ціхаму і далікатнаму пскавічу Андрэю Іванову. Акрываўле-ную сякеру прынёс на вахту, кінуў на стол: *Я там кокнуў нейкага чорта. Завіце кума, няхай афармляе новы «строк» (так яны вымаўлялі тэрмін).

На Лапшанцы прафесар Бурцава выратавала Андрэя, але вярнуўся ён без памяці, бездапаможны, як малое дзіця, Яго камісавалі па інваліднасці, але выпусціць не адважыліся, каб часам «не вёў агіта-цыю». Свае спагадалі Андрэю, а блацякі кпілі з яго. Серабракоў тры месяцы пракантаваўся на турэмным пайку. Лагерны суд накінуў яму пяць гадоў «за хулиганство с нанесением телесных повреждений осужденному по ст. 58 заключенному Иванову». З дзесятай судзімасці Серабракоў праседзеў паўтара года, яны касаваліся і пачынаўся тэрмін па новым прысудзе. Ён ведаў, што вайна рана ці позна скончыцца і надзейныя «сябры народа» атрымаюць амністыю, і не памыліўся, так яно і было.

Каб неяк зацыраваць прарэху ў рабсіле, з бальніцы, з іншых лагпунктаў прыбывалі невялічкія этапы. Але хто адправіць добрага рабацягу? Сплаўлялі дахадзяг або рэцыдывістаў. Колькасць павялічвалася, а рабацяг не прыбаўлялася. У этапе з бальніцы кінуўся ў вочы высокі мужчына ў некалі белым бушлаце і дзіравых бахілах на тоненькіх, як цурачкі, нагах. У вялікіх вачах свяціліся сум, іронія і розум. «Апарын Сяргей Дзмітравіч. Артыкул 58 пункт 10, тэрмін 10 і 5 паз-баўлення правоў». Каля яго круціўся невялічкі чала-

вечак у навейшым бушлаце, пацёртай цыгейкавай кубанцы з габардзінавым верхам. Такія зімою насілі следчыя Наркамата ўнутраных спраў. Няўжо каторы з іх? Прыбыла і куртатая чарнявая Марыя Дарошка, вясёлая сакатушка, з усімі загаворвае, бядуе, што разлучылі з добрым чалавекам Лёшкам Філатавым. Ён хоць аднарукі, але болып грознага кандзейшчыка на лагпункце не было, а ў любошчах і рукаты не дакажа. Яна балбоча адкрыта і бессаромна. А адбывала яна свае дзесяць гадоў за... нават пісаць гідка і страшна. За людаедства. Маленькая, куртатая, гаваркая — канібал новай фармацыі.

Калі ў 1933 годзе галодная смерць выкошвала ўкраінскія сёлы і ўжо не было каму хаваць нябожчыкаў, Марыя засекла і з'ела сваё дзіцятка. Потым бажылася, што ў яе адняло розум: «Тількі одно було в голові — істы, істы і істы. А воно вжэ ходыть не здоліло, хоч і годувала його, як могла. Як цэ було, хоч забі, не пам'ятаю». Марыя Дарошка была не адна. Траплялiся з такою ж віною, як яна, прыстойныя з выгляду кабеты, але з імі нават за адным сталом было сядзець гідка: кусае хлеб, а вярзецца — грызе чалавечыну. Хто ж вінаваты ў гэтай бядзе? Хто давёў жанчыну, маці да канібалізму, да страты нрытомнасці, да такога падзен-ня? На Украіне, у XXаволжы ў 1932—1933 гадах па-мерла ад голаду каля дзесяці мільёнаў няшчасных, а дзяржава ў той жа неўрадлівы год прадала за мяжу 12 мільёнаў цэнтнераў збожжа, а Дарошкі елі сваіх дзяцей.

У гэтым этапе больш за ўсіх мяне зацікавіў Апарын. У яго доўгім аблiччы і ў выразе вачэй было нешта трагічнае і глыбакадумнае. Мы разгаварыліся. Ён — буйны інжынер-энергетык. Дайшоў на павале і на мяжы пелагры трапіў у бальніцу, а выйшаў адтуль Інвалідам. Што ж, будзе мець гарантаваную чатырох-сотку, пойдзе на кухню абіраць мёрзлую бульбу, збі-раць у сталоўцы слізкія драўляныя міскі за порцыю баланды. Мы з ім зайшлі ў мой закутак у бараку, каб спакойна пагаварыць. Частаваць не было чым. На тумбачцы стаяла поўная сальнічка. Апарын угледзеў-ся ў яе, і прагна захадзілі жалвакі. «Дазвольце мне трошкі солі». Я прапанаваў адсыпаць колькі трэба, а ён дрыжачаю рукою сыпаў буйныя драбкі ў рот, сквап-на перамолваў доўгімі пачарнелымі зубамі і глытаў як найлепшы ласунак. Потым растлумачыў, што ў яго

пачынаўся псіхоз ад недастачы солі. Мы сталі з ім сябрамі. Яго забралі з арміі «за вальнадумства». Ён і тут абураўся, што бяздарныя камандзіры губяць цэ-лыя дывізіі, а лепшыя палкаводцы вынішчаны на-пярздадні вайны. Я яго перапыняў, мігамі паказваў на баковачку «кума», казаў, што тут і сцены маюць вушы, а ён не зважаў і гаварыў сваё.

Перад Новым годам на лагпунктаўскай электра-станцыі згарэў генератар. Усё патанула ў змроку. Як у першыя дні, вакол зоны палалі вогнішчы, чорныя цені баракаў гайдаліся на паружавелым снезе, у канторы, санчасці і сталоўцы мільгалі каганцы. Генератар трэба было везці на завод, чакаць, пакуль прымуць, а рамонт зойме не меней як тры месяцы. Цяжка было жыць упоцемку. Аднойчы Апарын без энтузіязму ска-заў, што можна адрамантаваць генератар на месцы. Патрэбен толькі ізаляцыйны матэрыял і два абмот-чыкі. Я пабег да начальніка. Той з недаверам выслухаў мяне і ўсё ж паклікаў Апарына. Глядзеў на яго з недаверам, відаць, падумаў — захацеў дахадзяга па-кантавацца на ўзмоцненым пайку, але довады Сяргея Дзмітравіча былі пераканаўчыя, ды ён не вельмі і набіваўся з паслугамі. Паслаў начальнік экспедытара за патрэбнымі матэрыяламі, даў на выбар абмотчыкаў з непаўналетак і закруцілася работа: пры газніцах працавалі да поўначы. Праз тыдзень на лагпункце загарэлася святло. Начальнік, відаць, стрымліваў эмо-цыі, калі дзякаваў Апарыну, загадаў карміць па трэцім катле, апрануць ва ўсё новае і прызначыў загадваць усёй энергетыкай.

Запыніў мяне неяк каля сталоўкі сціплы панылы чалавечак, што запомніўся мне ў апошнім этапе па энкавэдзісцкай кубаначцы. «Землячок, вы тут даўно, усіх ведаеце, калі можаце, ратуйце мяне. Мае проз-вішча Лукашонак. Можа, чулі?» — «Аякжа, чуў.-калі з мяне на «канвееры» выцягвалі жылы, каб далажыць таварышу Лукашонку». — «Мы ведалі, што вы ні ў чым не вінаваты. Але што маглі зрабіць? З нас патра-бавалі... і мы мусілі». — «Ратавалі свой дабрабыт крывёю і жыццём тысяч невінаватых. А вы як сюды трапілі? Што ўзарвалі? На каго рыхтавалі замах?» — «Хутчэй за верную службу. Спачатку ўсіх узнагаро-дзілі ордэнамі, урачыста іх уручалі, а потым загналі ў «амерыканку». Кунцэвіча, Лаймана, Карэліна рас-стралялі, Басянкевіча, Шліфенсона і ўсіх астатніх

адправілі на Калыму, і мне ўшпілілі чырвонец. Бла-тары лаюць «лягавым», заганяюць пад нары... Не дайце загінуць, землячок». — «Перш за ўсё спалі-це сваю чэкісцкую «камілаўку». Хіба не разумееце, што яна вас здалёку выдае. Я вас яшчэ за вахтаю пазнаў».

Па брудных, даўно не мытых запалых шчоках Лукашонка беглі два светлыя струменьчыкі слёз. Ён іх выціраў закарэлым рукавом целагрэйкі. «Схадзілі б да «кума», можа б, памог свайму аднакроўніку». — «Хадзіў, і слухаць не хоча. Усе адцураліся, і жонка выраклася...»

Мабыць, у мяне нешта было ад талстоўства — караць дабратою. Для тых, у каго хоць трошачкі засталося сумлення — наибольшая кара, а нягоднік нягоднікам і памрэ. Я папрасіў нашага земляка Андрэя Андросіка, каб узяў Лукашонка на кухню абіраць мёрзлую бульбу і качаць ваду. Няхай жыве і адпакутуе свой чырвонец. Ён здалёк мне лісліва кла-няўся і здымаў прапалены малахай. У ім стаў надобен да звычайнага чалавека. Як яго склаўся лес, не ведаю, бо ў лютым 1943 года тэрмінова расфармавалі лагпункт і вызвалілі зону для немак з Паволжа.

Пачалася паніка: разлучаліся сябры, напарнікі, су-вяз! ўзаемнай дапамогі і выручкі рваліся назаўсёды, расставаліся звязаныя патаемным каханнем блізкія людзі. Многія з цлачом упрошвалі начальніка, каб адправіў разам, а ён рабіў усё наадварот. Такая была ўстаноўка чэкісцкага аддзела, каб людзі не прыці-раліся адзін да аднаго, рабіць усё як найгорш для зняволеных. Жанчын пераважна адпраўлялі на трэці асобны лагерны пункт. Туды ў пачатку вайны эва-куіравалі швейную фабрыку. Яна выпускала вопратку для арміі і для лагернікаў, а матарыстак бракавала, вось і павезлі змізарнелых на пагрузцы і навале дзяўчат у швачкі. Адпраўлялі і маю «падшэфную» Алю.

Пераводзілі на трэці лагпункт і інспектара УРЧ Ліду Сярову. Яе бацька служыў у лагеры вольнанаём-ным дзесятнікам. Хударлявы з чорнаю бародкаю дзя-док хадзіў з метроваю меркаю і заўсёды на сярэднім падпітку. Ні шкоды, ні карысці ад яго нікому не было, але трымалі дзеля «аб'ектыўнага» кантролю. Лідка была яго малодшая дачка. Я яе помніў дванаццаці-гадоваю дзяўчынкаю. Щ не ў шаснаццаць гадоў яна

выскачыла замуж за стралка Арэшнікава, яго адразу забралі на фронт, азваўся адным лістом і кануў без следу. А саламяная удава стала інспектарам УРЧ, строіла з сябе начальніцу. У асноўным яна надпісвала гатовыя зводкі, а я іх складаў, як трэба было начальству. З маім артыкулам да ўліку нельга было і блізка падпускаць, але Лідка мяне адстойвала кожны раз. Бывала, выганяць у грузчыкі, а яна тыдні праз два-тры верне зноў. Угаварыла Ліда адправіць і мяне на трэці лагпункт, баючыся, што там не адразу знойдзе сабе парабка. Парабкавалі ў бухгалтэрыі, у планавай часці, у КВЧ, а начальнікі камандавалі, пакрыквалі і палу-чалі зарплату. І я марыў трапіць на адзіны «нелесапа-вальны» лагпункт ды і баяўся страціць сімпатычную мне Алю.

Да цяплушкі на станцыю Лапшанга вялі нас бла-кітнаю месячнаю ноччу. Паперадзе на развалках ехала Ліда з двума чамаданчыкамі. Часам падсаджвала на сані каго-небудзь з саслабелых дзяўчат. Над конікам курыўся парок, рыпелі палазы па ўкатанай дарозе. Свяціў вялікі месяц на ўсыпаным зорамі небе, пабліск-валі вострыя кончыкі штыхоў на вінтоўках нашых канваіраў. Яны ведалі амаль усіх нас і не надта былі лютыя ў дарозе.

АПОШНІ ЛАГПУНКТ

Пасля лесапавальных трэці лагпункт здаваўся курортам. У лес хадзіла толькі адна брыгада — рэзаць дровы для зоны, фабрыкі, электрастанцыі і цэхаў шырпатрэбу. Ад вахты да сталоўкі вяла шырокая бярозавая алея, з-пад снегу тырчала сухое бадылле леташніх кветак, баракі атынкаваныя і пабеленыя. Да жылой зоны прымыкае вялікі сталярны цэх, некалькі сушылак драўніны, кузня, склад піламатэрыялу і га-товай прадукцыі, наступная — зона швейнай фабрыкі. У сталярні чырванадрэўшчыкі і мастакі-рэзчыкі па спецзаказах робяць паліраваную, з прыгожымі інкру-стацыямі мэблю, плінтусы, панелі для кабінетаў ГУЛАГа, выразаюць шахматныя фігуры, лыжкі, то-чаць гузікі. І ўсё пад дахам, у адносным цяпле. Выр-вацца з лесу — мара кожнага зэка. У механічным цэху звіняць цыркуляркі і фугавальныя станкі, на двары — горы пілавіння, валіць дым з сушылак.

Швейная фабрыка працуе ў тры змены. Тут шыюць ватнае адзенне, гімнасцёркі, плашч-палаткі і маскхалаты, рукавіцы для арміі, бушлаты і целагрэйкі — для лагернікаў.

Тут смертнасць значна меншая, але ўсё роўна цэлы барак займае «слабасільная каманда», каля хлебных кропак сланяюцца з закуранымі кацялкамі, нешта вараць у кар'еры каля цагельні і ўсё каштуюць сваё варыва з падабраных каля сталоўкі адкідаў. Харчы тут, як і скрозь, — памерзлая бульба, турнэпс (дзе яго столькі бралі?), вотруб'е, праўда, трошкі леншы хлеб. Аля пайшла матарысткаю на фабрыку, а мяне Ліда пакуль што ўсватала брыгадзірам на нагрузку. На чыгуначную ветку прыбывалі вагоны з «метражом», цюкамі ваты, скрынкамі нітак. Усё гэта мы згружалі ў склад, а паражняк напакоўвалі гатовай прадукцыяй фабрыкі. Гэта ж не бярвенне качаць, не шпалы і дровы цягаць за трыста метраў. Вагоны параважна падавалі ноччу. Стралкоў не хапала, і начальнік вырашыў сабраць брыгаду з бесканвойных. Я адбыў тры чвэрткі свайго «чырвонца», у фармуляры амаль не было спаг-нанняў, ды і Ліда, пэўна, закінула слова, спадзеючыся ўзяць у памочнікі, а самой біць лынды. І мне выдалі пропуск бесканвойнага. О-о, гэта ўжо нешта значыла. Я мог хадзіць па тэрыторыі лагпункта і нават ездзіць у цяплушцы з дазволам начальніка.

Адчуваю, нехта з вас папракне: «Э-э, браце, дык табе шанцавала, умеў прыстасоўвацца, не столькі рваўся на рабоце, колькі прыдурваўся». А няўжо, каб не вылазіў з лесу і загнуўся, было б лепш? Ведаю на ўласным вопыце — ніводзін самы дужы ўвесь тэрмін, нават палову, не вытрываў на павале і пагрузцы. «Стаханаўскія» брыгады Ложкіна, Карагодзіна, Яфа-нава заносілі на «Чырвоныя дошкі», кармілі на сцэне, каб усе бачылі, давалі па малесенькай белай булачцы. І ніхто з гэтых «стаханаўцаў» не дацягнуў да канца тэрміну. Усіх павывозіў Кастроў за вахту з фанернымі біркамі наназе. Выжылі толькі тыя, каму хоць трохі пашанцавала прakантавацца на лёгкіх работах. Нека-торыя дацягнулі да нашых дзён. Ці не лес іх абраў сведкамі народнай трагедыі?

І мне наканавана было выжыць, каб хоць зболыпага расказаць пра пакуты маіх «аднабарачнікаў» і «адна-баланднікаў», пра сваю няволю і неадольную прагу жыць, бо не ведаў, якія выпрабаванні яшчэ чакаюць

мяне, але, каб і прадбачыў, усё адно чапляўся б за жыццё: ніводная ж фантазія не магла ўявіць усяго, што мне давялося перажыць, набачыць на сваім вяку і стаць сведкам, калі праўда стала Праўдаю. Дзеля гэтага трэба было жыць.

А тады я быў шчаслівы, атрымаўшы пропуск бесканвойнага. Гэта ўжо невялічкая палёгка: можна праскочыць у ягады, на падсобнай гаспадарцы высмык-нуць морквіну, выпрасіць агурок. Пасля пагрузкі я забягаў хоць трохі адвесці душу да вусатага, суровага з выгляду агранома Бахціна, хваліў яго парнікі і грады, а ён на развітанне што-небудзь соваў мне ў кішэню. Я свой вітамінны набытак заўсёды адносіў Алі. Яна аднеквалася і дзяліла ўсё пароўну. Я ведаў усё яе кароткае жыццё: вырасла ў невялічкім рабочым пасёлку ў сям'і гутніка, правучылася два гады ў педін-стытуце, а калі ў 1939 годзе ўвялі плату за навучанне, вымушана была паехаць настаўнічаць у вясковую школу непадалёк ад свайго пасёлка. На пачатку вайны капала акопы і супрацьтанкавыя траншэі, а калі да сяла падышлі немцы, пад абстрэлам і бамбёжкаю знаёмымі ляснымі сцежкамі прабілася дадому. Праз некалькі дзён пайшла ў міліцыю аформіць прапіску ў кватэры бацькоў. Пайшла і не вярнулася. Пад канвоем адправілі ў набітую да самых дзвярэй камеру абласной турмы. Следства ні пачаць, ні скончыць не ўправіліся і пагналі яшчэ адну «следственную» ў лагер. Добра, што далі бытавы артыкул, а маглі ж прыпісаць шпія-наж, здраду Радзіме, дыверсію, хоць немцаў яна і ў вочы не бачыла.

Чыстая, светлая, некранутая дзяўчына стала мне вельмі дарагою. Я ўжо ведаў, што раннюю сям'ю страціў назаўсёды. Сын, народжаны без мяне, на дру-гім годзе жыцця памёр. Выключаная з інстытута, выселеная з кватэры Таня позняй восенню начавала з ім на скверы шюшчы Волі, застудзіла дзіця, і яно ўжо не магло акрыяць. Шлюб наш не быў зарэгістраваны, але гэта не зменшыла пакуты няшчаснай жонкі. Яна з'ехала з Мінска і недзе звязала свой лес з больп надзейным чалавекам. У мяне нікога блізкага на свеце не засталося: маці памерла за год да майго няшчасця, хоць бацька не напісаў мне ніводнага ліста, забралі і яго за «сувязь з беларускім нацыяналістам». Знік і ён назаўсёды. А чалавеку без спагады, без блізкай душы жыць проста немагчыма. Кароткія суотрэчы з Аляю

ратавалі ад безнадзейнай адзіноты, хацелася верыць, што не страцім адно аднаго. І яна са мною не была такою безабароннаю і безнадзейнаю.

Я часам прысвячаў ёй чуллівыя, сентыментальныя вершы, яна іх перапісвала ў самаробны блакноцік і зберагла да гэтай пары. Пісаў я тое-сёе і для КВЧ — пра пакуты акупаванай Беларусі, пра гераізм воінаў і партызан. Пасля перамогі пад Сталінградам у нас уключылі радыё, часам траплялі газеты, і мы прагна лавілі кожнае слова з волі, з вайны, з родных мясцін.

Начальнікам КВЧ у нас быў светлы, кучаравы Веня Камракоў — сын начальніка суседняга лагпункта, белабілетнік па блізарукасці. Не надта адукаваны, але начытаны і ўлюбёны ў паэзію, і сам пісаў неблагія вершы то пад Лугаўскога, пад Карнілава, то пад Ба-грыцкага. Нас зблізіла паэзія. Веня ўцягнуў мяне ў самадзейнасць. Пачаліся патрыятычныя мітынгі, нас заклікалі працаваць для фронту, для перамогі. І предавал]., не шкадуючы сіл. Некаторыя матарысткі на фабрыцы самі заставаліся на другую змену: садзіліся за незаняты матор, але, знясіленыя, здаралася, засы-налі на канвееры, прышывалі пальцы, у трансмісію траплялі вал асы. Слабых і сонных выпраўлялі ў барак, а яны хаваліся за цюкамі ваты і зноў садзіліся за матор. Тамарка Сахарава, нікога не баючыся, крычала дырэктару фабрыкі: «Вы тут хаваецеся, тылавыя па-цукі, а мой бацька і брат замярзаюць пад Ленінградам, я хачу, каб гэтыя целагрэйкі сагрэлі іх». Некаторыя матарысткі на падкладцы целагрэек пісалі: «Дарагі воін, бі фашыстаў! Няхай табе будзе цёпла. Прывет ад Олі Громавай».

Часта Камракоў угаворваў мяне прачытаць вершы на мітынгу або вечары самадзейнасці. Пісаў паспешлі-ва, але шчыра, бо душа балела за родны край, бо сам колькі разоў прасіўся на фронт.

Самадзейнасць на лагпункце была амаль прафе-сійная. Кіраваў ею былы галоўны рэжысёр Сімферо-пальскага тэатра, былы вучань Станіслаўскага Амар Галімавіч Дзевішаў, пры ім быў некалі нрафесійны балетмайстар, стары ўжо чалавек, з апухлымі нагамі, але пластычнымі рухамі Уладзіслаў Станкевіч, музыч-ную частку ўзначаліла дацэнт Маскоўскай кансерва-торыі Вера Туроўская, быў і таленавіты піяніст-імпра-візатар Яўген Бродскі. Ён адбываў свой не надта вялікі тэрмін на пасадзе інспектара КВЧ. Трымалі і такую

адзінку, бо зняволеных было болып за дзве тысячы чалавек. Камракоў меў добры густ і не замінаў Дзеві-шаву і Вродскаму. А яны, фанатыкі тэатра, знаходзілі адзінае адхланне ў лагерных спектаклях і канцэртах. Пры клубе было два мастакі — крымінальнік Іван Ціханаў і былы дэкаратар нашага, беларускага тэатра оперы і балета Віктар Шэйно.

Любіў і падтрымліваў самадзейнасць начальнік лаг-пункта лейтэнант Сцяпан Гаўрылавіч Цокур. Сярэд-няга росту, крутаплечы, кучаравы, губасты, суровы з выгляду, у блакітнай, ссунутай на вочы, чэкісцкай фуражцы, быў, мабыць, найлепшым з усіх папярэдніх начальнікаў. Нездарма многія яго звалі «Баця». Ён мог накрычаць, аблаяць, загадаць пасадзіць на дзесяць сутак, а цішком буркнуць дзяжурнаму: «Адвядзі гэта-га дахадзягу ў сталоўку, пакармі, турні ў барак і скажы, каб болей не рыпаўся».

Зімою Цокур надумаўся ўпрыгожыць зону снежным! скульптурамі. Знайшоўся і майстра — цыбаты, у драцяных акулярах, заўсёды з кропляю над носам Коля Лейзераў. Сын дыпламата, студэнт ІФЛІ, кволы і непрактычны хлопец, трапіў у лагер за тое, што ён сын «шпіёна і ворага народа». Яму Цокур загадаў каля сталовай зляпіць са снегу двух сланоў на поўны рост. Чаму сланоў, мабыць, не адказаў бы і сам начальнік.

Вечна прастуджаны Коля на сцюжы ставіў каркасы, вёдрамі цягаў снег, ляпіў, шліфаваў лапаткаю, вы-гладжваў і выштукоўваў вушы, хобат, біўні. Пагля-дзеў Цокур на гатовую работу і загадаў дарабіць дэталі, якія звычайна' закрываюцца фігавым лістком. Потым па загаду начальніка Лейзераў і Шэйно зляпілі з гліны, апалілі ў ганчарнай печы паменшаную копію скульптуры Мухінай. Рабочы і калгасніца павінны былі натхняць арыштантаў на ударную працу.

У маладосці ў родным украінскім сяле Цокур быў настаўнікам пачатковай школы. У арміі трапіў ва ўнутраныя войскі, потым камандаваў узводам аховы лагера на будаўніцтве магістралі Мінск—Масква. За нейкае парушэнне пратрымалі яго некалькі месяцаў у вяземскай турме, а калі выкруціўся, «сістэма» ўжо не адпускала свае кадры. Душа ў яго была спагадлівая і добрая, а абавязкі суровыя, планы жорсткія, рэжым і вышэйшае начальства — бязлітасныя. Цокур наву-чыўся круціцца ў няспынным коле патрабаванняў, абавязкаў, прымусу і спагады. Мастацтва ён любіў з

маладосці. Для спектакляў на дэкарацыі і касцюмы адпускаў з фабрыкі ўпаковачную марлю, а Дзевішаў і мастакі рабілі выдатныя заднікі, шылі фракі і старажытныя камзолы для спектакляў класічнага рэпер-туару. Ставіліся п'есы Гальдоні, Мальера, Астроўска-га, «Разлом» Лаўранёва, «Слава» Гусева і пушкінская «Русалка». Калі нельга было дастаць п'есу, Дзевішаў дакладна ўспамінаў свае колішнія спектаклі, пера-пісаў тэксты, узгадняў з Тураўскаю і Станкевічам і пачынаў рэпетыцыі.

Людзі на спектаклях і канцэртах забываліся пра сваё гора коць на некалькі гадзін, ахвотна ігралі і самадзейныя артысты, каб не толькі думаць пра свае пакуты, хоць на сцэне адчуць сябе чалавекам. Пасля прадстаўлення з дазволу начальніка нас карміў дадат-коваю вячэраю загадчык сталоўкі Лазар Самуілавіч Гільман. Мы з ім былі землякі — абодва з Магілёўшчы-ны. Гільман у мінулым — чэкіст з вялікім стажам і вопытам, а да арышту працаваў наркомам унутраных спраў Казахстана і, вядома, з абавязкамі спраўляўся паспяхова. У канцы 1937 года яго выклікаў сам Яжоў. Гільман прыбыў у Маскву ў службовым вагоне і адразу з'явіўся да «гаспадара». Нарком спадзяваўся на павы-шэнне або на перавод у якую-небудзь бліжэйшую да цэнтра рэспубліку, а пра спагнанні і думкі не было: арышты казахскіх «нацыяналістаў» ішлі поўным ходам, турмы былі забіты поўнасцю, тройкі працавалі як трэба.

Прыёму гаспадара ён прачакаў гадзін да пяці ве-чара. Патрымаў Яжоў яго некалькі хвілін па стойцы «смірна», папракнуў, што слаба працуе, мала выявіў ворагаў, загадаў актывізаваць аператыўную работу і зараз жа ехаць у Алма-Ату. Ноччу Гільман вяртаўся ў сталіцу Казахстана, па дарозе прыкідваў, каго яшчэ з «кітоў» можна ўзяць. Праз Некалькі станцый ад Мас-квы ў купэ ўвайшлі тры малайцы ў цывільным, раз-зброілі казахстанскага наркома, прад'явілі ордэр на арышт, падпісаны Яжовым два тыдні назад, пера-садзілі ў машыну і прывезлі на Лубянку ў адзіночку. Далі яму не многа, усяго пяць гадоў. Быў ён у лагеры бесканвойным начальнікам пагрузачнай калоны, за-гадваў прадуктовай капцёркаю, і вось цяпер — стало-ваю. Былы нарком цягнуўся перад лейтэнантам Цо-курам і яго намеснікам, маладзенькім параненым франтавіком Лацьковым.

А начальнікам усяго лагера быў палкоўнік Пач-тароў. У лада яго тут была неабмежаваная. Сто кіла-метраў чыгункі, трыццаць лагпунктаў, дзесятак пад-камандзіровак, сотні тысяч зняволеных, больш за тысячу вольных, уласны самалёт, салон-вагон. Лепшыя мастакі з усяго лагера распісвалі казачнымі сюжэтамі пакоі яго сына, чырванадрэўцы-разьбяры рабілі уні-кальную мэблю, былыя мадэльеры сталічных садонаў абшывалі яго сям'ю, начальнікі лагпунктаў давед-валіся пра яго гастранамічныя густы і дагаджалі, як толькі маглі. Да яго прыезду ў зоне дарожкі пасыпалі жоўтым пясочкам, варылі гусцейшую баланду. Абхо-ды Пачтароў часта пачынаў з кухні. Гільман перад ім цягнуўся ў струнку, хоць і вытыркалася чэрава, і зычна рапартаваў: «Гражданін начальнік, на катла-вым давольствіі...» Пачтароў ляпаў яго па плячы: «Брось, старик. Как поживаешь? Не горюй. Скоро мы тебя определим». Пачтароў некалі быў у Гільмана ад'ютантам і цяпер спрыяў яму.

Увечары для Пачтарова давалі спецыяльна пад-рыхтаваны канцэрт. Выступалі некалі прафесійныя спявачкі Галя Істратава, Клава Крылова і выцягнуты з дахадзяг былы саліст маскоўскай аперэты Косця Штурм. Акрыялы і прыстойна апрануты, з добра пастаўленым голасам, ён зачараваў усіх рамансамі і франтавымі песнямі, а трапіў ён да нас за анекдот з нейкай вайсковай канцэртнай брыгады. Пакуль яго не падабраў Камракоў, Штурм у асноўным штур-маваў сметнікі і скрынкі з кухоннымі адкідамі. Лепшых салістаў Пачтароў загадаў прэміраваць кар-товымі касцюмамі па мерцы. Стрымаў ён і абяцанне свайму былому начальніку Гільману. Яго вызвалілі без права выезду з лагера і прызначылі намеснікам начальніка інваліднага лагпункта. Там адкрылі га-дзіннікавую фабрыку — зборку з гатовых дэталяў. З трафейнага плексігласу дахадзягі выпілоўвалі і шліфавалі пісьмовыя прыборы ў цэнтры з копіяй Спаскай вежы і гадзіннікам. І пасля вайны гэтых «шэдэўраў» лагернага мастацтва было поўна ў ма-газінах Масквы, Калініна, Горкага, але' ніхто не здагадваўся, чыімі рукамі яны выпакутаваны. Гіль-ман у новай якасці выпрастаўся, у голасе загучаў метал і безапеляцыйныя інтанацыі. Некаторыя начальный з былых нявольнікаў станавіліся асабліва няўмольнымі і лютымі.

Ім трэба было давесці вышэйшаму начальству сваю адданасць, здольнасць кіраваць, «даваць план любою цаною», пераканаць, што з арыштантамі нічога агуль-нага не маюць і не спагадаюць ім. Значыць, даві, цягні з іх жылы, гані ў кандзей. Успомніўся Гільману коліш-ні наркомаўскі нораў і катэгарычны тон. Нагледзеў ён сабе чарнявую шчабятушку з вызваленых і ўзяў яе не то за эканомку, не то за жонку. Зажылі яны весела і дружна.

Заблішчалі на начальнічысе пярсцёнкі і залаты гадзіннік, зарыпела на ей хромавае паліто. Праз паўго-да абабрала чарнявая Вера свайго растаўсцелага гаспа-дара і знікла «ў невядомым кірунку», а яму ніхто не паспагадаў.

СЫНЫ ЭЛАДЫ

За зонаю спынілася чалавек сорак вайскоўцаў без зброі, з рэчавымі мяшкамі. У многіх на злінялых гімнасцёрках — ордэны і нашыўкі ра-ненняў.

Відаць, змораныя няблізкай дарогаю, запыленыя і няголеныя, яны паселі на пажоўклай траве каля інструменталкі, са здзіўленнем і страхам глядзелі на два рады калючага дроту, на вышкі з вартавымі і паціху перагаворваліся на незнаёмай пявучай мове. Прывёў іх лейтэнант унутраных войск. Ён з вялікім партфелем прайшоў у зону да начальніка лагпункта, праз некалькі хвілін туды ж паспяшаліся камандзір узвода аховы Грыгарэнка і «кум» Марозкін. Пакуль яны нешта вырашалі, прынеслі салдатам пайкі хлеба і два бачкі з баландою і кашаю. Агаладалыя вайскоўцы спрытна елі арыштанцкі харч.

Пасля нарады да іх выйшлі Марозкін з Грыга-рэнкам, даволі ціха пагаварылі, падвялі да інстру-менталкі, салдаты пабралі пілы, сякеры і рыдлёўкі і строем з двума стралкамі без вінтовак пайшлі па дарозе на вёску Пруды.

Што за вайскоўцы, адкуль яны, ніхто не ведаў. Але і ў лагеры сакрэты застаюцца сакрэтамі не болей як тры дні. Гэта знялі з фронту крымскіх грэкаў, пагрузілі ў вагоны і прывезлі сюды. Але загналі не ў зону, бо яны ж не асуджаныя — многія з іх члены партыі і ардэнаносцы. Завялі іх у гушчар, загадалі

ставіць сабе буданы, капаць зямлянкі і валіць лес «дзеля фронту і перамогі».

Недзе ў вышэйшага начальства ўзнік недавер не толькі да крымскіх татар, але і да грэкаў. Усе яны нарадзіліся і выхаваліся на савецкай зямлі, прынялі і засвоілі афіцыйную ідэалогію, сталі камсамольцамі і камуністамі, адважна ваявалі, а ім не давяралі толькі таму, што яны грэкі.

Праз некалькі дзён захмарыла, загрымела, забліс-кала, з ветрам лупянуў дождж і не сціхаў двое сутак. Мы ўсё ж былі ў бараках, а нядаўнія воіны моклі і мерзлі ў буданах, прыкіданых яловым лапнікам, кур-чыліся на голай зямлі.

Іх экспедытар часам прыходзіў у лагер па прадукты. Ад вахты да капцёркі з ім побач ішоў стрелок, каб «не ўступаў у кантакты з лагернікамі». Бесканвойныя з конбазы часам траплялі ў тую «лясную Эладу», га-варылі з пакутнікамі-ардэнаносцамі і камуністамі без дакументаў. Партыйныя білеты і вайсковыя кніжкі захоўваліся ў сейфе Грыгарэнкі.

Новыя лесарубы ледзьве авалодвалі чужою для іх работаю. Удзень іх заядалі авадні і сляпні, ноччу не давалі заснуць цэлыя хмары камароў, твары і рукі параспухалі, пакрыліся гнойнымі струпамі. Жылі яны ў прыкіданых яловаю карою буданах, у вялікім казане варылі страву, ваду насілі з копанкі, хадзілі брудныя і зарослыя. Вольныя іх называлі таварышамі, ка-муністаў запрашалі на партыйныя сходы ў «чырвоны куток» узброенай аховы, а сыны Элады зайздросцілі нам, што жывём над дахам і працуем лягчэй.

Аднойчы мне давялося пабыць у іх лагеры. А было тэта так: начальнік гаспадарчай часці паранены фран-тавік Шылаў загадаў мне падаць раніцай да вахты асядланых коней начальніка, упаўнаважанага і загад-чыка конбазы, самому сабрацца ў дарогу на ўвесь дзень. Куды і дзеля чаго ехаць, дапытвацца не дазва-лялася.

Толькі я пад'ехаў да конавязі, з вахты з цяжкімі партфелямі выйшлі Марозкін і Шылаў, асядлалі коней і загадалі ехаць следам. Марозкін хвастануў буланага стаенніка — толькі пыл закурыў. Мы з Шылавым ехалі павальней. На паўдарозе з лесу пачуліся галасы, гул і трэск зваленых соснаў, запахла смаловым дымам. Непадалёк была дзялянка «вольных» грэкаў.

Прыехалі ў кержацкую вёску Пруды. Марозкін ужо рассядлаў каня і чакаў нас каля вялікага на два паверхі дома. Унізе былі стайня, катухі для парсюка і авечак, седала для курэй, свіронак і склад для рознага скарбу. Некалькі прыступак вялі ў дом. Сцены з чэсаных смольных соснаў блішчэлі бурштыноваю жаў-цізною, на вышараванай падлозе ляжалі саматканыя палавічкі, над чалом пабеленай печы ўмазана люс-тэрка, на вокнах — мноства вазонаў.

Мае начальнікі пабралі партфелі, і мы пайшлі праз сталочаны каровамі і авечкамі выган. Быў пачатак верасня, усхадзіўся сіберны вецер, звіслі нізкія хмары, часам паміж імі выблісне і знікне сонца. Перад намі была шырокая лясная рака з крутымі берагамі — Кержанец. Вада здавалася свінцова-сіняю, узвіхраныя хвалі біліся ў глеістыя берагі. Па той бок ракі цямнелі скіты і каплічкі колішніх раскольнікаў. Тут я зразу-меў, чаму многіх старавераў завуць кержакамі. Яны гэтую назву прынеслі ў Сібір.

Спыніліся. Марозкін загадаў мне распранацца. Дзе-ля чаго, я адразу і не змікіціў. «Я чуў, ты добра плаваеш. Вось і наплавай на агульную карысць. А цяпер закурвай». Закурылі і яны. Дасталі з партфеля тры пляшкі з нейкім жаўтаватым парашком і ўваткну-тымі ў рыльцы правадкамі. Пляшку далі і мне. «Як толькі загарыцца шнур, кідай далей пляшку ў ваду. Зразумеў?» Ад папярос загарэліся запалы, і паляцелі пляшкі ў раку. Над хвалямі пагайдаліся тры сіня-ватыя дымкі, і магутны выбух скалануў берагі. Па-сярэдзіне ўзняўся высокі фантан каламутнай вады, а як толькі разышліся кругі, па рэчцы паплылі белымі чэравамі дагары вялікія рыбіны. «Давай! Лаві і кідай хутчэй сюды!» Я скочыў у сцюдзёную ваду, хапаў коўзкіх язёў і шчупакоў пад жабры і выкідаў на бераг. Некаторыя вырываліся і знікалі ў вадзе. Ма-розкін мяне крыў такім матам, што на тым бера-зе замшэлы манашак жагнаўся ад страху. Штук пяць-шэсць паспяваў выкінуць, астатнія знікалі ў цёмнай халоднай вадзе. Калоцячыся ад холаду, я караскаўся на бераг, давалі мне прыпаленую папяросу, і зноў ляцелі ў ваду пляшкі з толам. Я кідаўся зноў у раку, але болып рыбы ішло ў глум. «Хапай вунь тую! Пад жабры яе, пад жабры! Ты што, маць тваю, нежывы ці знарок?!» Пасля апошняй закідкі я ледзьве выпаўз на бераг, перамазаны ліпкім глеем. Біла ліхаманка,

рота лілася вада, ссінелае цела ўкрылася гусінаю ску-раю.

Невялікі набытак склалі ў дзве торбы. Прадзьмутыя ветрам, дрыжалі і мае начальнікі. Подбежкам выпра-віліся ў вёску.

Марозкін загадаў гаспадыні, дзе хоча, дастаць паў-літра гарэлкі і кінуў на стол некалькі змятых рублёў. На закуску загадаў смажыць рыбу. «На чем-то жарить, начальник? Жиров никаких нетути. На сметане разве?» — «Давай на чем хошь! Только побыстрее!» Сама-гонку гаспадыня прынесла ў паўлітровым слоіку. На трынозе з трэскам смажылася рыба. Я ўсё яшчэ ка-лаціўся пасля свайго рыбацкага купания. Марозкін разліў самагонку ў кантовыя шклянкі, адну падсунуў мне. «Согрейся и не дрожи, как шелудивый щенок, да смотри, не вякни, что уполномоченный подносил». 3 непрывычкі хата і мае начальнікі -паплылі кругам!. Даеўшы рыбу, Марозкін забраў свой апусцелы парт-фель, легка ўскочыў у сядло і памчаўся наперад. Мы з мокрымі торбамі ехалі ззаду.

Я пацікавіўся ў Шылава, куды столькі рыбы. Ён змоўчаў. «Можа, ударніцам на прэмблюда?» — «Бач, чаго захацеў. Пачтароў прыязджае з праверкаю. А ён вельмі любіць свежую рыбу. Я пайду дадому, а ты торбы аднясеш начальніку». Далей ехалі моўчкі. Шы-лаў звярнуў на разбітую лясную дарожку, і мы апы-нуліся ў «вольным» лагеры грэкаў. У 1х ужо было некалькі зямлянак і ладных буданоў, над стрэшкаю — кухня, укапаны ў зямлю стол і дзве доўгія лавы.

Да нас падышоў ладны, зарослы густою шчэццю, з некалькімі ордэнамі камандзір атрада «вольных» ле-сарубаў. 3 Шылавым ён гаварыў неахвотна, на пытанні адказваў абыякава, ды і пра што ім было гаварыць? «Жывём нармальна. Усім задаволены, а калі не, вы ўсё роўна не дапаможаце. Вось толькі з Богам не ў ладах — часта нас палівае, а мы не расцем угору, а ўсё ніжэй згінаемся». Гукнуў некага з лесарубаў, казыр-нуў і пабег на лесасеку.

Салдаты ў прасмоленых да хрусту гімнасцёрках, у падраных на каленях штанах і брыджах, зарослыя і змрочныя, валілі векавыя сосны на піловачнік, вяр-шыннік рэзалі на дровы. Пайкі ў Іх былі трохі боль-шыя, як у нас, у лазню прыводзілі два разы на месяц, але галіцца ніхто з іх не хацеў. Хадзіць ім дазвалялася не далей вахты і вёскі Пруды.

Так яны пакутавалі, пакуль не ўдарылі маразы. Зніклі сыны Элады гэтак жа нечакана, як і з'явіліся, а куды, ніхто не чуў і не ведаў.

ФЕДЗЯ БЕЛЯНОЎ

Прыбыў вялікі этап з варонежскай турмы. Пера-важна былыя старасты і паліцаі. Адносіны да іх у вольных і ў зняволеных былі аднолькавыя — пагарда і нянавісць.

Лесы нашых родных на акупанаванай тэрыторыі былі трагічныя, таму фашысцкіх паслугаЧоў ніхто не хацеў браць у сваю брыгаду, не пускалі ў свой барак, паселеных сілком заганялі над нары, не адказвалі на іх пытанні, часам цішком давалі ў косці.

Было ў гэтым этапе і некалькі вайскоўцаў. Хто трапіў за непаслушэнства, за неабачліва сказанае слова, за празмерна праўдзівы ліст. Працавалі яны на шырпатрэбе і трымаліся ад варонежцаў асобна. Былы капітан, малады, інтэлігентны Федзя Беляноў, на цыр-кулярцы раскройваў дошкі на плінтусы, на карнізы і вузенькія рэйкі. Раптам піла выбіла брусок, левая рука сарвалася і... кісць звалілася на станіну. У дваццаць пяць гадоў Федзя стаў інвалідам. Пасля бальніцы паставілі днявальным у сталоўцы. Ён па чарзе запу-скаў брыгады, сачыў, каб не выносілі міскі, потым іх збіраў на лано і адносіў мыць. Ганяў «шакалаў», каб не шасталі сярод рабацяг, не кралі пайкі і прэмблюды. Асабліва нахабны быў малы, гугнявы, з тварам, пабі-тым, як цвікамі, чорнымі вуграмі Пеця Петухоў. Фе-дзя быў старанны і сумленны днявальны. Рабацягі яго слухаліся і паважалі, а «шакалы» баяліся і ненаві-дзелі. Пры сталоўцы Федзя добра ад'еўся, пакруглеў, пачырванеў. Убачыў яго на абходзе начальнік і загадаў адправіць на шырпатрэб у сушылку. Работа там не цяжкая: падкінуў у печ абрэзкаў і пілавіння, сядзі і грэйся, пакуль не прагарыць.

Зменшчыкам у Белянова быў той самы «шакал» Петухоў. Гаварыць ім не прыходзілася: адзін здаў, другі прыняў змену і разышліся. Трэцім сушылыпчы-кам быў стары, з губернатарскаю, расчэсанаю на два бакі, сіваю барадою Віктар Шахаўцоў. Ён сябраваў з Беляновым, калі той яшчэ стаяў пры дзвярах, а Віктар качаў ваду і насіў дровы на кухню.

Аднаго разу пасля разводу мне сустрэўся спалоханы і задыханы Шахаўцоў. Я пацікавіўся, куды ён так ляціць. «На вахту, на вахту. Бяда ў нас у сушылцы». І стары расказаў: прыйшоў ён змяніць Петухова, а той не ідзе з сушылкі, нешта цягне, марудзіць, загаворвае зубы, а далей і кажа, каб не браў пілавіння з вялікай кучы, бо... там ляжыць... забіты Беляноў. Ноччу, кажа, прыйдзе на змену і да раніцы спаліць Федзю. Старому прыгразіў качаргою, а калі пікне, і ён будзе ў кучы пілавіння. Шахаўцоў думаў, што жартуе Пеця, грабянуў пілавінне, аж і праўда — тырчыць закру-чаная ў брудны бінт Федзева кукса. Кінуў сушылку і пабег на вахту. Я аслупянеў ад такой навіны. Здаецца, пара было прывыкнуць да смярцей, забойстваў, самарубаў, а тут страшнае было наперадзе.

Калі разграблі пілавінне, мяккія месцы наВелянове былі паабразаны, а каля печы валяўся тоўсты дрот з загнутым канцом. На ім Петухоў смажыў шашлык з свайго зменшчыка. Божа, да чаго мы дажылі, што зрабілася з людзьмі? Дый ці людзі тэта? Петухова забралі ў цэнтральны ізалятар. Ён нічога не адмаўляў, прызнаўся, што даўно хацеў адпомсціць Белянову за тое, што ганяў яго ад сталоўкі, а сам быў сыты. Далі Петухову дзесяць гадоў «с поглощением неотбытого срока». Фактычна ён страціў адзін адбыты год. Чаму б не забіваць пасля такога пакарання адзін аднаго на шашлыкі?

Праз месяц насупраць вахты спынілася маладая жанчына ў зграбным шынялі з лейтэнанцкімі нагонам!, хромавых ботах і берэце з зорачкаю. Ад станцыі яна ішла пехатою з ладным чамаданчыкам. Зазірнула ў адчыненую інструменталку і начала распытваць у пілаправаў, ці не ведаюць яе брата. Тыя адварочваліся, глядзелі ўдол і казалі, што не чулі такога. Побач з інструменталкаю быў ларок для вольных. Пайшлі па хлеб жонкі стралкоў. Убачылі маладзічку ў вайско-вым, загаварылі, узяліся распытваць, што чуваць на волі, ці хутка даб'юць немцаў, ці не да мужа прыехала. «Не, — кажа, — да брата. Ён адважна ваяваў, быў узнагароджаны, ды нейкі стукач загнаў за тэты калючы дрот. Можа, чулі, Федзя Беляноў?» Жанчыны змоўклі, а самая гаваркая ляснула рукамі і завойкала: «Спазнілася, маладзічка...» У тэты час з вахты вый-шаў начальнік. Франтавічка падышла да яго, прад-ставілася па ўсёй форме, падала дазвол на асабістае

спатканне з братам. Начал ьнік доўга ўчытваўся ў вузенькую паперку, кусаў губы, нарэшце прамармы-таў: «Няма на лагпункце вашага брата. Адправілі яго па спецнараду, а ў другім аддзеле, відаць, не паспелі адзначыць. Прабачце. Спяшаюся», — і пабег у бок казармы ўзброенай аховы. А тая языкатая не ўтры-малася і расказала ўсю праўду пра гібель яе брата. Жанчына захлыналася слязьмі і істэрычным крыкам кляла ўсіх і ўсё на свеце: «Звяры, звяры! Гэта вас трэба трымаць за калючым дротам замест сумленных лю-дзей. Фашысцкая куля абмінула майго братачку, дык тут паліцаі даканалі!»

Жанкі суцяшалі яе, угаворвалі, як умелі, запра-шалі да сябе. Але хіба можна суцешыць у такім горы? Начальнік загадаў адвезці на яго стаенніку сястру Белянова на станцыю, а сам так і не адважыўся падысці да яе.

ТРЫ ПАЛКОЎНІКІ І ЎЗВОД БАПТЫСТАЎ

Чаго толькі не было на трэцім лагпункце? Апрача цэхаў шырпатрэбу і швейнай фабрыкі была даволі вялікая цагельня, падсобная гаспадарка з цяпліцаю і парнікамі, бульбяным і капусным полем, конбаза, а за ёю гарбарня. Засуджаны на восем гадоў за забойства жонкі (за анекдот давалі дзесяць) высок!, прыгожы і шчыгульны Дзмітры Белакапытаў вырабляў хром і шаўро на паліто для начальнікаў і іх жонак. Іх абшывалі лепшыя ленінградскія май-стры Саша Крылоў і Вася Рамашкін. Побач з гар-барняю была адзіная ў лагеры ветэрынарная ля-чэбніца і біялагічная лабараторыя. Іх узначальваў мой аднакамернік па магілёўскай турме, былы дацэнт Віцебскага ветінстытута Міхаіл Васільевіч Капітанакі. Некалі ў камеры ўсе паўтаралі яго вершык: «Паечка, паечка, как же ты мила, паечка, паечка, как же ты мала».

Пасля многіх гадоў разлукі мы з Мішам сустра-каліся, як браты, асабліва калі я атрымаў пропуск. У лабараторыю часта прывозілі на аналізы вантробы, мяса выбракаваных коней і кароў. Пасля аналізу Капі-танакі варыў іх і рабіў катлеты, часта дзяліўся і са мною. На палявыя работы, на конбазу і цагельню трэба

былі людзі, кожны дзень выгружалі метраж і загружал! вагоны прадукцыяй фабрыкі.

Пад весну з невялікім этапам прыбылі тры пал-коўнікі — былы начальнік аддзёла бронетанкавага ўпраўлення Генеральнага штаба Іосіф Аляксандравіч Матуль, палкоўнік хімічных войск Герман Пятровіч Арцем'еў і інжынер-палкоўнік Георгій Іванавіч Гускін.

Удзельнік грамадзянскай вайны, Матуль даношваў злінялую гімнасцёрку з цьмянымі слядамі садраных ордэнаў. Высокі, статны, з светлымі вусікамі і вы-разным шырокім тварам, вабіў стрыманасцю і сапраўд-най інтэлігентнасцю. Гускіна паслалі на шырпатрэб нешта будаваць, хіміка Арцем'ева — з капытоў варыць сталярны клей.

Праз некалькі тыдняў пасля палкоўнікаў прыбыў цэлы вагон салдат у кароткіх шынялях, абмотках, з паадрыванымі гузікамі і хлясцікамі. Гаварылі яны на заходнеўкраінскім дыялекце, былі палахліва інерт-ныя, ціхія і паслухмяныя. Звярталіся адзін да аднаго: «Брат Іван, брат Грыцко». Артыкул у іх быў адзін — 196 і тэрмін — 10 гадоў. Адразу яны не маглі ўцяміць, куды трапілі. Як толькі наша армія вызваліла Ровен-шчыну, дужых мужчын прызвалі ў войска. Яны прай-шлі камісію, прыбылі ў часць, абмундзіраваліся, а зброю браць адмовіліся. Як ні ўгаворвалі, як ні загад-валі, нічога зрабіць не змаглі. Служыць яны не ад-маўляліся ў абозе, на кухні, у лазарэце, толькі не страляць. Ім тлумачылі, што трэба біць ворага. «Всэ одно — люды, а людыну вбіваты грых». На вайне цацкацца з баптыстамі не было калі, сказалі: «Па-едзеце ў часць, дзе не трэба страляць», пагрузілі ў вагоны таварняка, прыставілі некалькі канваіраў і прыгналі на наш лагпункт. Быў з імі і прасвітар Анікей Парчук. Паколькі іх не арыштоўвалі і не абшуквалі, амаль у кожнага была Біблія, малітоўнікі, рукапісныя кніжачкі самадзейных псалмоў.

Пасялілі іх у асобным бараку, каб «не распаў-сюджвалі рэлігійны опіум». Да разводу і перад адбоем Парчук тварыў кароткія малітвы, заклікаў да паслу-шэнства і цярплівасці, бо ўсе пакуты ад бога, за грахі малыя і вялікія, свае і людскія. Ціха спявалі два-тры псалмы на палескай мове і строем ішлі ў сталоўку, а потым на развод. За брыгадзіра ім далі палкоўніка Матуля. Грузілі і разгружалі яны без перакураў, ста-

ранна і акуратна. Зводдаль брыгада баптыстаў нагадвала нейкае абшчыпанае войска або атрад палонных. Брыгадзір з імі быў далікатны і ўважлівы, усіх назы-ваў на «вы», хоць не ўсё разумеў, што казалі яго рабацягі.

Неяк на вахце начальнік пажартаваў: «Ну, як справы, палкоўнік?» — «Выдатна, гражданін на-чальнік, пайшоў на павышэнне: камандаваў палком, а цяпер вось брыгадай». Не адразу да Цокура дайшоў змрочны гумар, толькі праз некалькі хвілін ён за-рагатаў.

На нашу чыгуначную ветку падалі вагон. З яго вылезлі мужчына і жанчына, замкнулі вагон і прый-шлі да начальніка прасіць фурманку. Прадстаўнікі Ровенскай абшчыны евангельскіх хрысціян у разгар вайны, калі кожны вагон быў на ўліку, усё ж нанялі адзін з іх, сабралі прадукты і прывезлі ўсім «братам» па мяху пытляванкі і па торбачцы сала. Некалькі фурманак прывезлі «падаянне» на вахту. Пасланцы з Ровеншчыны выклікалі адзінаверцаў па спісе і мех з торбаю аддавалі кожнаму з нізкім наклонам, а браты адказвалі: «Хвала Госпаду Богу» і ўціралі слёзы.

Брыгада палкоўніка Матуля павесялела, падужэла на харчах, што прывезлі ім незнаёмыя «брат і сэстра». Пасля работы кулеш варылі на невялічкіх вогнішчах каля цагельні і шчыльным заслонам баранілі кухара дужыя і ціхія «браты» ад нападу «шакалаў».

Брыгадзір да іх быў уважлівы і далікатны, ніхто ад яго не чуў крыку і грубага слова, брыгаднікі да яго звярталіся па-вайсковаму: «таварыш палкоўнік», ён пярэчыў, але так нічога і не дамогся.

Летам брыгада касіла сена для конбазы, ставіла стагі на ўзбярэжжы ціхай лясной ракі Кержанец. На другім беразе дажывалі свой век счарнелыя скіты раскольнікаў. Адсюль і пайшла секта кержакоў. На сенажаці баптысты шчыравалі з асабліваю ахвотаю — выкошвалі кожны лапік, стагі стаўлялі, як лялькі.

Пад восень начальнік прыдумаў Матулю пасаду памочніка па быту. Ён правяраў чыстату ў бараках, кіпяцілцы, у лазні, камандаваў днявальнымі. Перася-лілі яго з барака ў невялічкую мазанку каля вахты. Разам з ім жыў экспедытар, дасціпны і вясёлы сухумец Ніязі Байрамаў. Да вайны ён вучыўся ў Маскоўскім медінстытуце. Летам студэнты выехалі ў ваенныя ла-геры. Аднойчы сусед па палатцы спытаў у Байрамава,

ці можа Савецкі Саюз заключыць пагадненне аб дружбе з Германіяй. Байрамаў у той дзень газет не бачыў і як сапраўдны патрыёт абурыўся: «Толькі вар'ят можа заключыць такі дагавор з фашыстамі». На другі дзень следчы дамагаўся, каго Байрамаў лічыць вар'ятам, а неўзабаве тройка паслала яго перавыхоўвацца на восем гадоў у папраўча-працоўны лагер. Цокур яго прызна-чыў экспедытарам. Ён дастаўляў на лагпункт прадук-ты, суправаджаў па тэрыторыі лагера вагоны гатовай прадукцыі фабрыкі. Было ў яго шмат накладных, актаў, справаздач. У бараку іх трымаць нельга, бо скурацы, таму і адсялілі яго з Матулем у мазанку, а яны ў падсуседзі ўзялі мяне. Матуль часта расказваў пра сваё ранейшае жыццё ў Маскве ў вышэйшых вайсковых сферах, пра пачатак вайны, пра разгубле-насць многіх бездапаможных камандзіраў. Ён добра ведаў і любіў літаратуру, быў знаёмы з некалькімі вядомымі пісьменнікамі.

Перад канцом работы, недзе каля поўначы, Іосіфа Аляксандравіча выклікаў начальнік, і яны разам па невыразных газетных інфармацыях разбіралі ваенныя дзеянні, строілі прагнозы, і Матуль вельмі рэдка па-мыляўся. Днявальным у нас быў самастрэл, дробнень-кі, хітранькі разанскі мужычок Грышка Сяргунін. Пра свае «подзвігі» на фронце расказваў коратка: «Ляжу сабе ў акопе, зажмуруся і пастрэльваю, а куды, бог яго ведае, а ўсё наўкол грыміць, гарыць і калоціцца. Заб'юць, думаю, а паміраць ня хоцца, от стральнуў у руку, і сам не ведаю — як. Далі чырвонец, але ж жывы, на павал не пагоняць — інвалід. Кончыцца вайна, можа, і дадому пусцяць». Ён уважліва слухаў зводкі Саўінфармбюро, складаў нашы і нямецкія страты разам і дакладваў палкоўніку: «Люду-то люду, Ляк-сандрыч, сколь пабілі» — і ыазываў вялізную лічбу. Калі Матуль яму тлумачыў, што болып паклалі фашы-стаў, Грышка стаяў на сваім: «Усё адно — людзі. Нас і іх жывасілам на смертачку пагналі. Усіх шкада».

ЭТАП З ТАГО СВЕТУ

З усіх начальнікаў Цокур заставаўся чалавекам. Ён перажываў за кожную смерць, а трагедыя з Федзем Беляновым прыбавіла сівізны ў яго кудлатай галаве. Брыгады лесарубаў і грузчыкаў карміў толькі па трэ-

цім катле, увесь ураджай немалой падсобнай гаспа-даркі ішоў у кацёл, тушы выбракаваных коней трапля-лі на кухню. Нехта калі не скажа, дык падумае: «Пры-строіўся ў прыдуркі і хваліць свайго начальніка». Яго даўно няма на свеце, але я ўпэўнены, што ніхто з лагернікаў трэцяга лагпункта яго не папракне і не пракляне. Суровы з выгляду Цокур быў спагадлівы і нават чулы. Можа, не ўсё, як і мы, разумеў, але пра многае здагадваўся і часам гаварыў мне або Матулю: «Якія ж вы ворагі? Калі людзі так працуюць на абарону, не хочацца верыць, што яны злачынцы, ан-тысаветчыкі». -

Не так даўно я дазнаўся, што пасля дваццатага з'езда Цокур звольніўся з гэтай сістэмы, пайшоў у гаспадарнікі, пацíху з гора спіўся і дачасна памёр. Відаць, замучыла сумленне, што і ён удзельнічаў у страшнай трагедыі. Прыкладна гэтак жа склаўся лёс здольнага і начытанага былога начальніка КВЧ Вені Камракова. Пасля лагера ён працаваў у раённай газеце недзе ў Кастрамской вобласці. Пасля маёй рэабілітацыі сустрэў у друку маё імя, адшукаў, і ў нас завязалася перапіска. У кожным лісце былі жаль, адчай, расча-раванасць. Аднойчы паведаміў, што кладуць яго ў наркалагічны дыспансер. Дачка з пераломам нагі тра-піла ў бальніцу, дома яшчэ двое дзяцей і ні капейкі грошай. Я ведаў сумленную і прыгожую эвакуіра-ваную з Тарапца Лізу. Яна выйшла замуж за Камракова. Былі шчаслівыя, але не доўга. Спагадаючы ёй, я набег на пошту і тэлеграфам паслаў дзвесце рублёў. Дзякуючы за грошы і ўвагу, расчуленая Ліза пісала, што Веню замучылі кашмары, бяссонне і галюцына-цыі, ён запіў, некалькі разоў зрываўся з работы, сям'я трапіла ў вельмі цяжкае становішча.

Так канчалі сумленныя людзі, якіх зацягнула ў сваё жэрла страшэнная машына тэрору, зрабіла ўдзель-нікамі крывавых злачынстваў. Адны співаліся, нека-торыя канчалі самагубствам. А Грыгарэнкі, Русаковы, Фамічовы жывуць на добрых пенсіях і не мучыць іх сумленне, бо чаго няма, таго няма, не сняцца ім Плужнікавы, Сінякіны, Пекаравы і Удавічанкі — пастраляныя на вахце за «контррэвалюцыйны саба-таж», сотні замардаваных імі невінаватых і тале-навітых людзей. Яны жывуць і ганарацца, што слу-жылі ў «органах», стаялі на варце «дзяржаўнага спа-кою і бяспекі».

Можа, гэтае адступленне здасца лішнім і нясвоечасовым, а мне думаецца — неабходным у гэтым не-вялічкім раздзеле.

Летам сорак чацвёртага года загадал! з Упраўлення падаць на станцыю Пруды дзесяць фурманак над этап. Што за важны «кантынгент» прыбывае, не здагадаўся ніхто. Фабрыцы трэба былі матарысткі, і чакалі жан-чын. Пасля паўдня на вахце ссаджвалі з фурманак нейкіх шэрых, з пасінелымі тварамі і вялікімі вачыма жанчын невядомага ўзросту. Апранутыя ў пажоўклыя ад пражарак транты, усе стрыжаныя, прыбылі блакад-ныя ленінградкі. У іх паглядах была абяссэнсеная абыякавасць і нявышлаканая туга. Вялі іх усяго тры канваіры, яны і без канвоя лішняга кроку зрабіць не маглі.

Мы чулі пра блакаду Ленінграда, ведалі, што тры гады, кінуты на пагібель, з голаду выміраў вялізны горад. Калі гэтыя, яшчэ жывыя, надобны на шкілеты, дык якія ж назаўсёды засталіся там, якіх ужо не суцешаць шчырыя словы вялікай пакутніцы Вольгі Бяргольц «Нішто не забыта, ніхто не забыты». Тэта для жывых, а што для тых, замучаных па волі ап'яне-лых ад крыві катаў? Мільёны таленавітых, магчыма геніяльных, так і не ашчаслівілі чалавецтва сваімі адкрыццямі і сілаю светлага духу.

За што ж трапілі ў лагер гэтыя пакутніцы? Артыкулы ў іх былі самыя розныя: ашуканства, падробка дакументаў, растрата, крадзеж і нават ма-радзёрства. Хадзячых адпраўляюць у барак. З фурманак каго вядуць, каго нясуць. Разам з начальні-камі этап прымае зняволеная доктарка Міна Сіма-наўна Галаўчынер. Нямоглых забірае ў стацыянар, рухомых — у слабасілку. Аглядае, распытвае, а сама ледзьве стрымлівае слёзы: у ЛенінГрадзе за-сталіся яе блізкія. Дзе яны, што з імі — нічога не ведае. Па гэтых шкілетах відно, што перажылі людзі кінутага на выміранне горада. У давяршэнне пакут гэтыя няшчасныя трапілі яшчэ і ў няволю. А за што? Гэтае пытанне штодня муляе кожнаму з нас. Што ж зрабілі гэтыя жывыя шкілеты? У аднае памерла сястра, а яна яшчэ тры дні па яе картцы атрымлівала сто пяцьдзесят грамаў эрзац-хлеба, другая падрабіла талон, трэцяя выцягнула картку з кішэні мёртвага. А за гэта — турма, лагер, тэрмін пяць, восем і дзесяць гадоў.

У некаторых нашых ленінградак пачаўся галодны псіхоз: яны забываліся сваё імя, выскоквалі з барака голыя і ноччу беглі ў сталовую, у іх не заставалася адзнак жаноцкасці — здавалася, ледзь перастаўляе ножкі-цырубалкі стрыжаны, бязгруды падлетак. 1м усе спагадалі. Міна Сіманаўна дамаглася, каб іх кар-мілі патрошку чатыры разы на дзень, у санчасці ва-рылі хвойны настой і кожнай давалі кубачак горкага зеленаватага пітва, Цокур загадаў даваць ленінград-кам сырую гародніну. Яны пакрысе ажывалі, цве-разелі, маглі толькі есці і то над наглядам доктара, каб не душыліся, не глыталі непажаванае. Але парадак ёсць парадак: прыбыў этап, павялічваецца і план. Начальнік вытаргаваў для ленінградак два тыдні на папраўку.

Агаладалыя людзі папраўляюцца на вачах, ружа-веюць, ажываюць вочы, паступова вяртаецца сіла. Папаўзлі і ленінградкі на фабрыку насцілаць вату, падбіраць абрэзкі ў закройным цэху, а потым садзіліся і за матор. Спачатку шылі рукавіцы, бялізну, маскхалаты, а там узяліся і за целагрэйкі. Што выжылі, што ажылі, яны былі абавязаны Цокуру, Міне Сіманаўне і аграному Бахціну. Этап з таго свету ўсё ж вярнуўся на зямлю.

Праз пару месяцаў яны ўжо не пазнавалі адна адну, з «гідкіх качанят» выпросталіся прывабныя жанчы-ны, і ўжо некаторыя цішком прашмыгвалі ў муж-чынскія баракі. Інтымныя адносіны ў лагеры катэ-гарычна забараняліся. Начамі па ўсіх закутках шастал! з ліхтарамі дзяжурнякі і вылоўлівалі «парушаль-нікаў рэжыму». Калі прывялі да начальніка першую ленінградку, ён разрагатаўся і пахваліў: «Ну, малай-чына. Значыць, будзеш жыць. А каб іншыя не бегалі, астынь да раніцы ў ізалятары».

ЖАН І ЖОРА

Падстрыгаць і галіць начальніка прыходзіў у кабі-нет цырульнік Жора Слушнік, адэсіт, засуджаны за дробны крадзеж на чатыры гады. Майстра ён быў здатны: нажнічкі вакол калматай Цокуравай галавы звонка цокалі і ляскалі, як ластаўчын хвост, брытваю, здавалася, не дакранаецца да шчакі. А як ён вы-стрыгаў валасінкі з вушэй і ноздраў, як падбрываў

шыю! Ад масажу спрытнымі далонямі начальнік жмурыўся, як сонны кот. Паслугамі ў кабінеце яшчэ карыстаўся начальнік оперчэкісцкага аддзела, невы-сокі, рыхЛаваты лейтэнант у рагавых акулярах, і нават у пакоі — у блакітнай фуражцы.

Цырульня была пры лазні. Жора старанна стрыг брыгады, далікатна брыў патаемныя мясціны пры санапрацоўцы жанчын, не дазваляў лішняга дотыку і руху. Некаторыя свавольныя блатнячкі гаварылі пры ім непрыстойнасці, спакушалі яго, а Жора толькі мыкаў, круціў галавою і часам чырванеў. І начальнік пры ім гаварыў па тэлефоне або падначаленым тое, чаго зэкі ведаць і чуць не павінны. Жора быў глухі, як пень, і без'языкі. Казалі — на павале яго накрыла елка, нахвастала суччам спіну, сучком параніла паты ліцу, з тае пары ён страціў слых і мову, разумеў толькі на мігах або на запісках. На пытанне, якая спецыяльнасць, адпісаў «палікмахер». Так ён і трапіў на трэці лагпункт.

Выклікаў яго да начальніка звычайна высокі статны румын Траян Унгурану. У яго была паралізавана левая рука, а праваю ён спрытна скручваў цыгарку, чыркаў запалку, запальваў ліхтар. Па фармуляры ён быў Траян, а звалі яго прасцей — Жанам. У вайну ён трапіў у Бесарабію, затрымаўся там, а прыйшлі нашы, западозрылі ў шпіянажы, засудзілі на восем гадоў, і Жан апынуўся ў лагеры. Але якi з яго рабоцька з адною рукою? Вось і далі ліхтар «лятучая мыш», абавязалі будзіць і выводзіць на вахту брыгады, сачыць, каб парадкам ішлі ў сталовую, каб пасля адбою не цягаліся па зоне, не цурчэлі з ганкаў сонныя рабацягі, каб у мужчынскія баракі не забягалі жанкі. Не чапаў ён толькі капцёраў, кухараў, пекараў і хле-барэза, не заўважаў, калі бегалі да сваіх хахаляў фабрычныя брыгадзіркі і кладаўшчыцы.

Начамі для болыпай пільнасці і адказнасці разам з Жанам дзяжурыла вольнанаёмная Дуська. Шчыгаля-ла яна ў зграбным шыняльку, хромавых ботах і ссуну-тай на правае вуха пілотцы. З вечара яны паганяюць распусніц, каго-небудзь замкнуць у кандзей, а самі з пачуццём выкананага абавязку па ўмацаванні маралі зняволеных заваляцца ў баковачцы пры ізалятары і спакойна спяць у абдымку.

Ад брыгадзірак яму перападалі катушкі нітак, ад кладаўшчыцы ладныя кавалкі тканіны. Усё гэта Дусь-

ка заганяла за зонаю, мела сабе капейку і Жану прыносіла кавалак скароміны, а часам і пляшку сама-гону. Цырульнік жыў пры лазні, вечарамі ён не замы-каў дзверы. Тады пракрадаліся ў прылазнік Жан з Дуськаю, ведаючы, што пра іх нямы Жора нікому нічога не скажа. Пры ім гаварылі ўсё, што хацелі, кпілі з яго, а ён і вухам не вёў. Калі Жан прыводзіў Жору да начальніка, той жартаваў: «Тры рукі і адзін язык на дваіх».

Тэрмін у Жоры набліжаўся «да званка». Ён старан-на збіраўся на волю: выменяў у некага з новенькіх зграбныя карычневыя штонікі, цёмна-сіні пінжак, рабенькую кепачку-васьміклінку. Ён ведаў, што яго не затрымаюць да асобага распараджэння, як «кон-трыкаў», артыкул і тэрмін у яго быў «дзіцячы», да волі заставаліся лічаныя дні. Ужо загадалі здаць цы-рульню, афармлялі дакументы на вызваленне, выпі-шуць на камендацкім лагпункце пашпарт з мінусамі, і — каці Жора на Чорнае мора.

Без выкліку Жора сам прыйшоў у кантору і пасту-каўся ў кабінет начальніка, увайшоў і выразна трохі асіплым голасам павітаўся. Цокур ускочыў з крэсла, залыпаў вачыма і пасля паўзы прамовіў: * А ядры тваю качалку, дык ты гаварыць навучыўся, га?» — «Не, грамадзянін начальнік, ледзь не развучыўся за тры гады, але затое жыццё выратаваў. На навале даўно б загнуўся. Унь колькі маіх карашкоў вывезлі за вахту. А цяпер даёш Адэсу-маму, а не пусцяць, усё адно на Поўдзень махну. Намёрзся, аж душа да рабрын пры-стыла». — «Як жа ты тры гады цярпеў і не сказаў ні слова?» — «Думаеце, легка было, калі вы пацяшаліся і мужыкі кпілі, а шалашоўкі на нос вешаліся. Аднаго баяўся — загаварыць спрасоння. Калі жыў у бараку, нанач, нібы зубы баляць, ручніком сківіцы падвязваў. Ох і напакутаваўся ж, сам з сабою загаварыць баяўся, язык да крыві прыкусваў, а гэта пакута; але лепш, чым пілаваць табе — сабе — начальніку. Вам вялікі дзя-куй — трымалі і падкармлівалі, і што пры вас брыць-стрыгчы налаўчыўся». — «Ну ж, і сучы сын! Колькі ж ты нас, дурняў, за нос вадзіў?» — Цокур націснуў кнопку званка. У кабінет увайшла дзябёлая сакра-тарка з эвакуіраваных. «Палюбуйся, Аня, на гэтага мазурыка. Ён не толькі гаварыць, спяваць умее. Ну, урэж, Жора, «С одесского кичмана бежали два урка-на». А ў Адэсу цябе не пусцяць. Горад рэжымны». —

«Нічога, Крым вялікі, аднаму чалавеку заўсёды месца знойдзецца. Пастараюся сюды болей не залятаць, та-варыш начальнік. Цяпер так можна?» Начальнік па-ляпаў яго па плячы: «Ну, артыст! Давай чашы, як некалі казалі, з богам». — «А ведаеце, як вас нека-торыя завуць? Баця». — «Гэта не падымае мой аўтары-тэт. От і ты мяне ашукаў. Ну, давай», — і Цокур падаў яму руку.

Мы развіталіся з Жорам каля вахты. Ён ніяк не мог нагаварыцца, вочы засвяціліся розумам і весялос-цю, калі падрабязна расказваў пра свае развітанне з Цокурам.

Я ішоў у кантору каля акна начальніка, ён пастукаў у шыбу і загадаў тэрмінова прыслаць да яго Унгурану. Я ведаў, што Жан дзяжурыў ноч і, напэўна, моцна спіць. Дзверы ў яго кабінку адчынены і завешаны ад мух і камароў рудаватаю ўпаковачнаю марляю. На тапчане ў адных споднiках спаў Жан. У пакоі звінелі мухі, біліся ў шыбу, поўзалі па недаедках на стале, а вялікая сіняя — гула над змакрэлым лбом. Як толькі яна садзілася, Жан спрытна леваю рукою зганяў яе. Я глядзеў і не верыў сваім вачам. Гэта ж трэба: толькі што загаварыў глуханямы Жора, а тут паралізаваная рука спрытна зганяе мух.

Я ведаў, як прыдзірліва дактары правяралі Жана, пакуль прызналі інвалідам — калолі іголкамі, пры-пальвалі: не здрыгануўся ніводзін мускул. От гэта вытрымка, каб толькі выжыць. Я разбудзіў яго. Ён пры мне апранаўся адною рукою, а левая зноў целяпа-лася, як вераўчаная. Я глядзеў і ўсміхаўся. «Ты чаго лыбішся?» — «Кладзешся спаць, прывязвай руку да нагі. Я нічога не бачыў, а ты маю параду запомни. Жан пачырванеў, пацiснуў мяне за локаць і хуценька пабег да начальніка.

ТРЫВОГІ І НАДЗЕІ

Вайна адкочвалася на Захад, і ў бараках ад пад'ёму да адбою не выключаліся чорныя талеркі рэпрадук-тараў. Радаваў кожны загад пра вызваленыя гарады, водгулле салютаў радавала і абнадзейвала. Мы ж чы-талі і чулі толькі пра поспехі і перамогі, пра ахвяры фашыстаў і нічога не ведалі, колькі пралілося і яшчэ пральецца крыві лепшых людзей нашай зямлі.

У зводках мільгалі знаёмыя гарады і паселішчы. Калі назвалі мой Глуск, я не мог стрымаць слёзы, нават не ўяўляў, што некалі зноў прайдуся па яго вулачках, наплавах і ўзбярэжжах Пцічы. Самым най-вялікшым жаданнем кожнага з нас было заканчэнне вайны: перамога абяцала і нам свабоду. Усіх асуджа-ных па 58-м артыкуле затрымлівалі да «заканчэння вайсковых дзеянняў», а потым «да асобага распара-джэння». Затрыманы быў і мой даўні друг Алесь Пальчэўскі. Нас разлучылі да вайны на шостым лаг-пункце. Доўга мы нічога не ведалі адзін пра аднаго. Выпадкова ад экспедытара даведаўся, што Алесь за-гадвае інструменталкаю на васемнаццатым лагпункце, і пераслаў яму кароценькую пісульку. Месяцы праз два той жа экспедытар прывёз адказ. Пальчэўскі пісаў, што адбыў свае восем гадоў, затрыманы да канца вайны, заканваіраваны і адпраўлены зноў на навал. От табе 1 адбыў пакаранне! От табё і в-о-л-я! «Калі зможаш перацягнуць на свой нелесапавальны лагпункт, — прасіў Алесь, — дапамажы і выратуй».

А мне ж так заўсёды яго не хапала, самага надзей-нага, шчырага і разумнага старэйшага таварыша. Пад-цікаваў добры настрой у начальніка і пайшоў упрош-ваць запрасіць па спецнараду спецыяліста на ўсе рукі Алеся Пальчэўскага. «Ты, як той цыган, каня пра-даеш. Скажы, што дружка хочаш выручыць». — «Угадал!, грамадзянін начальнік. Чалавек адбыў тэрмін, і на табе, заканваіравалі, пілу— у зубы і пагналі на павал». Цокур памаўчаў, ссунуў з ілба шапку на патыліцу і буркнуў: «Ладна. Прыдумай паперу ў другі аддзел. Падпішу». У той жа дзень заяўка на выдатнага інструменталыпчыка пайшла ва Упраўленне.

Тыдні праз два па гразкай, размытай дажджамі дарозе канвой прывёў некалькі чалавек з бальніцы і з імі худога і цыбатага, у кароткім бушлаце, з фанерным чамаданам за плячыма Алеся Пальчэўскага. Мы аб-няліся і доўга не маглі нагаварыцца, а ўспомніць было што: думалі, што Мяжэвіч з Такарчуком даўно на волі, можа, недзе ваююць, шкадавалі, што не паспелі выклі-каць на пераследства нас, бо нічога не ведалі пра трагічны лёс нашых сяброў, якіх заспела вайна ў мінскай турме.

Алеся ўладкавалі на самую блатную работу — кан-тралёрам па якасці шавецкай шпількі. Яе з бярозавых цурачак стругалі сцізорыкамі інваліды і здавалі ў

канцы дня кантралёру. Мы з Алесем адводзілі душу гаворкамі па-беларуску, успаміналі даўніх сяброў, Дом пісьменніка і не ўяўлялі, хто там застаўся. Здавалася, выкарчавалі ўсіх да аднаго.

Пад восень прыбыў этап маладзенькіх дзяўчат з Беларусі. Амаль усе ў зграбных ботах на высокіх абцасіках, у клятчастых хустачках стаўбункамі. Пера-важна з мяспДн, якія пры нас былі за мяжою: з Баранавіч, СлоніМа, Альберціна, Наваградка і Вілейкі. Хлапчукі былі у аднолькавых шэра-зялёных парця-ных фрэнчыках. Пытаюся: «За што вас, дзеткі?» Ад-казваюць: «СБМ». — «А што гэта такое?» — «Саюз беларускай моладзі. Хто запісаўся, не гналі ў Нямеч-чыну. А каму ахвота ехаць з дому парабкаваць на немцаў. Вось і пісаліся. А што рабілі? Збіраліся, маршыравалі, спявалі беларускія песні», — расказваў мне прыгожы Лёня Леванчук. Ён быў салістам у хоры Шырмы і ў лагеры стаў любімпам усіх аматараў песні. Асабліва Лёню ўпадабала новая начальніца КВЧ Тац-цяна Мяркулава, тоўстая, белая, як сыр, і да анекда-тычнасці прымітыўная жанчына. Яна часта Леванчука выклікала позна ноччу «на рэпетыцыі і складанне канцэртных праграм». «Рэпеціравалі» яны, пакуль не зацікавіўся оперупаўнаважаны. Мяркулавай далі су-ровае партыйнае спагнанне, а Лёньку ўпяклі на штрафны лагпункт. Там гэты ласкавы і далікатны сын віленскага святара звязаўся з блатнымі і пайшоў ван-драваць з рэжымнымі этапамі з штрафнога на штрафны лагпункт. Чуў я, што трапіў ён у Казахстан і быў «сваім» сярод крымінальнікаў.

У беларускім этапе мне сустрэлася сястра майго даўняга друга. Я ведаў яе маленькай беленькай дзяў-чынкай, а цяпер пазнаў толькі па прозвішчы. Гэта была прыгнечаная горам, змардаваная астрогам і этапам жанчына. Адзіны яе брат, апякун і выхавацель да вайны, быў недзе ў Сіблагу. Больш яна нічога не ведала пра яго, а цяпер і яе не абмінуў гэты горкі лес. У першыя дні вайны яна пехатою па палаючай зямлі з Віцебска дабралася да роднага гарадка, на папялішча бацькоўскай хаты, прытулілася ў стрыечнай сястры, пагаладала без работы і нарэшце пайшла прыбіраль-шчыцай у кантору «Віршафткаманды». Мыла падлогі, паліла печы, хадзіла замурзаная ў сажу, у кірзовых ботах і старызне, каб нікому не кідацца ў вочы. А дачакалася вызвалення — арыштавалі за «супрацоў-

ніцтва» і прыслалі ў лагер з адзнакаю «следственная». Праз восем месяцаў абвясцілі пастанову тройкі: «Па артыкуле 7-35 за парушэнне пашпартнага рэжыму засудзіць на восем месяцаў і семнаццаць дзён» — роўна столькі, колькі яна адбыла з дня арышту, каб лічылася судзімаю і не плаціць камненсацыю за вымушаны «прагул». Такіх пастаноў прыходзіла шмат, так «пра-васуддзе» ахоўвала інтарэсы дзяржавы.

Астатніх дзяўчат з беларускага этапа паслалі на швейную фабрыку, хлопцаў растыкалі па цэхах шыр-патрэбу, яны за сваё «эсбээмаства» атрымалі па пяць — восем гадоў, а потым яшчэ і высылку ў Казахстан і Сібір.

Летам 1944 года расканваіравалі Алю. Яна вяла ўлік тканіны і гатовай прадукцыі на складзе пры выгрузцы і адгрузцы, а вольнаю часінаю мы рознымі сцежкамі сыходзіліся на некалі высечанай дзялянцы. Бярозавыя пні паабрасталі парасткамі, хваёвыя — пакрыліся бурштыноваю смалою, у высокай траве, як жар, чырванелі суніцы. Іх тут не было каму збіраць. Мы лажыліся на траву, перапаўзалі ад куста да куста і губамі лавілі даспелыя салодкія ягады. Над намі было сіняе-сіняе, без адзінай хмурынкі неба, паволі гай-даліся задуменныя сосны, зялёная яшчарка грэлася на няньку, цішыня, смольны водар і дух разнатраўя вярталі на некалькі гадзін на далёкую і амаль забытую волю, якое шчасце пабыць сам-насам пасля камернага і барачнага шматлюддзя. Як агідна, нібы над рэнтге-нам, гадамі быць навідавоку соцень чужых людзей.

Часам забягалі на падсобную гаспадарку змрочнага, але шчодрага Бахціна. Ён нам паказваў шматгадовы дзённік надвор'я і амаль дакладна ставіў прагнозы на тыдзень наперад. Развітваючыся, ён ухмыляўся: «Ведаю, ведаю, не пагода вас цікавіць. Есці хочаце», — і засоўваў у кішэню пару агуркоў, пабурэлую памідо-рыну, некалькі морквін і жменю цыбульнага пер'я.

Бесканвойным часам дазвалялася схадзіць у сусед-нюю вёску Пруды. Там жылі так званыя кержакі, нашчадкі прыхільнікаў старой веры, уцекачоў ад гневу патрыярха Нікана. Яны сяліліся ў лясных нетрах, па берагах павольнага і паўнаводнага Кержанца. Бу-даваліся на стагоддзі. Усцяж вуліцы стаялі прастор-ныя двухпавярховыя дамы з чэсанага смольнага бруса. На першым паверсе былі хлеў і гумно, склеп і кла-доўка, некалькі прыступак вялі наверх, у чыстую

палавіну. Яна сапраўды была чыстая: неатынкаваныя сцены, як жаўток, зіхацелі смольнымі пражылкамі, вышараваная тоўчанаю цэглаю падлога вабіла чыстаю прахалодаю, на шырокіх лавах лапушыліся фікусы, герані і сталетнікі. І людзі жылі тут спагадлівыя і шчырыя, гатовыя падзяліцца з арыштантам апошнім. Бачылі навылёт «варнакоў» і замыкалі ад іх хаты і душы.

На лагпункце была свая невялікая пасека для вышэйшага і тутэйшага начальства. Невялікая хатка і амшанік стаялі на маленькай палянцы, зарослай кі-прэем, мядункамі, рамонкамі і густым шыпшыннікам. Гаспадарыў тут патомны пчаляр з 58-м артыкулам, з чырвонцам і «наморднікам* (пазбаўленнем правоў) за плячыма, высокі, сухі, як жардзіна, дзед Самсонаў. Раз на тыдзень ён прыходзіў у зону па сухі паёк і адзначацца на вахце. Таму быў рады кожнай жывой душы. Мы часам з Аляю забягаЛі да яго. На стале з'яўляўся скрыль сотавага мёду і кубачак салодкай медавухі. Самсонаў любіў пагаварыць пра вайну, ве-рыў, што перамога адкрые вароты ўсіх лагераў і змые з нас дзікія абвінавачванні і плямы недаверу. Ла-гернікі жылі тым, што ў нешта верылі, суцяшалі адзін аднаго хуткімі амністыямі, прыдумлялі неіснуючыя камісіі па перагляду спраў. Гэтыя чуткі чамусьці называл! «парашамі», і яны падтрымлівалі веру і дух знясіленых і змардаваных лагернікаў.

На вахту мы вярталіся паасобку рознымі сцежкамі, вахцёры часам адпускалі непрыстойныя жарцікі, а мы цярпелі і малілі бога, каб не заканваіравалі і не адпра-вілі на этап. Мне да канца тэрміну заставалася два, а Алі тры гады. Што будзе з намі, ніхто не ведаў. Асабліва «кум» любіў разганяць блізкіх людзей, каб яны ніколі не сустрэліся. Колькі разоў яму хацелася скруціць мяне ў бараноў рог. Вельмі ж яго непакоіла наша сяброўства з Пальчэўскім. За намі сачылі сексоты, нанятыя за міску баланды, мы іх пазнавалі адразу і асцерагаліся даўгавухіх «прыяцеляў». Мяне заўсёды ратаваў Цокур. Кожная перамога на фронце адзнача-лася «мабілізуючым» на вытворчыя поспехі мітынгам на лагпункце і ў «чырвоным кутку» вольнанаёмных. З натхнёнымі прамовамі любіў выступаць начальнік. Ён выклікаў мяне ў кабінет, замыкаў дзверы, клаў пачак «Беламору» і падшыўкі газет, я іх праглядаў і кампіляваў з артыкулаў Эрэнбурга, Сіманава, Гарбата-

ва ўзнёслыя прамовы для Цокура, у канцы ставіліся задачы лепш працаваць для фронту, для перамогі. Мяне ратаваў мой колішні журналісцкі вопыт адразу дыктаваць на машынку пустапарожнія патэтычныя перадавіцы і артыкулы. Цокура слухалі ўважліва і апладзіравалі дружна.

У яго недзе на Урале жыла даўняя каханая Галя. Яны некалі працавалі ў адной школе, але лес чамусьці разлучыў іх. Аднойчы Цокур папрасіў мяне напісаць ей прачулы лірычны ліст у «сьціхах». Такі-сякі вопыт рыфмавання ў мяне быў, і я даволі хутка «накатаў» яму пасланне ў стылі: «Ты помнишь наши встречи и вечер над рекой». Я стаў неафіцыйным сачыніцелем дакладаў, прамоў і лірычных лістоў пры начальніку. З павагаю ён ставіўся да палкоўніка Матуля, часта раіўся з ім, прыслухоўваўся да яго парад і кожны вечар аналізаваў з ім ваенныя зводкі. Не крыўдзіў ён Гускіна і Арцем'ева, шанаваў адукаваных і таленавітых лю-дзей. Цокур быў выключэннем, рэдкасцю сярод мно-ства лагерных вурдалакаў у блакітных фуражках і лейтэнанцкіх пагонах.

Пасля вызвалення Матуль узначаліў авіяцыйны завод на Урале. Калі скончылася вайна, па амністыі вызвалілі вайскоўцаў і ровенскіх баптыстаў.

Але да Перамогі было яшчэ далека, і ўсе цягнулі лямку, не ведаючы, што іх чакае заўтра.

СТАРОНКІ З ДЗЁННІКА

Нашу мазанку ўпадабаў начальнік рэжыму Гарбу-шын і загадаў «аслабаніць памяшканне». Я знайшоў прытулак у катушку дзесятніка па будаўніцтве, было-га начальніка пагранзаставы Сцёпы Падгурскага. З намі разам жыў бухгалтар і днявальны участка, былы протаіерэй з вёскі Істок на Разаншчыне, зямляк і колішні таварыш славутых народных артыстаў братоў Піраговых. Калі яны спявалі па радыё, айцец Іосіф станавіўся на табурэтку, прыкладаў вуха да чорнай талеркі рэпрадуктара, яго вузенькая казліная бародка трэслася ў такт песні, а па шчоках спаўзалі слёзы.

Палкоўнік Матуль пасяліўся ў кабінцы бухгал-тэрыі, Байрамаў недзе на каменданцкім лагпункце прымаў прадукты для нашай капцёркі і «вольнага» ларка. Да прыезду пасцель яго і скрутачак з рэчамі

закінулі на гарышча мазанкі. Прыехаў ён ноччу, прай-шоў праз вахту, разгрузіўся і некуды знік. Вахцёры і наглядчыкі асабліва пільна цікавалі яго: у экспеды-тара можна было здабыць пачак «Беламору», а то і чацвярцінку са скрынкі, прывезенай у іх ларок. Кіну-ліся шукаць — нідзе няма. Думалі, заскочыў у жаночы барак да сваёй Лідкі Нікалаевай, аж'— ні яго, ні яе. Правялі аператыўную нараду ў сваім новым штабе, дзе шукаць парушальнікаў маралі, абшасталі ўсю зону, нават праверылі астылыя печы цагельні і нідзе не знайшлі.

Пасля паверкі Байрамаў ішоў з накладнымі ў «вольны» ларок. Наглядчыкі ўчынілі яму сапраўдны допыт, дзе быў. «Спаў у бараку. Вы ж нас выселілі, вось і бадзяюся абы-дзе». — «А дзе была Нікалаева?» — «Гэта вы спытайце ў яе». Як толькі ноччу прыязджаў Байрамаў, наглядчыкі кідаліся шукаць яго і Лідку, і ўсё дарэмна. Каго яны толькі не распытвалі, дзе ні шукалі, ніхто не ведаў. Яны доўга раіліся ў мазанцы, намячалі маршруты, бралі ліхтары і зноў шасталі па ўсіх закутках.

Насталі халады. Наглядчыкі ў мазанцы распрацоўвалі чарговы план пошукаў экспедытара. Іх нараду перабіў стук у дзверы. На парозе стаяў Байрамаў з пляскатым матрацам і коўдраю над пахаю. «Грамадзянін начальнік, дзякую вам за кватэру, — ён тыцнуў пальцам у столь. — Цяпер там холадна. З'язджаю ў' барак. Я чуў усе вашы аператыўныя нарады і ледзьве стрымліваў смех. Хіба ж можна было траціць такую мансарду? Дзякую вам». Гарбушын і яго наглядчыкі толькі лыпалі вачыма і непрыстойна лаяліся, а з іх доўга кпілі стралкі: «Ну як, паймалі Байрамава?»

Пасля рэабілітацыі ў 1956 годзе я ўпершыню трапіў у Гагру, паехаў на экскурсію ў Сухумі. Дай, думаю, зайду ў адрасны стол, можа, знайду свайго лагернага друга. Толькі назваў яго прозвішча, як, нічога не гаворачы, жанчына вывела мяне на ганак, рукою наказала на беленькі домік на ўзгорку: «Вот в этом доме и живет Хума». — «Не, мне патрэбен Байрамаў». — «Вай, он и есть Байрамов, а весь Сухум его детства называет Хума-Черненький». А ў лагеры мы яго звалі Коля замест непрЫвычнага Ніязі. Мы сустрэліся, як самыя родныя браты. Байрамаў ужо быў членам партыі, узначальваў курортгандаль у Новым Афоне, а потым буйнейшы рэстаран «Амра». Мы аж

да світання ўспаміналі нашы лагерныя прыгоды і рагаталі з пошукаў Гарбушына. Я ў яго доме ўбачыў і адчуў сапраўдную каўказскую гасціннасць, шчодрасць і непадробную шырыню душы, калі мы хадзілі і ездзілі па горадзе, я пераканаўся, што яго ведае кожны суху-мец, і не толькі ведае, а шчыра паважае. Мы з ім часам перапісваліся, у святы абменьваліся віншаваннямі, пераэвоньваліся па тэлефоне. У наш век перапіска з'ява рэдкая, і нікога не здзіўляе доўгае маўчанне.

Неяк у కактэбелі я разгаварыўся з нісьменнікам Фазілем Іскандэрам. Ён сухумец, а ў Сухумі адзін аднаго ведаюць амаль усе. На ўсякі выпадак спытаўся пра Байрамава. *Ён быў маім дальнім родзічам». — «Чаму быў?» — здзівіўся я. «Летась ён памёр ад невылечнай хваробы. Яго праводзіў увесь горад, — з сумам і шкадаваннем сказаў Іскандэр. — У доме жыве яго сын Джамал, Ён стаў у Сухумі вядомым сані-тарным урачом». Так я страціў яшчэ аднаго добрага друга: удары трыццаць сёмага даходзілі і ў сямідзе-сятыя гады.

А тым часам, калі мы з Байрамавым сёрбалі баланду з аднаго кацялка, мне заставалася сядзець больш за два гады, ды яшчэ ў дадатак было пяць гадоў па-збаўлення правоў, гэта — як таўро на лбе колішняга катаржніка. З ім не сунешся нікуды на людскую работу, не паселішся там, дзе захочаш, і чакае цябе лес адрынутага ад людзей, загнанага, нікому не па-трэбнага бадзягі. Куды паткнешся з часовым «воўчым пашпартам»? З ім затрымае кожны міліцыянер. Расла трывога не толькі за сябе, а і за Алю, за будучае нашага нашчадка, а ён, яшчэ не вядомы, але ўжо любімы існаваў зусім побач і ўсё часцей і настойлівей на-памінаў пра сябе. Яго чакалі і Аліны сяброўкі па фабрыцы: прыносілі абрэзкі мультану і паркалю, бязі і ўпаковачнай марлі, старая мілая латышка Ганна Янаўна Балодзіс шыла распашонкі, з кал яровых абрэз-каў — коўдрачку і чэпчыкі.

Настала снежная марозная зіма. Печы ў бараках ледзьве грэлі, і Аля часта прыбягала ў нашу бу-даўнічую канторку да грубкі, добра напаленай «айцом Іосіфам», перад адбоем павольна вярталася ў свой халодны барак.

З вечара круціла і грукала завея, а ў поўнач пасту-каўся бальнічны санітар, марудны, сівавусы дзед Па-шчанка: «Доктор просыла сказаты, що у вас вжэ е

донька, щоб вранці відвідалы іх». Да раніцы я не заснуў, а як толькі развіднела, пабег у стацыянар. Міна Сіманаўна павіншавала мяне і сказала, што пасля цяжкай ночы яны спяць. Праз гадзіну я трымаў чыр-воненькі кірпаты, вільготны і цёплы камочак — род-нае дзіця, народжанае ў няволі. На нас глядзела і ўсміхалася бледная і змізарнелая Аля. Усе стараліся ёй памагчы: пекар Сярчук засоўваў мне над бушлат кавалак цёплага хлеба, нешта ў кішэню запіхвалі кухары і капцёр Коля Болаў, Бахцін прыслаў два свежыя гурочкі з цяпліцы. Мяне кранала ўвага лю-дзей, на чыю ласку я не спадзяваўся. Часам кавалак хлеба прыносіў з пякарні дрывакол Хведар Жылу-новіч, родны пляменнік Цішкі Гартнага, засуджаны за сувязь з «ворагам народа», хоць бачыўся з тым некалі славутым дзядзькам лічаныя разы. Мудры тбіліскі шавец Грыша Сіхуралідзе з кажушных рукавоў пашыў Алі зграбныя і цёплыя бурачкі, каб не мерзла ў дарозе. І ўсё гэта без просьбаў, усё ад шчырага сэрца.

Праз тыдзень ледзь акрыялую Алю з дзіцём адпраўлялі на бальнічны лагпункт № 2. Там за зонаю былі яслі для арыштанцкіх дзяцей (яны ж вольныя), а ў зоне — спецыяльны барак для «мамак». Яны бачылі сваіх дзетак толькі некалькі разоў на дзень на кармленні. Па сігнале ў рэйку лётам ляцелі мамкі на вахту, каб не спазніцца і не адстаць. Канваір іх прыспешваў: «Бабы, не мешкать. Пятнадцать минут, и вылетай строиться. Неча искать свое. Толкай сиську первому попавшему. Все они общие». А кожная ж шукала свае, і адразу не знойдзеш, калі яны ўсе ў аднолькавых каравых анучках і аднолькава галосяць, як шпачаняты, раскрытымі ратамі. Мамы за пазухаю прыносілі цёпленькія пялёначкі і не заўсёды паспявалі перапелянаць і накарміць. І тут дзейнічала нязменнае «Давай! Давай!»

Лёс народжаных у лагеры быў просты і часам трагічны. Дзіця ў яслях трымалі да трох гадоў. Калі маці яшчэ не вызвалялася і ніхто з радні не забіраў нашчадка арыштанткі, яго пад любым прозвішчам адпраўлялі ў невядомы дзіцячы дом. Як казаў той стралок, яно станавілася «общим».

Нашай дачушцы гэта не пагражала. У мяне тэрмін канчаўся праз паўтара года, у Алі — праз два. Мы ўсё прадумалі і разлічылі, спадзеючыся, што нас усё ж выпусцяць.

І вось настала пара развітання ўжо не з адною, а з. дзвюма дарагімі істотамі. А калі давядзецца сустрэц-ца? Калі дзіця адымалі ад грудзей, маці звычайна засылалі на нейкі далёкі лагпункт, каб бацькі не сустрэліся ніколі. Так нас перавыхоўвалі «гуманісты». На вахту вывелі чалавек восем: каго адпраўлялі на камендантцкі, каго ў бальніцу. Аля стаяла паперадзе з дачушкаю на руках. Свяціла зыркае сонца, лясы зіха-целі ружовым інеем, слаўся лёгкі марозны туманок. Да станцыі Пастой кіламетраў пяць па лясной дарозе, а колькі там чакаць цяплушку, ніхто не ведаў: чыгун-ка лагерная, дакладнага раскладу не было, цягнікі хадзілі па патрэбе і стаялі, пакуль разгрузяць або загрузяць таварныя вагоны. Невялічкі этап прынялі два немаладыя канваіры Ягор Смірноў і маўклівы і змрочны Плятнёў. Я напярэдадні папрасіў у началь-ніка дазвол праводзіць Алю да станцыі. Як толькі іх вывелі за браму, я дачушку захутаў у свой бушлат і нанёс да станцыі.

Пакуль ішлі, добра прыгрэла сонца, з вецця з шоргатам асыпаўся іней, да рэзі ў вачах іскрыўся снег, дыхала хуткаю вясною, а дарогаю ішлі няшчасныя, спакутаваныя, ні ў чым не вінаватыя сумленныя лю-дзі — іх падганялі, абражалі і лаялі пажылыя вяско-выя дзядзькі, якім загадалі пільнаваць і ненавідзець, а калі спатрэбіцца, страляць. Таму іх і звалі стралкамі.

Збіты з дошак вакзальчык не апальваўся. Насты-лыя сцены ўкрыліся белаю шчэццю шэрані. Побач з вакзалам была перавалачная база нашага лагпункта і хатка вартаўніка. У ёй спыняліся вольныя і экспеды-тары ў чаканні цяплушкі. Гаспадарыў у ёй акуратны і развažлівы бесканвойны Торшын. З халадэчы вакза-ла я панёс сваё дзіцятка ў цёплую старожку. Пры адпраўцы Алін пропуск застаўся на вахце, і яна апы-нулася пад канвоем. Колькі я ні ўпрошваў і ні ўга-ворваў пусціць у старожку маці, чуў адно: «Не положено».

Праз паўгадзіны галоднае дзіця ўсчало страшэнны плач, ніякія суслы і калыханні не памагалі. Я пабег у халодны вакзал упрошваць, каб пусцілі Алю пакар-міць дачку. У настылым, забруджаным пакоі нельга было нават бушлат расшпіліць, не тое што... Смірноў згаджаўся, што Аля была бесканвойная, і схіляўся пусціць яе на маю адказнасць, а бязбровы, пабіты рабацiннем Плятнёў гугнявіў адно: «Не положено». Я

вярнуўся ні з чым, а дзіця заходзілася да сінявы. Якраз на лёгкіх саначках пад'ехаў Цокур, пачуў плач і зайшоў у хату. Я расказаў, чаго плача дзіця. Ён моўчкі выйшаў і неўзабаве прывёў Алю. Яна калаці-лася ад холаду, а як толькі ўзяла на рукі дачушку, тая сціхла і зацмокала губкамі. Да адыходу цяплушкі мы былі разам, а пры развітанні абаіх душылі слёзы.

Маркотныя дні цягнуліся марудна. Часам з экспе-дытарам удавалася перадаць маім дзяўчатам на пя-лёнкі кавалак упаковачнай марлі або якую злыбеду, каб не прапала малако.

У канцы сакавіка пацяплела. Асядалі сумёты, па ўгноенай фурманкамі дарозе беглі ручаінкі, пад нагамі хрумсталі шыбкі беленькіх ільдзінак. Пабольшалі дні, запахла вясною, я марыў як-небудзь праскочыць да свае маленькай «нелегальнай» сямейкі, але мара за-ставалася мараю. Адыойчы ўвечары рахункавод Марфа Карчынская паклікала да тэлефона. Я захваляваўся, бо нічога добрага не чакаў ад начнога званка. У трубцы пачуў Алін плач. Падумалася самае горшае. Я алёкаў з дрыжачаю трубкаю ў руцэ. «Кажы хутчэй, што з Таняю». (У яе ўжо было імя). «Мяне... выз-валя-юць», — пачулася скрозь плач. «Дык чаго ж ты, дурнічка, плачаш? Радавацца трэба. Калі адпраў-ляюць?.. Пытаюся, адпраўляюць калі?» — «Праз тры дні. А як жа ты застанешся?» — «Я з вамі на ўсё жыццё...» — ту-ту-ту...

Спагадлівы Цокур дазволіў мне паехаць развітацца з Аляю і дачкою. Між іншым буркнуў: «Не ўздумай пакрыўдзіць ці пакінуць іх. Тваё шчасце, што сустрэў такую жанчыну. Схадзі да Болава, скажы ад майго імя, каб што-небудзь даў ім на дарогу».

У доўгім вузкім бараку жыло каля дваццаці мамак з розных лагпунктаў. Усе нешта шылі, латалі, распускал!, вязалі і чакалі сігналу на кармленне дзяцей. Я баяўся, каб часам іх не пераблыталі ў яслях. Супа-койвала Аля: «Нашу я па плачу здалёк пазнаю». Увесь дзень мы былі разам. Аля расказвала, што яе бацька, патомны гутнік, бясконца пісаў заявы, абіваў парогі, збіраў подпісы, стукаўся ва ўсе дзверы. І вось яе вызвалілі «за отсутствием состава преступления». Я радаваўся, што яна едзе дадому, і непакоіўся, як жа сустрэнуць бацькі, якімі плёткамі забрудзяць свяр-бячыя языкі чыстую і сумленную дзяўчыну, ці не ўзненавідзяць бацькі «агіднагаспакусніка». Супакоіла

Аля: бацькі ўсё ведаюць, рады прыняць унучку і яе бацьку.

Мы развітваліся каля вахты позна ўвечары і ніяк не маглі развітацца: разыходзіліся і вярталіся зноў, баяліся страціць адно аднаго назаўсёды. Наўкол слаўся вільготны туман, асядаў і спаўзаў з дахаў і стрэшак на вышках мокры снег, кроплі вільгаці дрыжалі на ка-лючках туга нацягнутых дратоў вакол зоны, праз шэрую вату аблокаў часам прабіваўся і знікаў месяц. Я выйшаў за вахту, а маленькая постаць яшчэ доўга стаяла каля брамы.

У яслях чамусьці не гарэла электрычнасць. У калі-дорах і ў пакоях мільгалі капцілкі. Мяне спыніла немаладая, відаць, вечна заспаная нянька. На маю просьбу адказала, як ім загадана: «Ваабчэ то не наложена!» А я не адступаў, гразіўся, што не выйду да раніцы. І ўсё ж, бурчучы, вынесла загорнутае ў шэрую мокрую пялёначку дзіцятка. Мае ці не мае? Пры-гледзеўся — адкапылена верхняя губка. Яна. У яслях было холадна, з маленькага роціка пыхкалі струмень-чыкі пары. Я прытуліў дачушку да ледзь цёплай грубкі, хукаў, цалаваў лобік, нешта шаптаў пяшчот-нае, а слёзы самі па сабе каціліся па шчоках за каўнер. «Калі ж я пабачу цябе, дачушка, ці дажыву да твае сталасці? »

. «Досыць тут вільгаць разводзіць. Іншыя кабялі сюды і носа не кажуць, а гэты распусціў нюні. Давай чашы, а то запаздаеш», — забрала ў мяне дачушку, і я пахлюпаў па гразкай дарозе да станцыі.

Ехаў на тармазной пляцоўцы ў вільготную цемень ночы, толькі ўздоўж дарогі цямнелі верхавіны хвояў і елак. На стыку з веткаю да нашых складаў цягнік запаволіў хаду, я саскочыў з падножкі і плюхнуўся ў падталы снег. На лагпункт прыйшоў позна. На вышках паблісквалі цыгарэткі вартавых, у бараках міль-галі газнічкі, бо электрычнасць выключалі з адбоем. І такім сумам, такой тугою сустрэла мяне маўклівая зона.

ПАСЛЯ РАЗВІТАННЯ

Я жыў чаканнем ад ліста да ліста. Ішлі яны марудна, некім прачытаныя і затрыманыя. Аля жы-ла ў бацькоў на невялічкай станцыі паміж Масквою

і Ленінградам. Лісты супакойвалі і суцяшалі, хоць і адчувалася, як нялёгка жывецца на нішчымным бацькоўскім пайку. А вайна ўжо грымела на подступах да Берліна. З Глуска мне паведамілі: раз-бамбілі дзядзькава селішча, а сам ён сканаў у чужой хаце. Абарвалася апошняя сувязь з роднымі мясці-намі.

Затрыманыя да канца вайны чакалі Перамогі і свайго вызвалення. Не ведалі, што яшчэ некаторых пакінуць у зоне «да асобага распараджэння». Без асаб-лівых спадзяванняў збіраўся ў дарогу Алесь Паль-чэўскі, бо і яго ніхто не чакаў на волі: жонка ад страху выраклася яго, потым адцураўся сын. Гэтая незагой-ная рана і скараціла бацьку век. І ўсё ж я зайздросціў свайму другу, што ён выйдзе з гэтага пекла на паўтара года раней за мяне.

Надышоў май. Вецер часам прыносіў чаромхавы пах з недалёкіх нізін і зараснікаў. Позна ноччу з восьмага на дзевятае я пачуў урачыстыя пазыўныя Масквы. Лагер спаў, а мяне затрымала дзённая зводка да поўначы. Голас Левітана абвясціў пра перамогу Савецкага Саюза над фашысцкай Германіяй і безага-ворачную капітуляцыю нямецкага камандавання. Ра-дасць перахапіла дыхание, я кінуў усё і пабег з барака ў барак з адным словам: «Пе-ра-мо-га!» Людзі спра-сонння абдымаліся, цалаваліся, крычалі «Ура!» і ўжо не спалі да раніцы. І ў нас у гонар Перамогі быў абвешчаны выхадны дзень. Пасля абеду правялі мітынг, і начальства пераканалася, якіх патрыётаў яно трымала і мардавала за калючым дротам. Пра тэта мне прызнаўся Цокур, а Грыгарэнка і «кум», відаць, думал! іначай.

Затрыманыя да канца вайны збіраліся ў дарогу. Была абвешчана амністыя вайскоўцам, вызвалялі евангелістаў і трох палкоўнікаў. Матуль мне пакінуў свой маскоўскі адрас, а самога яго загналі аж за Урал. З Пальчэўскім развіталіся на вахце, і адразу зрабілася пуста і маркотна, не было з кім перамовіцца словам, а мне ж яшчэ сядзець да кастрычніка наступнага года. Заўсёды апошні год, апошнія месяцы і дні цягнуцца асабліва марудна. Я закрэсліваў рысачкі, а іх застава-лася яшчэ шмат.

Праз пару месяцаў мяне парадаваў Алесеў ліст: яго ўзялі на выкладчыцкую работу ў Рудзенскую школу. Гэта абнадзейвала 1 мяне, і я часцей задумваўся, куды

мяне закіне лёс, дзе тая хата, што прытуліць мяне, дзе тыя людзі, што падтрымаюць або адштурхнуць на-заўсёды: у мяне ж яшчэ пяць гадоў пазбаўлення грамадзянскіх правоў. Хто адважыцца ўзяць на работу з такою анкетаю? Усё было ненадзейна і ня-пэўна. Маглі ж мяне пакінуць «до особого распоряжения», вызваліць без права выезду з лагера, мог «кум» па любому даносу стукача навесіць новы тэрмін, трэба ж было яму адрабляць сваю зарплату. Ніхто з нас не ведаў, што яго чакае заутра, думалася самае горшае.

У ліпені 1946 года маёй дачушцы быў год і пяць месяцаў, і Аля адважылася прывезці на зна-ёмства з бадькам. Дабіраліся яны доўга ў брудных перапоўненых вагонах, з перасадкамі, валяліся на заплёваных вакзалах, але неяк даехалі. Аля да-маглася дазволу толькі на «асабістую перадачу» — на вахце аддаць з рук у рукі сухары, махорку і развітацца. Але ж я быў бесканвойны. Са згоды начальніка пасяліў сваіх дзяўчат у пакойчыку Мішы Капітанакі пры ветлячэбніцы і патаемна, каб не ведаў камандзір узвода і ўпаўнаважаны оперчэкісц-кага аддзела, наведваў іх кожны дзень. Беленькая чарнавокая дачушка на першым часе цуралася мяне, не ішла на рукі, не хацела ніяк называць, а я так марыў пачуць з яе вуснаў «тата». Яна яшчэ доўга дзічылася і не прызнавала мяне. Каб ніхто не бачыў, мы ўтраіх хадзілі ў лес збіраць суніцы, пару разоў наведвалі на пасецы суровага з выгляду і добрага душою Самсонава. Я рабіў вялікі круг і ў зону вяртаўся з другога боку, бо маглі ж мне павесіць новы тэрмін за парушэнне рэжыму і сувязь з вольнымі, але мы былі навучаныя горкім вопытам, і добрыя людзі ахоўвалі ад турэмшчыкаў наша ма-ленькае крадзенае шчасце. Развітваючыся, я ўпер-шыню пачуў «папа», зайшлося ад радасці сэрца, торла перахапіў даўкі камяк.

Як жа мне было горка і цяжка пасля іх ад'езду заставацца з невядомасцю перад сваім будучым. Пасля амністыі паменела людзей, заставаліся «эсбээмаўцы», былыя старасты і паліцаі і дабывалі свае дзесяцігод-кі «контрыкі» пяцьдзесят восьмай пробы, узору 1937 года. У маім самаробным календары ўсё меней і меней заставалася рысачак да запаветнай даты — 19 кастрычніка 1946 года.

АД'ЕЗД

Дачакаўся! Еду на камендацкі лагпункт афарм-ляць дакументы на вызваленне. Тут сказалі, што часовы пашпарт і даведка пра адбыццё тэрміну бу-дуць гатовы толькі праз тыдзень. Чакаю ў палатцы разам з амнісціраванымі, вызваленымі, «абмежаван-цамі», з крымінальнікамі і нашым братам — «палі-тыкамі».

На камендацкім лагпункце база лагернай агітбры-гады. Ёю кіруе напалову вызвалены мой даўні прыя-цель Амар Галімавіч Дзевішаў. Брыгада дае канцэрты, ставіць спектаклі і аперэты. Таленавітыя аматары і прафесійныя артысты — эстонская спявачка Элен Рэй-нап, колішнія салісты Беларускага радыё Вастокаў і Швайко, драматычны акцёр Курбатаў сталі любімцамі зняволеных і вольных.

Агітбрыгада рыхтавалася да свята Кастрычніка і рэпеціравала «Любоў Яравую» Транёва. Амар Галі-мавіч запрасіў мяне на рэпетыцыю ў клуб вольнанаём-ных. Рэжысёр і акцёры выкладаліся з апошніх сіл, праганялі па некалькі разоў кожны эпізод, бясконца паўтаралі маналогі, поўныя рэвалюцыйнага пафасу, а за кулісамі стралкі з вінтоўкамі пільна ахоўвалі герояў аднае з рэвалюцыйных п'ес.

Туляцца ў тлумнай палатцы мне надакучыла, і я з пропускам вярнуўся на свой лагпункт да айца Іосіфа. Праз два дні мяне ў зоне «засёк» камандзір узвода Грыгарэнка і загадаў, каб і духу тут майго не было. «Ты ж вольны ўжо і не мает права знаходзіцца ў месцы зняволення!» Выручыў Цокур: дазволіў пабыць, пакуль аформяць дакументы.

Кухары далі мне пакунак залітых лоем почак, кап-цёр — пару рыбін, пекары — буханку хлеба, каб на першым часе не галадаць у дарозе. Я развітаўся з усімі знаёмымі і зайшоў да начальніка. Ён пацiснуў руку і шчыра пажадаў дабра.

З блакітнаю паперкаю — гадавым пашпартам і даведкаю аб вызваленні ледзьве ўдалося ўзяць білет на цягнік да Масквы. На вакзале і вакол яго людзей процьма. Цягнікі дальняга следавання спыняюцца толькі на хвіліну. Увесь апантаны натоўп рынуўся да вагонаў, а дзверы не адчыняюцца, людзі хапаюцца за парэнчы, паказваюць білеты, грукаюць, мацюкаюцца, крычаць, а праз брудныя шыбы ў дзвярах пазіраюць і

круцяць галовамі абыякавыя праваднiцы. Перада мною расчыніліся дзверы і нехта сышоў з прыступак. Я ўхапіўся за парэнчу, другою рукою прасунуў на пляцоўку фанерны чамадан, цягнік крануўся, а тоўстая, рудая, як сланечнік, праваднiца спіхвае мяне на хаду. Мільганула думка: вось і «вызваліўся», зараз бразнуся над колы — і канцы, ніхто і не дазнаецца, дзе дзеўся, Аля падумае — збег, нягоднік. Я з апошніх сіл адштурхнуў праваднiцу рубам чамадана і ўціснуўся ў тамбур, нагою прыкрыў за сабою дзверы, каб не выштурхнула. Праваднiца падняла лямант. З вагона выйшаў малодшы лейтэнант унутраных войскаў. «Ты што хуліганіш? Не паспеў выскачыць з лагера, зноў захацеў за калючы дрот?» Запыханы, знерваваны, я слова сказаць не магу, а ён мяне ўсё бярэ на цыгундар, пагражае ссадзіць на бліжэйшай станцыі. Я паказваю білет, але не даю ў рукі, каб не парвалі.

У тамбур выйшаў босы, у кароткіх сподніках, патлаты, з татуіроўкамі на грудзіне мужчына. «Ша! Чаго шуміш, халява? Чалавек на волю едзе, а ты яго над колы піхаеш. Давай, валі да нас». І павёў мяне ў сваё купэ. «Каб яна яшчэ вякнула, я б ей сапатку збіў на патыліцу». З верхніх паліцаў пазіралі галодныя вочы мазурыкаў, вызваленых з Бурапалому. Паёк свой яны даўно з'елі, пажывіцца ў вагоне не было чым. Я добра ведаў, як трымацца ў такіх выпадках, для прыліку спытаў, куды едуць, колькі «кавалкаўадцягнулі». Усе ехалі да Масквы, а там — куды каторы. «Хаваць хочаце?» — «А ў цябе ёсць?» Я раскрыў чамадан. «Ё-ё-о, мае! Жывём, гаўрыкі. Стоп. Колькі нам дзён засталося? Дзелім на кожны дзень пароўну», — саскочыў з верхняй паліцы мой выратавальнік-«пахан». «Выдаваць буду я. Хто ўздумае шопнуць, раздзяру да кутніцы». Ён востраю фінкаю з наборнаю тронкаю ўсё парэзаў на роўныя порцыі і сумленна дзяліў усю дарогу. Пацяробкі даелі ў Маскве. Мы сталі лепшымі сябрамі. З вагона выйшлі разам. Я хацеў развітацца. «Не, мы цябе даставім на Ленінградскі вакзал». Да-неслі мой пусты чамадан і не адыходзілі, пакуль не пасадзілі ў вагон. Увесь час міліцыя з нас не спускала вачэй. На развітанне «пахан» сказаў праваднiцы: «Не забіжай чалавека. Паняла, ча-ла-ве-ка. Ато магём сустрэцца на вузкай сцежцы». Паляпаў мяне па пля-чы, кіўнуў сваім: «Пайшлі, мазурыкі». І я паехаў у невядомасць.

Цягнік ішоў у цемень кастрычніцкай ночы. З кожным паўстанкам ўсё часцей білася сэрца. Ведаў, што Аля чакае мяне, а як паглядзяць, што скаясуць яе бацькі? Наўрад ці каго ўзрадуе такі «зяцёк». З мае ласкі другі год Аля з дачкою сядзяць на карку бацькі-пенсіянера па інваліднасці і маці з маленькаю зарплата»). Ці не праклінаюць мяне, што зламаў жыццё іх дачкі? Яна ж магла быць шчасліваю з нармальным, добрым былым сваім аднакласнікам.

Што нас чакае наперадзе? Хто адважыцца прыняць на работу ўчарашняга лагерніка, на пяць гадоў па-збаўленага грамадзянскіх правоў? Апаноўваў страх перад будучымі аддзеламі кадраў і доўгімі анкетамі. Галава трашчала ад дум і трывог, заплюшчваліся вочы і вярзлося нешта страшнае і неверагоднае. Цягнік запаволіў хаду. Праваднiца штурханула мяне: «Па-варочвайся. Стаім адну хвіліну».

З душнага вагона я вываліўся ў вільготную цемень ночы. На пероне стаяў дзяжурны па станцыі з жоўтым заплямленым сцяжком. Я спытаў у яго, як знайсці патрэбную мне вуліцу. Ён паказаў, куды трэба ісці. Па Аліных расказах я ўяўляў, дзе стаіць і як выглядае іх дом. Я шлёпаў па цёмнай гразкай вуліцы соннага пасёлка. Шдзе — ні агеньчыка, ні жывога голасу, толькі недзе далека, лена падвываючы, брахаў адзінокі сабака. На Заводскай вуліцы ў мезаніне прысадзістага дома слаба свяцілася адно акно. Тут! — ёкнула сэрца. Можа, плача дзіця або некаму не сшцца. Я чыркаў запалкі, пакуль разгледзеў нумар на доме. Ён! Увай-шоў у пад'езд без вонкавых дзвярэй і вобмацкам па рыплівай драўлянай лесвіцы падняўся наверх, нама-цаў абабітыя цыратаю дзверы. Аддыхаўся, пастаяў і ціха пастукаў. Пачуў, як пратупалі босыя ногі. «Хто там?» — спытаў жаночы голас. А я загадзя і не падумаў, як сябе назваць. Хто я ім такі? Кім даводжу-ся? Прамармытаў нейкія прабачэнні і нясмела сказаў: «Я Танін бацька». Бразнула клямка, каля парога стаяла ў мультановым халаціку яшчэ даволі маладая Аліна маці. У адказ на прывітанне яна падцягнулася, дакранулася вуснамі да шчакі. З баковачкі выскачыла заспаная Аля і павісла ў мяне на шыі. Таня, цмокаючы адкапыленаю губкаю, салодка спала.

Аж да світання мы шэптам прагаварылі з Аляю і яе мілаю мамаю. Некалькі разоў на дыбачках я пады-ходзіў паглядзець на сонную дачушку. Рантам, за-

смяяўшыся, Аліна мама сказала: «Нарэшце супакоіла-ся, што Таня наша, што не пераблыталі ў яслях. Там усяго бывае. Ты ж яе бачыла толькі калі карміла. Цяпер пазнала — губы і шчыліна між зубоў бацькавы. А то ўсё нейкае сумненне тачыла».

Раніцай Таня мяне не прызнала — цуралася і адварочвалася. Як ні паддобрываўся, як пяшчотна ні называў, узяць на рукі не давалася. Толькі ўвечары злітавалася і пайшла са мною на вуліцу. Суседкі глядзелі на нас праз вокны, азіраліся ўслед, бо чаго тут толькі не плявузгалі, калі вярнулася Аля з лагера з дзіцём.

Звычайна на трэці дзень госць сябе пачынае адчу-ваць лішнім. А я і Кастрычніцкія святы правёў у Алінай сям'і. Хадзілі ў госці да радні і знаёмых, былі ў Алінай любімай настаўніцы, гасціннай і мілай пра-вінцыяльнай інтэлігенткі. А мне ўсё карцела хутчэй ехаць, знайсці пэўнае месца ў жыцці, забраць маю маленькую сям'ю і патрохі станавіцца на ногі. А куды ехаць? Каб адчуваў за сабою віну, з'ехаў бы на край свету, а мне не было чаго баяцца і саромецца. Ехаць толькі ў Беларусь. Раднейшай, даражэйшай зямлі ў мяне не было і няма.

Аля ўгаворвала ўстрымацца: там жа ўсё зруй-навана і спалена, ды і ўсе мае няшчасці пачаліся там, можа, і людзі, што зламалі мне жыццё, усё яшчэ лічаць ворагам. А я не ўяўляў свайго існавання без Беларусі.

Алінай маме ўдалося дастаць мне білет да Мінска. З лагерным фанерным чамаданам я чакаў цягніка на пустым пероне. Цягнік прыпыніўся, а вагоны, як і тады ў Суха-Бязводнай, не адчыняюцца. Добра, што з тых вагонаў звісалі прыступкі з парэнчамі. Я пры-ткнуў чамадан да дзвярэй, ухапіўся за настылыя па-рэнчы і паехаў. Пакуль цягнік набіраў ходу, спадзя-ваўся, што праваднiца ўпусціць мяне ў вагон. А яна толькі зірне праз брудную шыбіну, пагрозіць кулаком і знікае.

Вецер свідруе навылет, ад напружання і холаду дранцвеюць рукі, на закругленнях чамадан б'е па нагах і, здаецца, вось-вось спіхне пад колы. От, думаю, і пагібель мая прыйшла. Дзесяць гадоў пакутаваў, каб так па-дурному загінуць. Адчуваю: яшчэ некалькі хвілін — і рукі адарвуцца ад парэнчаў, і ніхто не дазнаецца, хто загінуў пад коламі цягніка, і паве-

даміць не будзе куды, бо ў маім «воўчым пашпарце» няма ніякага адрасу. Цягнік пачаў запавольваць хаду, замільгалі агеньчыкі на стрэлцы, міргануў семафор, і паказаліся ў жоўтых арэолах станцыйныя ліхтары. Напружваю апошнія сілы, каб толькі не зваліцца. Няўжо выратуюся?

Цягнік стаў. Адчыніліся дзверы. Здаравенная васпаватая правадніца вылаялася і хацела спіхнуць з прыступкаў. Ад холаду так закляклі сківіцы, што і слова не вымавіць. Паказаў білет і ўсё ж уціснуўся ў вагон, а правадніца не сунімалася: «Местов нетути, а они лезут по блату, и вези хоч у себя на горбу». Я ўсміхнуўся, зірнуўшы на яе тлусты карак.

Дзякаваць Богу, ўратаваўся. Еду! Еду ў Беларусь.

А што далей?

Былі невялікія і кароткія радасці ад работы ў школе, потым новы арышт, вечная ссылка і... такія сінія снягі Сібіры.